

PRIMOŽ KRAŠOVEC IN IGOR Ž. ŽAGAR

EVROPA MED SOCIALIZMOM IN NEOLIBERALIZMOM

Evropa v slovenskih medijih

PEDAGOŠKI INŠTITUT / 2011

DIGITALNA KNJIŽNICA / DISSERTATIONES / 12

EVROPA MED SOCIALIZMOM
IN NEOLIBERALIZMOM

PRIMOŽ KRAŠOVEC IN IGOR Ž. ŽAGAR

EVROPA MED SOCIALIZMOM IN NEOLIBERALIZMOM

Evropa v slovenskih medijih

Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, *Evropa med socializmom in neoliberalizmom*
Evropa v slovenskih medijih
Znanstvena monografija

Zbirka: *Digitalna knjižnica*

Uredniški odbor: dr. Igor Ž. Žagar, dr. Jonatan Vinkler, dr. Janja Žmavc, dr. Alenka Gril

Podzbirka: *Dissertationes (znanstvene monografije)*, 12

Urednik podzbirke: dr. Igor Ž. Žagar

Urednik izdaje: dr. Jonatan Vinkler

Recenzenta: dr. Darko Štrajn, dr. Janez Kolenc

Oblikovanje, prelom in digitalizacija: dr. Jonatan Vinkler

Izdajatelj: *Pedagoški inštitut*

Ljubljana 2011

Zanj: dr. Mojca Štraus

Naklada izdaje na CD-ju: 100 izvodov

Izdaja je primarno dostopna na <http://http://www.pci.si/Sifranti/EditStaticPage.aspx?id=98>

Imetnika moralnih avtorskih pravic na tem delu sta avtorja Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, imetnik stvarnih avtorskih pravic je Pedagoški inštitut. To delo je na razpolago pod pogoji slovenske licence Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialno, brez predelav). V skladu s to licenco sme vsak uporabnik ob priznanju avtorstva delo razmnoževati, distribuirati, javno priobčevati in dajati v najem, vendar samo v nekomercialne namene. Dela ni dovoljeno predelovati.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

070(497.4)(0.034.2)
94(4)*1956/1989:070(497.4)(0.034.2)

KRAŠOVEC, Primož
Evropa med socializmom in neoliberalizmom [Elektronski vir]:
Evropa v slovenskih medijih / Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar. -
El. knjiga. - Ljubljana : Pedagoški inštitut, 2010. - (Zbirka
Digitalna knjižnica. Dissertationes ; 12)

Način dostopa (URL): <http://www.pci.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=98>

ISBN 978-961-270-043-0

l. Žagar, Igor Ž., 1960-

255096576

Vsebina	7
Uvod	11
I Evropa v slovenskih časopisih 1956–1989 (povzetki glavnih ugotovitev in rezultatov raziskave)	13
Budimpešta '56 v Slovenskem poročevalcu (pregled poročanja)	15
Budimpešta '56 v Dnevniku (pregled poročanja)	27
Berlin '61 v Delu in Dnevniku (pregled poročanja)	37
<i>Delo</i>	37
<i>Dnevnik</i>	41
Realpolitika razdeljene Evrope (interpretativni pregled poročanja o Berlinu '61 v Delu in Dnevniku)	45
<i>Mir in varnost</i>	45
<i>Realpolitika Vzhoda in Zahoda</i>	48
<i>Na Zahodu nič novega</i>	51
Pariz '68 v Delu (pregled poročanja)	55
Pariz '68 v Dnevniku (pregled poročanja)	61
Praga '68 v Delu (pregled poročanja)	65
Praga '68 v Dnevniku (pregled poročanja)	69
Varšava '81 v Delu in Dnevniku: Evropa militarizacije in finančnih trgov (interpretativni pregled poročanja)	75
<i>Med dvema ekstremoma</i>	75
<i>Evropska varnost in sodelovanje</i>	78
<i>Ekonomski in finančni učinki poljske krize</i>	82

Berlin '89 v Delu in Dnevniku: rojstvo nove Evrope iz ruševin socializma (interpretativni pregled poročanja)	85
<i>Evropski kontekst poročanja o padcu berlinskega zidu</i>	85
<i>Rojevanje nove Evrope v Berlinu</i>	88
<i>Združena Evropa med antifašizmom in antikomunizmom</i>	91

Dodatek: Seznam akterjev, vrednot in omemb Evrope pri vseh obravnavanih dogodkih	95
<i>Budimpešta '56 v Slovenskem poročevalcu</i>	95
<i>Budimpešta '56 v Dnevniku</i>	97
<i>Berlin '61 v Delu</i>	99
<i>Berlin '61 v Dnevniku</i>	100
<i>Pariz '68 v Delu</i>	101
<i>Pariz '68 v Dnevniku</i>	103
<i>Praga '68 v Delu</i>	104
<i>Praga '68 v Dnevniku</i>	108
<i>Varšava '81 v Delu in Dnevniku</i>	111
<i>Berlin '89 v Delu in Dnevniku</i>	118

II '68 in '89: veliki krizi, ki sta določili Evropo, kot jo poznamo danes 123

»Napredni« proti »birokratskemu« socializmu (Kako se je mit socializma razcepil na dvojce v Jugoslovanskem poročanju o okupaciji Čehoslovaške leta 1968)	125
<i>Medijska reprezentacija okupacije Čehoslovaške kot dogodka izjemnega pomena</i>	129
<i>Dva nasprotna sistema vrednot</i>	132
<i>Reprezentacija okupacije kot krize</i>	135
<i>Reprezentacija krize kot odločilne za usodo socializma</i>	138
<i>Zaključek</i>	143
'68 kot hkratna kriza evropskega Zahoda in Vzhoda (Kritična analiza poročanja slovenskih časopisov o maju '68 in okupaciji Čehoslovaške)	145
<i>Kriza evropske civilizacije med študentskim uporom in generalno stavko (Evropa v poročanju Dela in Dnevnika o razrednih bojih v Parizu maja 1968)</i>	147
<i>Kaj hoče današnja mladina?</i>	147

Kriza povojne evropske ureditve	150
Evropa, zgodovina in politični subjekti	153
<i>Evropa, mir in demokratični socializem (Evropa v poročanju Dela in Dnevnika o okupaciji Čehoslovaške avgusta 1968)</i>	157
Evropa v mitu socializma	157
Evropa in delitev na Vzhod in Zahod	160
Evropa in kritike fašizma, militarizma in imperializma	164
Socializem, boj za demokracijo in pot v tranzicijo	169
<i>Madžarska '56: Socialistična demokracija in sovjetski model revolucije</i>	171
<i>Poljska '81: Socialistična demokracija in militaristični neo-liberalizem</i>	176
<i>Berlin '89: Konec zgodovine in restavracija kapitalistične svobode</i>	181
III Evropa, delo in znanje – nekoč in danes	187
Delo, politika in socializem	189
<i>Politika brez ekonomije in ekonomija brez politike</i>	189
<i>Politika dela v socializmu</i>	195
<i>Pravljice o imaterialnem delu in materialistična socialistična strategija</i>	202
Kulturno polje, novinarsko polje, avtonomija, privatizacija in »fleksibilizacija«	211
<i>Bourdieujeva teorija kulturnega in novinarskega polja</i>	211
<i>Aktualne neoliberalne spremembe ekonomske in delovne politike</i>	215
<i>Tranzicija kot prvotna akumulacija</i>	219
<i>Formalna in realna subsumpcija v kulturnem polju</i>	223
<i>Fleksibilizacija in proletarizacija v novinarskem polju</i>	227
Neoliberalni obrat v ekonomski politiki EU in vloga univerze v novih zgodovinskih razmerah	231
<i>Ekonomska politika in razredni boj v EU</i>	231
<i>Pomen in učinki neoliberalnega obrata v Evropi</i>	236
<i>Rojstvo družbe znanja in zaton javne univerze</i>	240
<i>Družba znanja, trg delovne sile in zgodovinske naloge univerze</i>	246

Povzetek	251
Summary	253
Literatura	255
Stvarno in imensko kazalo	263

Podlaga monografije je raziskava Oblikovanje, razvoj in raba pojma Evrope v slovenskih časopisih v drugi polovici 20. stoletja, ki je potekala na Pedagoškem inštitutu od februarja 2008 do februarja 2011. Tekom raziskave smo z metodo kritične analize diskurza (v izvirniku »critical discourse analysis«, oziroma CDA) analizirali časopisno poročanje o šestih za zgodovino Evrope po drugi svetovni vojni prelomnih dogodkih: vstaji na Madžarskem leta 1956, začetku gradnje Berlinskega zidu leta 1961, okupaciji Češkoslovaške in študentskem uporu ter generalni stavki leta v Franciji leta 1968, uvedbi vojnega stanja na Poljskem leta 1981 in zrušitvi Berlinskega zidu leta 1989.

CDA je metoda analize medijskih in drugih javnih diskurzov, ki kombinira lingvistične, sociološke in zgodovinopisne metode. Je izrazito eklektična in se spreminja od primera do primera. Kar je skupnega vsej heterogeni množici CDA, je predvsem njihova družbena kritičnost in poudarek na diskurzivni posredovanosti zgodovine in politike in ne toliko strogo določena metodologija – ta variira od raziskave do raziskave in se vsakič sproti modificira glede na specifičnost materiala (medijskih, arhivskih in drugih virov), tematike in družbeno-kritične perspektive.¹ V našem primeru je metodologija vključevala pregled poročanja Dela (leta 1956, še pred ustanovitvijo Dela, Slovenskega poročevalca) in Dnevnika (klasična delitev na liberalne in konservativne medije, ki jo za primerjalno analizo uporablja večina CDA analiz, v kontekstu medijskega krajine socialistične Jugoslavi-

¹ Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London in New York 1995; Gilbert Weis in Ruth Wodak, *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*, Basingstoke 2003.

je ni imela velikega pomena, zato smo izbrali en resnejši – Delo – in en popularnejši – Dnevnik – časopis) teden dni po posameznem dogodku.

Gre za t. i. »one week rule«, saj se pri analizi medijskega poročanja o prelomnih dogodkih to v enem tednu zadostno tematsko in reprezentacijsko artikulira, da predstavlja reprezentativen material za analizo. Zbrani material smo nato analizirali kvantitativno (merjenje prostora, namenjenega posameznim temam in akterjem, katere podteme imajo večje naslove in fotografije, kakšno je prostorsko razmerje med glavnim dogodkom in ostalimi dogodki, o katerih časopisi istočasno poročajo, ali se v času poročanja o izbranem dogodku pojavijo kakšni novi tipografski in prostorsko-distribucijski postopki v analiziranih medijih) in kvalitativno (kateri akterji in podteme se pojavljajo v poročanju in dogodku, kako so lingistično in diskurzivno reprezentirani, kdo ima večjo veljavo pri interpretaciji dogodkov in kako je ta diskurzivno skonstruirana² ter osnovne ugotovitve uredili v raziskovalna poročila, ki so bili podlaga posameznim poglavjem v tej monografiji.

Prvi del monografije sestavljajo zbrana raziskovalna poročila, ki jim je na koncu dodan še kvantitativni del o pomembnih akterjih in vrednotah ter omembe Evrope v analiziranih časopisnih besedilih. Drugi del monografije je sestavljen iz nekaj spisov, ki so nastali neposredno iz raziskovalnih poročil oziroma se neposredno nanašajo na raziskavo, zadnji, tretji del monografije pa so spisi, ki se na raziskavo nanašajo posredno (brez raziskave jih ne bi bilo, a niso povsem tematsko in konceptualno vezani nanjo).

2 Rudolf de Cillia, Karin Liebhart, Martin Reisigl in Ruth Wodak (ur.), *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh 2003, 36–42.

**EVROPA V
SLOVENSKIH
ČASOPISIH
1956–1989**

Povzetki glavnih
ugotovitev in rezultatov
raziskave

Budimpešta '56 v Slovenskem poročevalcu

Pregled poročanja

5.10. »Pokop rehabilitiranih.« Povzetek po Radiu Budimpešta. Poudarja se nedolžnost obsojenih v »političnih procesih«. Tem je namenjena »zadnja čast« pokopa v grobnico, »ki je namenjena velikanom delavskega gibanja.«

V članku se pojavi tudi drobna samorefleksija: »V govorih so navzoči izrazili globoko obžalovanje nad vlogo, ki jo je prevzel tisk v *lažnem* procesu proti Rajku /.../ madžarski novinarji se bodo vsi udeležili pogreba in položili venec na grob.« Gre za refleksijo vloge tiska v političnih procesih (ne le tistih na sodišču) in za odločitev za simbolno gesto, ki pomeni spremembo v politični orientaciji tiska – v nasprotju z današnjo spontano ideologijo novinarjev, ti takrat niso, ob obžalovanju napak preteklosti, začeli zaklinjati nevtralnosti in depolitizacije, temveč so obžalovali določeno politično usmeritev tiska, ne političnosti tiska nasploh, in se odločili za drugačno politično usmeritev.

8. 10. »Rajko počiva med heroji.« Ponovno povzetek po Radiu Budimpešta. Že v podnaslovu je poudarjeno, da je bilo na pogrebu Rajka in tovarišev prisotnih 300.000 ljudi v »molčeči manifestaciji«. Ta sintagma poudarja obenem emocionalni in politični naboj dogodka. Ljudje na pogrebu so poimenovani »množica delavcev«, mrtvi pa »revolucionarji«, »junaki madžarskega delavskega razreda« in »velikani delavskega gibanja«. S poudarjanjem revolucionarnosti in delavske podpore pokopanim se obenem poudarja nerevolucionarnost oziroma lažna revolucionarnost režima, ki jih je obsodil. Omenjeno je, da so govorniki na pogrebu obsojali staliniistični režim na madžarskem, »kult osebnosti«, »stalinske teorije in napake« (neposredni navedek iz govora) in »zločine«.

16. 10. »Rakosi je glavni krivec.« Madžarski tisk začne odkrito obsojati prejšnji režim na Madžarskem, posebej Rakosija. Pri tem uporablja metaforika očiščenja in omenja vrednote iskrenosti, zdravosti in čistosti. Prvič se pojavijo vrednote s področja mednarodne politike, posebej v zvezi z Jugoslavijo: »S socialističnimi deželami, med njimi tudi z Jugoslavijo, želimo vzpostaviti nove odnose na osnovi vzajemnega spoštovanja nacionalne neodvisnosti, sodelovanja in izmenjave izkušenj in medsebojne pomoči.« (povzetek uvodnika Szabad Nep)

Nepsava medtem razkriva, da Rakosi ni odstopil iz zdravstvenih razlogov, temveč je bil k temu prisiljen. Rakosijevo politiko in dejanja ta časopis označi kot »zločine, ki so vrgli temno senco na ljudsko demokracijo in socializem«. To, da so se dogajali v imenu socializma, daje Rakosijevim »zločinom« še dodatno težo in obenem pojasnjuje nujnost tako »čiščenja« ideološkega prostora, v katerem je treba sedaj pokazati, kaj sta resnični socializem in ljudska demokracija, kot simbolne geste rehabilitacije revolucionarjev, ki jih je obsodil in usmrtil Rakosijev režim. Rehabilitirani revolucionarji preteklosti, resnični revolucionarji, ki so jih ravno zaradi tega ubili lažni revolucionarji, postajajo v procesu ideološke katarze zgled za prihodnost.

Nepsava subjektivira in aktivira narod – ta naj bi popravljал napake preteklosti, celo tiste, ki jih ni storil sam, a so bile »storjene v njegovem imenu in proti njemu.« Tako bo narod postal subjekt zgodovine namesto »zločinske klike«.

26. 10. Prva poročila o bojih v Budimpešti, a poročanje o bojih se začne kasneje kot sami boji. Slovenski poročevalec o bojih poroča šele, ko ti sprožijo spremembe v uradni politiki. Le politika države je »newsworthy« – politika množic ni. Tako je prva vest ta o razrešitvi prvega sekretarja CK KPM Geröja (ki je bil neposredno pred uporom na obisku v Jugoslaviji). Razlogi za odsotnost novic v prvih dneh upora so verjetno tudi informacijska blokada in previdnost ter zadržanost časopisov ob poročanju o političnem dogajanju na Madžarskem, saj je Jugoslavija ob izbruhu upora ravno poskušala navezati prijateljske stike z Geröjem, ki je bil del Rakosijeve »klike«. Obenem pa iz časopisov, razen iz ponatisa in prevoda »Budimpeštanskega dnevnika« Dobrice Ćosića, ki je je bil natisnjen kasneje, ni mogoče razbrati, da bi poskušali dobiti tudi informacije iz uporniških ali vsaj neodvisnih virov. Prvi terenski poročevalci so se v Budimpešto prebili šele veliko kasneje. Slovenski poročevalec je bil tako odvisen od uradnih madžarskih medijev, ki so na začetku poskušali zakriti obseg in intenzivnost dogajanja.

Tudi v tem prvem poročilu, kot v večini nadaljnjih, je glavni govorec predstavnik uradne politike, tokrat Janos Kadar. Njegova interpretacija dogajanja je, da je položaj protisloven, da se »v njem prepletajo različni elementi.« Glavna elementa sta dva – upravičene demonstracije »rodoljubov«, »poštene mladine« ipd. in »kontrarevolucionarni«, »reakcionarni« elementi. Prvi si želijo prenove socializma, resnične »socialistične demokracije«, medtem ko drugi ne želijo ukiniti le starega režima, temveč socializem v celoti. Druži jih sovraštvo do starega režima, razlikujejo pa se v željah za prihodnost. Kadar opredeli izbruh oboroženega boja kot »napad na državno oblast in ljudsko demokracijo« – kar, paradokсно pomeni, da, če sta državna oblast in ljudska demokracija sinonimni, je bila ljudska demokracija uresničena že pod Geröjem – torej ni bilo potrebe po njegovih zamenjavi obenem pa tudi ljudske zahteve niso bile upravičene. Ta napetost in to nihanje med ljudstvom kot nosilcem »upravičenih zahtev po spremembi« in zapeljano množico, ki ni sposobna videti dejanskega položaja v državi, je značilna za diskurz madžarske državne oblasti v celoti.

V članku se tudi prvič pojavita pogosti vrednoti red in mir – Kadar poziva ljudstvo k pomoči pri zagotavljanju reda, medtem ko Nagy mir postavi kot pogoj za uresničevanje ljudskih želja in zahtev (ki jih lahko uresniči le država-partija). Ljudstvo lahko zahteve le formulira, ne more pa samo izpeljati sprememb. S tem se retroaktivno legitimizira obsodba oboroženega boja v celoti, saj ta ruši red in mir in onemogoča izpeljavo sprememb – torej je lahko le delo kontrarevolucionarjev in reakcionarjev.

V drugem članku istega dne je dvojici red in mir dodana še disciplina. Omenjene so zahteve mladine in književnikov, izražene na prvih demonstracijah. Kontrarevolucionarni elementi so previdno zapisani v narekovajih, naveden je tudi vir te oznake, Radio Kosuth. Prvič so tudi omenjene sovjetske vojaške enote – z uporabo pasiva »na pomoč so bile poklicane«, pri čemer akter klicanja na pomoč ni ekspliciran.

27. 10. »'Szabad Nep' o dogodkih.« Nadaljuje se povzemanje dogajanja po uradnih madžarskih medijih, ki so vedno eksplicirani kot vir poročanja. Szabad Nep poziva k redu in miru in za upor krivi »zločinsko kliko«, ki je vodila »napačno politiko« in ki je »ni mogoče istovetiti s partijo.« Vzpostavlja se simbolna ločnica med »kliko« in »partijo« – prva je zločinska organizacija, medtem ko lahko partija deluje v imenu ljudstva. Szabad Nep upor interpretira kot izraz zahtev ljudstva – ki jih je partija z nastavitvijo Nagyja in odstavitvijo Geröja in z programskimi smernicami, izraženimi v govorih Nagyja in Kadarja, že začela uresničevati. Vidna je neposredna zveza med ljudstvom in partijo – uradni tisk tega razmerja ne

more misliti protislovno, prav tako revolucionarna politika zanj ne more obstajati izven ali mimo partije, mogoča je le v enotnosti med željo ljudstva in akcijo partije.

»Težki dnevi Madžarske« (vir: Radio Budimpešta). Položaj je označen kot »bratomorna borba« in »prelivanje krvi«. Kot poglavitni nalogi vlade sta opredeljeni popravljanje »napak preteklosti« in uresničevanje »zahtev ljudstva«. Druga prioriteta je ureditev odnosov s Sovjetsko zvezo, kjer se (posredno kot kritika pretekle zunanje politike Madžarske) poudarjajo vrednote, ki jih je v socialistično zunanjo politiko – ravno kot sredstvo kritike zunanje politike SZ – vpeljala Jugoslavija: neodvisnost, enakopravnost, nevmešavanje v notranje zadeve. Kot prioritete nove vlade-v-nastajanju so dodane še sodelovanje s sindikati in delavskimi sveti (ki so tu šele prvič omenjeni, čeprav so bili eden od glavnih revolucionarnih akterjev vstaje) in amnestija za upornike, ki bodo položili orožje in se predali. Program vlade-v-nastajanju se konča s pozivom k boju proti oboroženemu boju in nepopuščanju glede vprašanja socializma – oboje je ponovno izenačeno, oboroženi boj proti državi je lahko le obenem tudi boj proti socializmu. Red je pogoj za reforme, te pa za polno uresničitev socialistične demokracije.

»Rok za vdajo je potekel.« V tem članku so za ideološki boj proti oboroženemu uporju mobilizirane patriotske (in s tem socializmu dokaj tuje) vrednote. Gre za apel domoljubom in rodoljubom naj pomagajo pri vzpostavljanju reda (kot se za -ljube spodobi), obenem pa so -ljubi izenačeni z delavci in komunisti.

»Budimpešta.« Uvodnik, kjer so dogodki prvič predstavljeni na izrazito komentatorski način. Najprej je postavljena ostra opozicija med »mirnimi in mogočnimi demonstracijami« študentov, delavcev, intelektualcev in dela oficirjev. Vrstni red in izbor akterjev ni nepomemben: prvi so študenti, ki so bili verjetno dejansko v večini in protagonisti prvih demonstracij – a niso poimenovani denimo mladina –, nato so delavci, ki so nekako vrinjeni zraven na drugo mesto, čeprav druga poročila ne omenjajo da bi bil značaj demonstracij delavski, a njihova omemba na začetku uvodnika dodaja kredibilnost in legitimnost demonstracijam, obenem pa ne omaja dosti točnosti poročanja (saj so »delavci« v »delavski državi« pač del vsake množice), za delavci so intelektualci, ki, skupaj z delavci, predstavljajo udarno silo družbenih sprememb, in na koncu, poudarjeno, del oficirjev – čeprav je tudi študentov in intelektualcev protestiralo le del.

Sledi samorefleksija poročevalskega dela – poročil ni veliko in še tista, ki so, so le iz uradnih virov (uradni mediji in izjave visokih madžarskih poli-

nikov). Interpretacija stanja je podobna kot v madžarskih medijih – ne gre za kontrarevolucijo, kar je tako izraz določenih simpatij do upornikov kot kritika uradne sovjetske interpretacije dogodkov.

Upor je interpretiran kot posledica napačne politike preteklosti, ki je bila napačna ravno zato, ker se je »odtujila od ljudstva«, ker je delala »dozdevno v njegovem imenu, v resnici pa ,brez njega, mimo njega in proti njemu« (citat brez navedka – Nagyjev govor?), ne pa kot upor proti socializmu kot takemu. Ta del je zelo pomemben, saj kaže na dve ključni ideološki značilnosti tedanjega medijskega diskurza: 1) prejšnji madžarski način ni bil le objektivno napačen, ni le delal napak kot takih, njegova druga, prav tako pomembna napaka je bila v tem, da je svojo napačno politiko prikazoval kot politiko v imenu ljudstva in 2) ne obstaja le eno videnje socializma – še več, videnje socializma, kot ga je poskušal vsiliti stalinistični režim, sploh ne pomeni resničnega socializma. Zato upor proti stalinizmu ni upor proti socializmu, temveč upor proti lažnemu, napačnemu socializmu, proti zločinski politiki, ki se maskira kot socializem. Tu sta madžarska in jugoslovanska interpretacija dogodkov veliko bolj natančni in kompleksni kot uradna sovjetska, ki vidi v uporih le dva akterja – legitimne socialistične sile (izenačene z državno-partijskim aparatom) in sile reakcije oz. kontrarevolucije.

Uvodnik (in tudi drugi članki v Slov. poročevalcu in povzetki iz člankov iz madžarskega tiska) predstavijo kompleksnejšo, štiridelno sliko – tako državno-partijski aparat kot uporne množice so razcepljeni na dvoje. Prvi na ostanke preteklega režima in nove sile, medtem ko so druge razklane na tiste, ki si želijo resničnega socializma in tiste, ki si želijo odpraviti vse vrste socializma (tako stalinizem kot demokratični socializem) ter restavrirati kapitalizem oziroma predvojno družbeno-politično ureditev. Tudi odnosi med obema niso enostavni kot v sovjetski interpretaciji, kjer gre za enostaven antagonizem med revolucionarno državo-partijo in kontrarevolucionarnimi elementi – tu so na eni strani napredni elementi partije in upornega ljudstva, kjer drugi postavljajo legitimne zahteve in so jih prvi dolžni uresničevati, na drugi pa protiljudski stalinisti ter protirevolucionarne in protisocialistične skupine. Naloga tako partije kot ljudstva je torej prepoznati in premagati protirevolucionarne (tako stalinistične kot reakcionarne) elemente, a obenem tudi uresničevati dejanski socializem in premagati preteklost.

Na koncu uvodnika sta kot glavni vrednoti izpostavljeni »resnična socialistična demokracija« in »polna neodvisnost«.

28. 10. »Nova madžarska vlada.« V podnaslovu so spet najprej menjava v vrhu politike, šele na drugem mestu pa poročanje o dogajanju na ulicah Budimpešte. Enako je v članku – prvi del je namenjen menjavam v vladi, drugi, krajši, pa uličnim bojem. Kot glavne vrednote nove vladne zasedbe so izpostavljene socializem, demokracija, neodvisnost in prijateljstvo z vsemi narodi. Ta nabor vrednot predstavlja osnovo medijske reprezentacije madžarskega upora in političnih sprememb, ki jih je sprožil – gre za tako notranjepolitične spremembe (premike v smeri resničnega socializma in demokratizacije) kot za spremembe v zunanji politiki (neodvisnost – predvsem od SZ –, in prijateljstvo ter sodelovanje – namesto ostre blokade). Gre torej za poskus odločnega preloma z dosedanjo realsocialistično/vzhodnoblokovsko politiko tako na nacionalni kot internacionalni ravni ter obenem za internacionalizacijo jugoslovanskih političnih tendenc za reformo socializma, ki je opazna pri vseh »notranjih revolucijah« znotraj vzhodnega bloka (Madžarska, Poljska, Českoslovaška ...).

29. 10. »Utiranje nove poti.« Soočanje opisov in oznak, kot so kriza, borba, drama, zmešnjava, neredi ter red, organizacija in mir. Ponovno se red in mir postavljata kot pogoj za začetek »nove poti«, ki ji je upor sicer na začetku dal zalet ter pokazala na njeno nujnost, a jo, po spremembah v vladi in odstavitvi »Rakosijeve klike« le še ovira (gl. tudi Titov govor).

Gre tudi za prvo javljanje iz Madžarske, a še ne iz Budimpešte, do katere se še ne da priti. Poročila iz uradnih virov pravijo da ljudstvo, »posebej delavci«, pomagajo vojski pri vzpostavitvi »reda in miru« (gl. tudi interpretacijo, da so se želje ljudstva in vlade zlile v eno) – ta poudarek tudi legitimizira politiko partije-države kot delavsko oziroma ljudsko-demokratsko politiko. Po tej interpretaciji se borijo le še protidržavne in torej protirevolucionarne skupine – delavci (poudarjeno je ustavljanje delavskih straž v posameznih tovarnah in delavskih vojaških enot, ki pomagajo redni vojski) naj bi dokončno stopili na stran partije in države ter spoznali, da lahko le red in mir zagotoviti resnično socialistično demokracijo.

»Splošen vtis je ta, da so delavci najbolj zreli državljani v vseh teh dogodkih, da praktično nikjer niso nasledli protisocialističnim elementom in provokacijam, četudi so od prve ure dalje najbolj energično zahtevali spremembo politike partije in vlade, pa tudi korenite spremembe v vodstvu v smislu odstranitve tistih ljudi, ki so odgovorni za staro politiko.«

Delavci so retroaktivno skonstruirani kot subjekt dogodkov, kot tisti, ki postavljajo zahteve, ki jih je nova vlada že uresničila – delavci so obenem najbolj progresivna in revolucionarna (»najbolj energično zahtevajo spre-

membo« – za razliko od reakcionarjev, ki le potuhnjeno in manipulatorsko zahtevajo povratak starega) in državi-partiji najbolj lojalna družbena skupina, kar legitimira vladno politiko in konstruira vladno kot dejansko ljudsko in revolucionarno.

V tej perspektivi vlada išče dialog z ljudstvom, ki vse svoje zahteve naslavlja na vladno – to pa »popolnoma izolira tiste, ki še tu in tam poskušajo z orožjem v roki napadati socialistično družbeno ureditev /.../« Z ločevanjem »določenih elementov« od ljudstva so prvi izolirani in postavljeni kot nasprotniki zavezništva med ljudstvom in državo. To je še enkrat poudarjeno na koncu članka, kjer je opisano produktivno zavezništvo med novonastalimi revolucionarnimi političnimi formami (delavskimi sveti) in partijo: »ko se bosta v državo vrnila mir in red, se bodo mnogi izmed teh svetov in odborov /.../ vključili v vodstvo političnega življenja oziroma v upravljanje države.« Mir in red – z drugimi besedami, naddoločenost tega razmerja z državno-partijsko konsolidacijo revolucionarnega toka – sta pogoj za vključitev delavskih svetov, medtem ko je izključitev in eliminacija elementov, ki vztrajajo pri oboroženem boju, pogoj za mir in red. Tri stopnje normalizacije: eliminacija »določenih elementov« – red in mir – restavracija državno-partijske oblasti.

»Deklaracija vlade.« Našteti so vsi ključni elementi uradnega razumevanja in interpretacije upora. Upor ni bil kontrarevolucija (kritika sovjetskih poenostavljanj situacije) temveč izraz upravičenega nezadovoljstva z »zločinsko politiko preteklosti« (ustvarjanje simbolnega preloma s stalinistično preteklostjo). V revolucionarno gibanje so se pomešali in ga poskušali izkoristiti »reakcionarni in kontrarevolucionarni elementi«, a jih je vlada s pomočjo ljudstva uspela premagati. Vlada bo uresničevala ljudske zahteve po »svobodni in neodvisni Madžarski«, po »demokratizaciji« in ekonomskem napredku. Vidimo lahko tri glavne akterje: državo-partijo, delavce-ljudstvo in »elemente«. Prva želi popraviti lastne napake iz preteklosti, reformirati socializem in je odgovorna za nacionalno suverenost in neodvisnost. Drugi si želijo predvsem demokracije in višjega življenjskega standarda. Tretji želijo zrušiti socializem in restavrirati kapitalizem. Iz te perspektive so izključene anarhični, utopični, osvobodilni »elementi«, radikalna gibanja, mladina se ne omenja več, ni možnosti »tretje poti« socializma, le miren in urejen prehod iz stalinizma v humani in demokratični socializem po jugoslovanskem vzoru.

30. 10. »Madžarsko ljudstvo naj stori vse za prenehanje nadaljnega prelivanja krvi.« Povzetek Titovega pisma madžarski partiji. Titov diskurz je skoraj identičen Nagyjevemu. Poglavitno protislovje, ki je pripeljalo do

upora, je »nesoglasje med prizadevanji delovnih ljudi za socialistični napredek in med dejavnostjo državnega in političnega vodstva /.../« To se mora sinhronizirati s prizadevanji delovnih ljudi in skupaj poraziti »elemente«. Ključen zastavek ideološkega boja je ohranitev »vere delovnih ljudi v socializem in nujen razvoj socialistične demokracije.« Nagyjeva deklaracija je »dokaz, da so se politika sedanjega državnega in političnega vodstva in resnično socialistična demokratična prizadevanja madžarskih delovnih ljudi zlili v eno.« »V takšnih pogojih bi vsako nadaljnje prelivanje krvi samo škodovalo interesom madžarskih delovnih ljudi in socializmu« in »lahko koristilo samo ciljem reakcije in birokratske deformacije.«

Po Titu je upor pravzaprav protest proti ločitvi interesov države-partije in ljudstva-delavcev in poskus njihove ponovne združitve, saj je njihova združenost pogoj socialistične demokracije (za razliko od stalinističnih režimov, ki, kot smo videli, delujejo »mimo in proti ljudstvu«) in njihova ločenost ogroža socializem in pomeni nevarnost ali restavracije kapitalizma (reakcija) ali stalinizma (birokratska deformacija) – dveh realno obstoječih družbeno-političnih ureditev, v katerih (za razliko od socialistične demokracije) volje in želja ljudstva in države niso eno, temveč ali kompromis med dvema (kapitalistična demokracija) ali popolna dominacija »klike« in zatiranje ljudstva (stalinizem, tudi fašizem). Ko je združitev obeh interesov končana, se odpre prostor za izgradnjo resnične socialistične demokracije, zato je nadaljevanje oboroženih bojov odveč in lahko pomeni le poskus uvajanja enega izmed dveh nezaželenih režimov. Pomen oboroženega revolucionarnega boja je torej odvisen od konteksta – upravičen je, ko so želja in zahteve države in ljudstva ločeni, ko pa so ti združeni, je neupravičen in škodljiv.

»Kruh in neodvisnost« (nadnaslov: Szabad Nep odgovarja Pravdi). Referenčni članek, kjer se soočita uradna sovjetska in titovsko-nagyjevska interpretacija dogodkov. Čista kontrarevolucija proti legitimnemu upor in primesjo »elementov«.

»Tragedija Budimpešte.« Prvo poročanje s terena, zmeren samokritika in začudenost nad dejanskim obsegom uničenja in oboroženih bojov. Štirje glavni akterji: uporniki, ljudstvo, vlada in delavski sveti. V članku se ponovijo osnovne poante Titovega pisma.

31. 10. »Najnovejši predlogi vlade.« Ponovno Nagyjevo sklicevanje na red in mir in apeliranje na ljudstvo, naj ohrani pridobitve revolucije, obenem pa izjava vlade, da priznava novoustanovljene revolucionarne organizacije (delavske svete). Uvedba večstrankarskega sistema in poziv sovjetski

vojski naj takoj zapusti ozemlje Madžarske. Prvič so omenjene »meščanske« vrednote (svobodne volitve, večstrankarski sistem). Kadar apelira na komuniste in na moralne vrednote: čistost, iskrenost, pravičnost.

»Pomembne spremembe v Madžarski.« »V enem izmed budipeštanskih predmestij so delavci napadli in zavzeli poslopje partijskega komiteja, potem pa je njihov voditelj dejal, da ne smejo ničesar poškodovati, ker to pripada komunistični partiji – delavski stranki.«

3. 11. »Položaj na Madžarskem.« Madžarska izstopi iz Varšavskega pakta in objavi nevtralnost. Kadar ustanovi novo partijo.

»Nova delavska partija.« Več o novi Kadarjevi stranki. Stranka nastopa za »pridobitve madžarske republike« in proti »grozeči kontrarevoluciji«. Izjava Kadarja, da nova stranka komunistov pomeni pretrganje vseh vezi s preteklostjo in da bo njena glavna naloga braniti nacionalno neodvisnost (beseda neodvisnost se ponovi trikrat v enem odstavku). Nova stranka bo branila socializem, a se bo obenem opirala na revolucionarno zgodovino in kulturo madžarskega naroda. Ideološka platforma stranke bo marksizem-leninizem brez stalinizma in dogmatike. Gre za zmes socialistične in romantično nacionalistične retorike, omenjata se čast in kultura naroda. Akterji, na katere Kadar naslavlja, so delavci, kmeti, intelektualci, mladina in vojaki. Situacijo poenostavi in se približa uradni sovjetski reprezentaciji: gre za spopad med silami obrambe socializma in kontrarevolucionarnimi silami. Na koncu pozove narod k pomoči pri vzpostavljanju normalnosti, reda in miru.

5. 11. »Kadar sestavi vlado.« Konec Nagyjeve in začetek Kadarjeve vlade. Poenostavljena opozicija je predstavljena še ostreje: na eni strani so sile socializma in demokracije, na drugi pa sile kontrarevolucije in reakcije. Upor ni več dvoumen ali heterogen, je izključno kontrarevolucionaren, kar lahko beremo tudi kot konsekventno izpeljavo Nagyjevih in Titovih tez.

»Dogodki na Madžarskem.« V tem komentarju zunanjepolitičnega dopisnika Tanjuga, ki govori v imenu »jugoslovanske javnosti«, je viđen obrat v jugoslovanskem odnosu do dogodkov na Madžarskem. Komentator povzame in se strinja s Kadarjevo opredelitvijo situacije – upor se je (ker se oborožen boj ni končal po ponovni združitvi interesov vlade in ljudstva) sprevrgel v kontrarevolucijo. Nagyjeva vlada ga ni mogla končati in je preveč popuščala silam reakcije. Podpora novi Kadarjevi vladi. Prva omemba Evrope.

»Resolucija OZN o Madžarski.« Sovjetska, jugoslovanska in madžarska uradna interpretacija so si sedaj enotne. Madžarski grozi kontrarevolu-

cija, Nagyjeva vlada je bila upravičeno zamenjana, saj je bila prešibka da bi se lahko uspešno borila proti kontrarevoluciji. Govoru sovjetskega predstavnika je namenjeno več prostora kot govorom vseh ostalih skupaj, z izjemo ameriškega, ki ima približno polovico prostora v primerjavi s sovjetskim.

7. 11. »Blaginja države in mir.« Nadaljnje definiranje nove ideološke perspektive nove vlade. Glavna akterja sta partija in kontrarevolucionarne sile, »katerih cilj je restavracija kapitalizma.« Le ko bodo te premagane »je mogoče zagotoviti za madžarsko ljudstvo najširši razmah demokratizma, nacionalne neodvisnosti, suverenosti in zmago socialističnega sistema.« Nova partija se distancira tako od Rakosijeve kot od Nagyjeve politike – prvo označi kot škodljivo in zmotno, drugo pa kot nacionalistično, šovinistično in izdajalsko. Novo ime partije pomeni popolno prekinitev s preteklostjo. Prioritete nove vlade so razbitje kontrarevolucije, normalizacija in uresničitev »zahtev delavskih množic«. Kontrarevolucija ne pomeni več dejanske kontrarevolucije, temveč vsako politiko, ki nasprotuje partiji – ta je s simbolno gesto preimenovanja prevzela revolucionarno dediščino »herojev delavskega gibanja« in dokončno prekinila s preteklostjo ter tako postala edini revolucionarni subjekt. V tej konstelaciji je lahko vsakršno nasprotovanje partiji le kontrarevolucionarno. Ljudstvo-delavske množice so povsem pasivizirane, nastopajo le kot legitimizacijsko sredstvo politike partije, nimajo več ne glasu niti niso percipirane kot aktivni subjekt zgodovine, partija se ne obrača več k ljudstvu po pomoč pri normalizaciji kot prej. Konkretne zahteve ljudstva (oz. njihove vsebine) se ne omenjajo več, so le še abstraktna fraza.

9. 11. »Dr. Jože Brilej o Madžarski.« Omembe Evrope. Eksplicitna kritika Nagyjeve (ni mogla nadzorovati položaja, ni zadosti hitro reagirala na zahteve množic) in podpora Kadarjevi vladi. Težnje ljudstva niso kontrarevolucionarne, so osnova za »normalni politični in demokratični razvoj«. Napaka Nagyja je bila, da teh teženj ni razumel dovolj dobro in da je popuščal reakcionarnim (in s tem protiljudskim) težnjam.

12. 11. »Življenje se normalizira.« povzetek prvega govora Janosa Kadarja, ki ga je prenašal Radio Budimpešta. Kadar poudarja red in mir ter kritizira Nagyja, ki se je upiral sovjetski intervenciji. Upor označi kot »oborožen napad proti madžarski ljudski republiki« in poziva k normalizaciji. Ločuje revolucionarne in reakcionarne sile med uporniki – prve so želele popraviti napake preteklosti, medtem ko so druge želele zrušiti socializem. Nagy po Kadarju ni zavestno podpiral kontrarevolucije, a jo je posredno omogočil ker ni dovolil druge intervencije sovjetske vojske. Kadar

se dvojno sklicuje na preteklost: želi obdržati njene revolucionarne pridobitve in popraviti njene napake (v vsakem primeru pa ne dovoli novega). Poleg na red in mir se veliko sklicuje tudi na pravo in zakonitost (a ne tudi na pravičnost).

14. 11. »Edini izhod: red in delo.« Članek o normalizaciji položaja na Madžarskem, glavne vrednote so red, mir in normalnost.

16. 11. Titov govor: »Storili bomo vse, da ohranimo mir.« Poda kritiko časopisov, ki opisujejo stanje, a ne razložijo vzrokov zanj. Revolt na Madžarskem je bil po Titu sprva upravičen, nato pa ga je prevzela reakcija. Problem stalinizma – nezaupanje v in ignoriranje revolucionarnih in kreativnih potencialov množic, medtem ko demokratični socializem gradi ravnino na tem. Iz zaupanja v »notranje revolucionarne sile« izhaja tudi doktrina nacionalne suverenosti in nevmešavanja v notranje zadeve – množice lahko skupaj s partijo gradijo socializem samostojno in, še pomembneje, v skladu s svojimi specifičnimi zgodovinskimi pogoji.

Tito opravičuje Geröv obisk v Jugoslaviji in prijateljske pogovore z njim kot nemaščevalnost in zaupanje, ki ga je Gerö kasneje izdal in storil prvo napako – poklical sovjetsko armado še v času demonstracij, ko še ni bilo oboroženega upora. Upor je bil heterogen – komunisti so protestirali proti stalinizmu, reakcionarji pa proti socializmu kot takemu. Upor se je sprevrgel v boj proti socializmu, kar je bila napaka premalo odločne Nagyjeve vlade. Tito ima prvo sovjetsko intervencijo za nepotrebno napako, drugo pa za potrebno napako. Kritika Nagyja – boril se je le za nacionalno neodvisnost, tudi če bi to pomenilo restavracijo kapitalizma. Za Tita je nacionalna neodvisnost pomembna le kot pogoj za izgradnjo socializma v specifičnih pogojih, ne kot cilj na sebi.

Tito tudi predvidi nekaj, kar bo postalo jasnejše ob okupaciji Češkoslovaške leta 1968 – boj med demokratičnim in stalinističnim socializmom bo odločujoč za usodo in prihodnost socializma. Uporabi tudi metaforo hudega udarca socializmu. Omemba Evrope.

Pregled poročanja

Poročanje se je začelo 8. 10. s poročilom s pogreba Lazsla Rajka. To je bil prvi izmed množice hkratnih dogodkov in procesov – ki so kasneje pripeljali do vstaje in sovjetske intervencije – ki se je zdel Dnevniku vreden poročanja. Dogodek je imel izjemen simbolni pomen, saj je bil obenem velik in javen izraz protesta proti povojnim procesom (na katerih so bili obsojeni nekateri voditelji delavskega gibanja in antifašističnega boja, kar je bilo del politične restrukturacije tedaj že socialistične Madžarske v stalinistični tip socializma) in izjemno množičen (»prisostvovalo je 300.000 ljudi«) in torej za medije že po definiciji privlačen dogodek.

Kljub na prvi pogled nevtralnemu in suhoparnemu tonu poročanja, ki se omejuje na preverljiva dejstva in številke, je iz nekaterih podrobnosti poročanja mogoče zaznati simpatijo do obsodbe stalinistične politike iz preteklosti in odločitve za novo politično usmeritev Madžarske, ki jo je simbolno obeleževal pogreb Rajka in tovarišev. Te podrobnosti so:

- uporaba opisov/pridevnikov »po krivem obsojeni« in »star partijski voditelj« ter »stari borci madžarskega delavskega gibanja« za Rajka in tovariše (prvi ne potrebuje dodatne razlage, medtem ko gre pri drugih dveh za poudarjanje pripadnosti zgodovinskemu in političnemu toku socializma in antifašizma – kar je tudi pozicija, s katere pišejo tedanji jugoslovanski časopisi – in, obenem, za poudarjanje razlike med to tradicijo in stalinističnim tipom socializma – saj stalinisti obsojajo junake delavskega in antifašističnega boja)

- uporaba izraza »žrtve« za omenjene politike in neposreden citat iz govora na pogrebu, v katerem so omenjene »Stalinove napake« (tako iz-

bira sredstva neposrednega citata kot izbor samega citata iz verjetno daljšega govora kažeta na simbolno strategijo posredne kritike stalinizma in na simpatiziranje tako z »žrtvami« stalinizma, kot s pokusi destalinizacije Madžarske)

– povzetek vseh govorov na pogrebu: »Vsi govorniki so pozivali k uničenju ostankov kulta osebnosti, katerega žrtve so bile včeraj prekopane.« (tu ne gre več za citiranje, temveč že za interpretacijo govorov – kot glavni poudarek je izbrana obsodba stalinizma, obenem pa je dogodku premostitve krst omenjenih politikov dodana simbolna razsežnost, saj so se v novem grobu pridružili svojim tovarišem iz delavskega gibanja. Tako je prišlo do simbolne združitve oziroma povratka nekaterih borcev, ki so bili predhodno obsojeni in stigmatizirani, nazaj v delavsko gibanje, do poskusa simbolne transformacije zgodovinskega spomina, v katerem so Rajko in tovariši ponovno del delavskega gibanja, medtem ko so iz njega, posredno – kot osebnost iz kulta osebnosti – izključeni Stalin in njegovi privrženci. Ponovni pogreb Rajka in tovarišev pa ima še eno simbolno razsežnost – kot politična gesta je metafora za pokop ostankov stalinizma na Madžarskem.

Poročanje se nadaljuje teden kasneje, 15. 10. Takrat Dnevnik objavi članek o obsodbah, ki jih je na Madžarskem deležen bivši prvi sekretar Partije Matyas Rakosi – a tokrat je perspektiva obrnjena. Citat (iz članka v budimpeštanskem časopisu Nepszava), ki je izbran za podnaslov, je tokrat »Preteklost ni opravičilo za zločine.« Če je bila strategija v prejšnjem članku sklicevanje na herojsko preteklost po krivem obsojenih, zdaj preteklost eksplicitno ne šteje več; še en citat, ki je del Dnevnikovega članka to potrjuje: »nedvoumno /je treba/ poudariti, da preteklost petdesetih let v službi delavskega gibanja in šestnajst let v zaporu ni zadostno opravičilo za zločine /.../«. Tu postane očitna politična motiviranost diskurzivne strategije, ki jo Dnevnik povzema za madžarskimi viri – vrednostne ocene osebnih klasifikacij akterjev variirajo glede na to, kateri strani v političnem boju, za katerega izvemo posredno in ki v tistem času poteka na Madžarskem, pripadajo. Tako je lahko, odvisno od konteksta, preteklost izjemno pozitivno vrednotena ali pa označena kot irelevantna. Tema članka je odstop Rakosi-ja, ki se je sicer zgodil že 18. junija, ampak je šele sredi oktobra javnost izvedela, da ni odstopil zaradi zdravstvenih razlogov (kar je bil uradno naveden razlog odstopa), temveč zaradi pritiska vrha madžarske partije.

Izjavi, povzeti po Nepszavi, »iskrene besede čistijo ozračje« in »madžarska partija delovnih ljudi odločno zavzema položaje« obenem odslakavata tako politično dogajanje na madžarskem kot njegovo medijsko reprezentacijo – diskurz političnih sprememb so deklaracije vztrajanja, trd-

nosti, neomajnosti in odločnih obsodb preteklosti (utemeljenih s sklicevanjem na resnico, ki naj bi po dolgem obdobju laži in prikrivanj končno prihajala na dan). Diskurzivna strategija Dnevnika je zaenkrat povsem enotna, navaja le citate in povzetke reformistične strani, kar je najverjetneje posledica tako Dnevnikovega implicitnega soglašanja z madžarskimi reformisti kot prevlade reformističnega diskurza v madžarskem tisku, politiki in drugih virih (kar, če prva predpostavka drži, le olajša Dnevnikovo nevtrarno podpiranje reformistov).

16. 10. sledi poročilo o obisku delegacije visokih političnih predstavnikov Madžarske v Jugoslaviji, kjer so se v Beogradu srečali s Titom in drugimi visokimi funkcionarji SFRJ. Poročilo je napisano zelo objektivno, pri naša le imena in podatke, razen opisa razgovorov, ki so »potekali v tovariškem in prijateljskem ozračju«. V tem lahko vidimo namig o soglašanju in »poglobljanju odnosov« med jugoslovansko in madžarsko reformistično, post-stalinistično ('56 je bilo leto XX. kongresa KP Sovjetske zveze, na katerem je Hruščev obsodil kult osebnosti, kar je spodbudilo številne kritike obdobja stalinizma in poskuse na novo opredeliti socializem¹ – tako na vzhodu kot na zahodu Evrope) politiko, za iskanje post-stalinskih zavezništov in ustvarjanje novih strateških povezav ter razmerij moči v Evropi, kjer lahko Jugoslavija nastopa kot prvi potencialni zaveznik socialističnih reformistov pri iskanju novih poti v socializem in novih internacionalnih povezav.

24. 10. sledi poročilo o prvih manifestacijah v Budimpešti z naslovom »Nemirna Budimpešta«. Podnaslov se glasi: »Velika manifestacija budimpeštanske mladine – partijski in državni voditelji doslej niso dali sprejemljivega programa – sedem zahtev vodstva madžarskih književnikov – fašistični reakcionarni elementi – napadli javna poslopja.« Zanimiva je uporaba narekovajev – najprej označujejo citat, izpostavljeno zahtevo manifestantov, kasneje pa distanciranje od pejorativne oznake, ki jo je kasneje za del manifestantov uporabila madžarska radijska postaja in obenem opozarjajo na negativen odnos do manifestacij v diskurzu madžarskih medijev.

Ključni del članka je povzetek govora na manifestacijah, v katerem je trenutna situacija na Madžarskem opredeljena kot revolucionarna in kot zgodovinsko križišče, partijski in državni voditelji pa kot premalo odloč-

¹ Leto '56 je bilo za Evropo prelomno predvsem kar se tiče razmerij moči znotraj vzhodnega bloka. Stalinova smrt je obenem vzela nekaj navdiha konservativnim kritikam socializma in dala nov polet poskusom reforme socializma, ki so se na vzhodu izoblikovale kot doktrina »socializma s človeškim obrazom« na zahodu pa kot »evrokomunizem«. Prelomnost leta '56 je ravno v tem, da se začenja močno krhati monolitnost sovjetskega modela socializma kot edinega mogočega »realno obstoječega socializma«.

ni, saj »doslej niso dali sprejemljivega programa«. Krivda za omahovanje je pripisana elementom stalinizma v državnem vrhu. Izmed zahtev manifestantov so omenjene nacionalno neodvisna politika (kar verjetno pomeni predvsem neodvisnost od SZ), razprava o gospodarskem položaju države in delavsko samoupravljanje. Zahteve se osredotočajo okrog treh vrednot: avtonomije, ekonomskega blagostanja in družbeno-politične participacije množic.

Omenjeno je tudi nasilje, a zelo previdno – »poročajo, da je med manifestacijami prišlo do spopadov z varnostnimi silami in da so bile tri žrtve«. Na kateri strani so bile žrtve ni eksplicirano.

Pomembna je tudi opredelitev »fašistični reakcionarni elementi«, ki je ravno nasprotna »revolucionarnosti«, ki jo sebi pripisujejo borci za spremembe. Kot bomo videli še na več primerih kasneje, je diskreditacija s pomočjo pridevnikov reakcionaren in fašističen (kot nasprotja revolucionarne ureditve, ki se je izoblikovala skozi antifašistični boj) ena izmed glavnih diskurzivnih strategij madžarske uradne politike in medijev v boju proti množicam na ulicah. Tako (in z uporabo drugih strategij) sta se partija in država poskušali postaviti na simbolno mesto edinih in resničnih nosilcev revolucije, kar mora obenem pomeniti, da so vsi njuni nasprotniki kontrarevolucionarji – obenem pa so se tudi manifestanti sklicevali na revolucionarno tradicijo in obtoževali del uradne politike, da ga je izdala. Glavni zastavek ideološkega boja, ki je potekal jeseni leta '56 na Madžarskem, sta bila ustvarjanje pomena in prilaščanje pojmov revolucija, delavsko gibanje in demokracija.

25. 10. Ta strategija postaja še očitnejša v članku z naslovom »Večji boji v Budimpešti končani.« Po poročilu o kadrovskih spremembah v KPM, ki so jih izzvali politični boji tako na ulicah Budimpešte kot v partiji, sledi poročilo o poteku uličnih bojov. V tem delu Dnevnik striktno govori o oboroženih napadalcih in upornikih, kjer je prvi izraz nevtralističen, medtem ko drugi nosi revolucionarno in torej, v kontekstu medijskega diskurza socialistične Jugoslavije, pozitivno konotacijo. Šele kasneje, ko je posebej poudarjeno, da gre za povzetek poročila madžarskega radia, se pojavi izraz kontrarevolucionarne skupine. V tem povzetku madžarski radio tudi trdi, da so delavci sodelovali s partijo in vojsko pri boju proti tem elementom – kar je poskus ustvarjanja simbolne distinkcije med delavci in uporniki oziroma pokazati, da uporniki ne pripadajo delavskemu razredu in delavskemu gibanju, da so torej izven revolucionarnega procesa in njegovi sovražniki.

Ta strategija se v nadaljevanju članka, ki se nadaljuje s povzetki poročil različnih madžarskih medijev, večkrat ponovi. Uporniki so še večkrat poi-

menovani kot kontrarevolucionarji, omenjeno pa je tudi organiziranje oboroženih delavskih straž, ki naj bi branile svoje tovarne pred »kontrarevolucionarji«.

Zanimiv je tudi povzetek govora sekretarja CK KPM Janosa Kadarja (»Kadar miri«). Ta je situacijo interpretiral kot zaroto provokatorjev, ki so zlorabili legitimen študentski protest in zavedli sicer dobromislečo mladino. Kadar se tako strinja s študentskimi zahtevami in se postavlja na njihovo stran kar se tiče nujnosti demokratizacije družbe in priznava nujnost reform, a ostro obsoja napad na državno ureditev, saj ta onemogoča mirno nadaljevanje sprememb in reform madžarske družbe. Oborožen boj v tej perspektivi ni radikalizirana zahteva po spremembi temveč napad na instanco, ki te spremembe izvaja (državo) in ki je utemeljena na socialistični revoluciji.

V članku je tudi prvič omenjena sovjetska »pomoč« pri dušenju vstaje.

Vidimo lahko precejšnjo razliko med poročanjem o Pragi '68 in Budimpešti '56. V drugem primeru ni povzemanja uporniških virov. Dnevnik, sicer s precejšnjo zadržanostjo in distanco, navaja le uradne vire in se ne trudi predstaviti glasu druge strani (tudi kasneje predstavnik Jugoslavije Brilej po padcu Nagyjeve vlade v govoru pred generalno skupščino OZN izrazi podporo novi Kadarjevi vladi – čeprav je ta veliko bolj nasilna do upornikov in veliko bolj prosovjetska kot Nagyjeva, Jugoslavija, vsaj manifestno, sprejme uradno madžarsko razlago da je bila Nagyjeva vlada prešibka, preveč popustljiva in preveč pod vplivom »kontrarevolucionarjev«).

26. 10. Nadaljnje poročanje poudarja, da je namen prenovljene partije »graditev resnične, demokratične in z drugimi narodi enakopravne Madžarske«. O oboroženih uličnih spopadih se poroča kot o »incidentih« (oboje je povzetek madžarskega tiska). Posebej zanimiv je povzetek poročanja radia Budimpešta – ta omenjeno diskurzivno strategijo še zaostri, saj poziva ljudstvo naj »pomaga, da bodo prenehale demonstracije ter napadi tistih, ki se še nadalje trudijo strmoglaviti delavsko oblast«.

27.10. izvemo za konkretno vsebino politike nove madžarske vlade in prenovljene partije. Ta se zavzema za neodvisnost od SZ in uvedbo delavskih svetov v industriji, kar je v skladu s prvotnimi zahtevami manifestantov in, kar se tiče druge obljube, pomeni tako uresničevanje načel socializma kot poskus doseganja večje ekonomske učinkovitosti.

Dnevnik ta dan tudi povzema glasilo madžarske partije Szabad nép, ki piše o »hudodelski kliki, ki se je ločila od ljudstva in ki je zato ni mogoče identificirati s Partijo.« Tu gre spet za strategijo simbolnega ločevanja

upornikov od ljudstva oziroma delavskega razreda, medtem ko se partija in država identificirata z delovnim ljudstvom in uradni madžarski mediji podarjajo skupne interese delovnega ljudstva in državnega vodstva.

V tem povzetku najdemo tudi simbolno ločevanje legitimnih in nelegitimnih upornikov – prvi so se uprli zaradi legitimnega nezadovoljstva s stanjem v državi (ekonomskim stanjem in prepočasno destalinizacijo), a so jih kasneje zlorabile nelegitimne »kontrarevolucionarne« in »sovražne« sile. V vsakem primeru pa je oboroženi boj, s stališča uradnih medijev, povsem nesprejemljiva metoda boja za demokracijo in razvoj in se ga lahko poslužujejo le fašisti in reakcionarji – saj imajo lahko le ti, v tej ideološki perspektivi, razlog za željo po zrušenju socialistične državne ureditve. Zdaj lahko že vidimo osnovne obrise »post-stalinistične« madžarske državne ideologije – socializem je mogoč le znotraj države, kot državna ureditev in vsak upor proti državi je obenem upor proti socializmu kot takemu (in torej kontrarevolucionaren). Revolucionaarna dejavnost, ki je obenem socialistična in protidržavna (zamišljanje socializma izven okvirov države je bila ena izmed osnovnih značilnosti vstaj v drugi polovici 20. stoletja) je v tej perspektivi nezamisljiva – deklaracija česa takega je lahko le prevara ali manipulacija.

29. 10. »Ogenj pojema«, povzetek vladne deklaracije, ki jo je prebral predsednik vlade Imre Nagy. V njej je omilil uradno stališče in poudaril hibridno naravo uporniškega gibanja: »Vlada obsoja stališče, češ da je sedanje veliko ljudsko gibanje kontrarevolucija. Nedvomno pa je, da so tudi tukaj, podobno kot se dogaja pri vsakem velikem ljudskem gibanju, škodljivci izrabili zadnje dni za najnavadnejše zločine. Prav tako je dejstvo, da so se priključili tudi reakcionarni, kontrarevolucionarni elementi v prizadevanju izriniti te dogodke za strmogavljenje ljudskega demokratičnega sistema.«

Država oziroma vlada si je, po relativni umiritvi razmer in ko njen obstoj ni bil več neposredno ogrožen, lahko privoščila bolj naklonjeno obravnavo uporniškega gibanja in bolj spravljiv in umirjen ton kot prej. A osnovne črte vladnega diskurza ostajajo iste kot prej – madžarska državna ureditev je »ljudska in demokratična«, za protidržavno nasilje pa so odgovorni kontrarevolucionarni elementi. Obenem je modra država edina, ki zna ločiti med avtentičnim ljudstvom in »škodljivci« – brez posredovanja državnega nasilja bi se ljudstvo v nedogled pustilo zapeljevati »škodljivcem«, tako da je lahko ljudski upor avtentično ljudski le, če se, paradokсно, pusti voditi državi.

Nagy priznava da je prišlo pri vstaji do združitve in poenotenja ljudstva v želji po demokratičnih spremembah, ki jih tudi postavlja kot politično pri-

oriteto nove vlade, a te spremembe lahko, po mnenju vlade, nastopijo le v sodelovanju med državo in ljudstvom (kjer je država instanca vednosti in moči/odločanja, ljudstvo pa nujni legitimizacijski dodatek) in po eliminaciji »kontrarevolucionarnih elementov«.

30. 10. »Uporniki oddajajo orožje – sovjetske čete se umikajo.« Nastopajo trije akterji, dva domača (uporniki in vladne sile – kar je zelo klasično in nevtralistično poimenovanje) in en tuji (sovjetske čete, ki so jasno označene kot tuje).

Titovo pismo madžarskim komunistom. Krivda za nastale razmere je pripisana »dolgotrajni zgrešeni in škodljivi politiki« (s čimer je mišljena stalinistična preteklost madžarske partije). Prvič je tematizirano nasprotje med ljudstvom in državo/partijo: »Ta politika je privedla do nasprotij med težnjami delovnih ljudi k socialističnemu napredku in dejavnostjo državnega in političnega vodstva in nazadnje do oboroženega boja.« Oboroženi boj proti državi/partiji ni več primarno kontrarevolucionaren (v prejšnjih interpretacijah, povzetih po madžarskem državnem in političnem vodstvu, je samo dejanje oboroženega boja proti državi/partiji nujno kontrarevolucionarno dejanje, ki je posledica manipuliranja reakcionarjev z nezadovoljnimi množicami, medtem ko Tito dopušča možnost dejanskega obstoja antagonističnega protislovja med množicami in državnim aparatom, pri čemer so množice progresivna sila, ki želi uresničiti socializem, država pa jih je, pred nedavnimi političnimi spremembami na Madžarskem, pri tem ovirala).

Tito opozarja, da pomen teh dogodkov presega meje Madžarske in da bo njihov razplet odločilno vplival na mednarodni socialistični razvoj, a da se Jugoslavija vseeno ne bo vmešavala v notranje zadeve Madžarske.

Za Tita glavno nevarnost predstavlja možnost napačnega prepoznanja stalinistične »deformacije« kot pravega ali že uresničenega socializma – če bi se to zgodilo, bi lahko madžarske množice izgubile (za)upanje v socializem in se začele boriti proti socializmu kot takemu. Po Titu je glavni namen »reakcionarnih elementov«, ki naj bi se vmešali v politični boj na Madžarskem, izkoristiti skrhano zaupanje množic v socializem in obrniti boj za spremembe v smeri uresničevanja pravega socializma v boj proti socializmu.

Ker zanj pravi socializem pomeni jugoslovanski model samoupravnega socializma, Tito močno podpira napovedane ukrepe nove madžarske vlade: »demokratizacijo javnega življenja, uvajanje delavskega samoupravlja-

nja in ureditev odnosov med socialističnimi državami na osnovi enakopravnosti in spoštovanja suverenosti«.

Razlika med uradno madžarsko in Titovo ideološko perspektivo je torej naslednja; madžarski uradni viri trdijo, da gredo težnje množic in države v isto smer, v smer popravljanja preteklih napak in uvedbe dejanskega socializma, oboroženi boj pa je posledica manipulacij kontrarevolucionarjev, medtem ko po Titu do oboroženega boja privede ravno nasprotna smer teženj množic in države, kar pomeni, da največja odgovornost leži na državi in da je vloga kontrarevolucionarjev precej marginalna – poudarek pri Titu ni toliko na boju proti kontrarevolucionarjem kot na boju za prevlado progresivne tendence znotraj državnega in partijskega aparata. Enotnost množic in države je v diskurzu madžarskih medijev in uradne politike nekaj, kar so nasilno začasno prekinili kontrarevolucionarji, medtem ko je po Titu nekaj, kar je bilo potrebno šele doseči s političnimi spremembami v smeri samoupravnega socializma, ki je odraz želja in teženj ljudskih množic: »/Politika sedanjega državnega in političnega vodstva ter resnične demokratične socialistične težnje madžarskih delovnih ljudi so se zlile v eno.« Šele v tej situaciji »bi vsako nadaljnje prelivanje krvi samo škodilo koristim madžarskih delovnih ljudi in socializmu. Lahko bi koristilo le ciljem reakcije in birokratske deformacije.« Oborožen boj je bil deloma legitim in upravičen, a le do točke, ko je sprožil zamenjave v vladi in napoved reform v smeri demokratičnega in samoupravnega socializma – od te točke naprej lahko nadaljevanje oboroženega boja pomeni le kontrarevolucijo ali povratek v stalinizem (ti dve opciji sta pri Titu, čeprav tega posebej na pojasni, precej izenačeni).

31. 10. in 2. 11. sta objavljeni dve pomembni poročili o razvoju političnih dogajanj na Madžarskem: da Madžarska uvaja večstrankarski sistem in da razglašča nevtralnost in odpoveduje Varšavski pakt. Obenem so potekala pogajanja o umiku sovjetskih čet z ozemlja Madžarske, ki niso povsem uspela. 2.11. naj bi v Madžarsko prispele nove sovjetske čete.

3. 11. »Razprava o Madžarski v Varnostnem svetu.« OZN je »foregrounded« kot pomemben družbeni akter.

5. 11. Dnevnik poroča, da je Nagyjeva vlada padla in da je sestavljena nova vlada Janosa Kadarja. Ta je za pomoč pri urejanju razmer prosila sovjetsko vojsko. Prav tako je nova vlada OZN obvestila, da ne želi več, da o Madžarski razpravljajo v Varnostnem svetu.

Program nove vlade, ki ga povzema Dnevnik, je skoraj identičen staremu. Vsebuje: »zagotovitev neodvisnosti in suverenosti države, obrambo ljudske demokracije in socializma, prenehanje bratomorne vojne, izboljš-

šanje življenjske ravni delovnih ljudi, odpravo birokracije in utrditev delavskega samoupravljanja.« Obenem pa si je nova vlada za priorieto vzela »razbijanje temnih reakcionarnih sil« in v ta namen za pomoč prosila vojsko SZ.

Na ravni retorike je nova vlada spoštovala zahteve množic po demokratizaciji sistema in uvedbi socialističnega samoupravljanja. Ključna razlika med Nagyjevo in Kadarjevo vlado je, da je prva poudarjala amnestijo za upornike in zahtevala takojšen odhod sovjetskih čet iz madžarskega ozemlja, medtem ko druga v burnem političnem dogajanju v državi vidi izključno le zaroto reakcionarjev in zahteva podaljšano bivanje sovjetske vojske na Madžarskem.

Shema odnosa ljudstvo – država je prav tako obratna. Nagyjeva politika izhaja primarno iz političnih zahtev in teženj ljudstva, medtem ko se Kadarjeva politika primarno vidi kot politika vodenja ljudstva in (re)definiranja ključnih političnih pojmov (kot so demokracija, razvoj, samoupravljanje, socializem). Ideologija nove, prosovjetske vlade je bistveno bolj »postmoderna« kot ideologija Nagyjeve vlade – pomenov ključnih vrednot in političnih pojmov ne vidi kot fiksiiranih, temveč kot spremenljive in odvisne od konteksta. Zato, čeprav v praksi deluje zelo različno, uporablja iste pojme in vrednote kot prejšnja vlada, kar je nasprotno obnašanju Nagyjeve vlade, ki je ob prihodu na oblast tudi stare pojme, ideale in vrednote zamenjala z novimi in začela v politični imaginarij uvajati pojme samoupravljanja, socialistične demokracije ipd.. Nova vlada je ravnala drugače – ohranila je obstoječ politični imaginarij in z njim legitimizirala drugačno delovanje, predstavljala se je kot da se še naprej bori za napredek in proti birokraciji, le da bolj učinkovito in na drugačen način kot predhodna vlada.

Poudarek na redu je še močnejši kot prej. Red nastopa kot nujni korelat miru. Nova vlada naj bi branila revolucionarne pridobitve v imenu reda, ki je, tradicionalno, ključna vrednota reakcije. Množice v tem diskurzu ne morejo nastopati drugače kot družbeni akter z napako – po eni strani jih država, ki uporablja revolucionarno retoriko za nasilno ukinitve revolucionarnega gibanja, potrebuje (kot domnevne nosilce revolucije in ustvarjalce zgodovine), obenem pa jih, ravno ker gre za politiko dominacije, ne more poslušati in ustreči njihovim zahtevam – zato predpostavi elemente reakcije, ki zlorabljajo drugače pozitivno vrednotene in legitimne revolucionarne impulze množic. Dominacija v imenu revolucije mora doseči simbolno združitev državnega aparata in množic, ki je mogoča le s simbolno in realno odstranitvijo motečega elementa, »reakcije«, in posledičnega poenotenja političnih teženj množic in države.

9. 11. Prva omemba Evrope v govoru jugoslovanskega predstavnika Bri-leja pred generalno skupščino OZN.

Glavni individualni akterji so posamezni politiki, posebej predsedniki držav in vlad.

Glavni družbeni akterji so nacionalne države in OZN, poleg njih še uporniki, sovjetske čete, vladne sile in delovno ljudstvo.

Glavne vrednote so demokracija, socializem, samoupravljanje, suvereno-st, neodvisnost, mir.

12. 11. Poročilo o prvih konkretnih ukrepih nove vlade. Upor je defi-niran kot »oboroženi boj proti madžarski ljudski republiki«, njegovo nasil-no zatrtje pa kot »obnova zakonitega reda in miru«. Kadar je ponovil sta-ro interpretacijo, po kateri je bilo sovraštvo do »Rakosijeve klike« upravi-čeno, da pa so upor hitro prevzeli kontrarevolucionarji in ga želeli zlorabiti za strmoglavljenje ljudske republike. Večkrat se ponovi beseda normalizaci-ja. Nova vlada seznamu dominantnih vrednot tako doda normalnost in red.

Zanimiva zgodovinska primerjava v rubriki »Komparacije«, ki je na ta dan namenjena večinoma kritiki anglo-francoskega posredovanja v Egi-ptu, a vsebuje tudi kritiko sovjetske intervencije na Madžarskem. Leta 1848 je ruski general po navodilih Svete alianse zadušil madžarsko revolucijo, da bi »ohranil zakonito vladavino.« Primerjava je zelo na mestu, saj sta red in zakon tudi priljubljeni besedi Kadarjeve vlade in kažeta na podobnost antirevolucionarne ideologije v različnih zgodovinskih kontekstih ter na vztrajanje določenih ideoloških elementov kljub temu, da sta se nova do-minacija in zatiranje revolucije na Madžarskem leta '56 dogajali ravno v imenu revolucije.

Pregled poročanja

Delo

Delo je, v primerjavi z Dnevnikom, oblikovano veliko bolj »resno«, prostora in člankov namenjenih svetovni politiki je veliko več. Velikost črk je manjša, članki so daljši, v primerjavi z Dnevnikom je veliko več teksta in manj slikovnega gradiva (fotografij, ilustracij in karikatur). Tudi oglasov je manj, medtem ko zabavnih vsebin sploh ni. Poročanje o dogajanju v Berlinu je omejeno na prvo stran, ki je v celoti namenjena svetovni politiki. Člankov na prvi strani je okrog pet (od česar sta dva ali trije namenjeni Berlinu), včasih so zraven tudi krajše vesti. Fotografij na prvi strani je več (povprečno tri ali štiri) in spremljajo najpomembnejše članke. V primerjavi z Dnevnikom so fotografije manjše. Članki o Berlinu so na vrhu strani, kar pomeni, da so vrednoteni kot pomembni (kar velja tudi za dogajanje, o katerem poročajo) – a vseeno ne toliko (za razliko od poročanja o Pragi '68) da bi povzročili spremembe v standardnem »layout« časopisa.

Drug pomemben dogodek v tistem času, ki je prav tako zasedal veliko prostora v Delu, je bila beograjska konferenca neuvrščenih.

14. 8. »Meja v Berlinu zaprta.« Zelo suh in uraden diskurz, glavni akterji so vlade in države. Perspektiva visoke politike. Članek je povzeten iz jave vlad članic VP, s čimer se tekst distancira od slabšalnih pridevnikov kot so revanšisti in rekacionarne sile ter od paranoidnih obtožb o namerah zahodnih držav (podtalno delovanje, spodkopavanje gospodarstva NDR). Glavna negativna vrednota izjave je nenormalno stanje, glavna pozitivna pa nadzor.

»Posvetovanja v Bonnu.« Glavni akterji so visoki politiki ZRN, ki (v polcitatu) zahtevajo sankcije proti NDR.

15. 8. »Položaj se še zaostruje.« Aktivni akterji še zmeraj visoki politiki (individualni) ter vlade/države (kolektivni). Kot pasivni in včasih aktivni akterji se pojavijo državljani. Opisovanje represivnih ukrepov mestnih oblasti (na obeh straneh) in reakcij javnosti. Pojavi se delo kot vrednota in sindikati kot akterji (kot problematično je izpostavljeno da vzhodni berlinci ne morejo več biti zaposleni v zahodnem Berlinu) – kar je dosedaj edina vez z revolucionarno/socialistično ideologijo (od uradnih izjav predstavnikov NDR in drugih držav VP se Delo distancira in jih le korektno navaja). Struktura teksta – povzetki poročanja tujih tiskovnih agencij, nato povzetki izjav visoko političnih akterjev. Strog objektivizem, brez komentiranja ali analize.

»Bonn dramatizira položaj.« Najprej povzetek izjav predstavnikov zahodnonemških državnih in berlinskih mestnih oblasti, nato (zelo na kratko, razmerje 4:1) druge strani, vzhodnonemškega tiska. Zahodni pogled je na prvem, vzhodni na drugem, zahodni ima na voljo mnogo več prostora. Poročanje vsebuje pogled obeh strani, a obe nimata na voljo enako prostora – manipulacija prostora razkriva naklonjenost zahodni strani. Zahod opisuje položaj kot kritičen, medtem ko Vzhod svoje akcije opisuje kot normalne in motivirane z zaščito miru. Drugi del članka ima identično strukturo – povzetek najprej ameriškega in nato sovjetskega tiska, v prostorskem razmerju 2:1. Pravda se sklicuje na Evropo in jo povezuje z vrednoto miru.

16. 8. »Protest zahodnih poveljnikov.« Primarni aktivni akterji so poveljniki zahodnih vojaških sil, medtem ko je poveljnik sovjetskih oboroženih sil na začetku pasiven in sekundaren (omenjen je na drugem mestu, ko prejme protest zahodnih). Nato povzetek poročila AP o vsebini protesta in izjav zahodnoberlinskih uradnikov s področja prometa (pojavi se svoboda gibanja kot vrednota v povezavi s svoboda dela – zapora meja povzroča težave transportu in turističnim dejavnostim). Nato sledi poročilo o ukrepih v Berlinu brez navedbe vira, na koncu pa še o izpadu zaslužka vzhodnoberlinskih delavcev, ki bodo izgubili denar ob preračunanju plač v vzhodnonemško valuto po tečaju 1:1.

»Reakcija v zahodnih državah.« ZDA nastopajo kot aktivni metonični substitut Zahoda, SZ pa kot pasivni Vzhoda. Poročilo o dejavnostih ameriške politike in povzetki ameriškega in angleškega tiska. Povzetkov izjav sovjetskih politikov ali pisanja sovjetskega tiska ni.

»Bonn se trudi pridobiti Zahod za politiko sankcij.« Zahod nastopa v naslovih vseh treh člankov na temo berlinske krize 16.8.. Močno »neuravnotežena«, prozahodna perspektiva. Vzhodnih akterjev v naslovih ni, v člankih pa (če so sploh omenjeni) nastopajo na drugem mestu ter imajo manj prostora. Prva vrednostna opredelitev brez eksplicitne navedbe vire – ukrepi NDR so označeni kot represalije. Delovanje NDR je posredno kritizirano kot kršenje vrednot miru, svobode dela in gibanja, ki so vpeljane v predhodnem poročanju.

17. 8. »Mir v vzhodnem, nemir v zahodnem Berlinu.« Vojaške sile kot primarni aktivni akter. Ponovno problematika prometa in dela. Nemir, napetost in negotovost kot značilnosti zahodnega Berlina, ki se manifestirajo v protestih in demonstracijah. Druga polovica članka je namenjena perspektivi vzhodnoberlinskih oblasti in partije – ta podpira represivne ukrepe zahodnoberlinskih oblasti na meji (saj si prizadeva za nadzor kot pot do miru), protestira pa proti napovedani trgovinski blokadi NDR, saj bi ta lahko ogrozila vrednoto normalnega življenja.

»Odmevi v svetovnem tisku.« Povzetki poročanja zahodnega (ameriškega 2/6, britanskega 1/6, francoskega 1/6, zahodnonemškega 1/6 celotnega prostora v članku) in vzhodnega tiska (sovjetski kot edini predstavnik vzhodnega tiska ima 1/6 prostora, a je na prvem mestu v članku). ZRN si želi odločnejše stališče in ukrepe Zahoda, medtem ko ameriški in angleški tisk, čeprav se ne strinjata z ukrepi ZRN, kritizirata ZRN zaradi groženj in večanja napetosti ter pozivata k pogajanjem ter umirjeni ter realistični politiki (pohvala Hruščova kot realističnega politika v Washington Postu). Sovjetski tisk podpira NDR, neigove kritike ZRN pa so zelo podobne ameriškim in angleškim (vsaj v tem povzetku ni revanšistov in reakcionarnih sil).

Razlika med pozicijami tiska ZRN in anglo-ameriškega tiska predstavlja napetost znotraj ideologije realpolitike – ta po eni strani preferira prakso pred teorijo, akcijo pred razmišljanjem (kar je očitno iz pozicije NDR – dejanja, ne besede!), obenem pa je edini princip, ki ga spoštuje, princip moči – torej so dejanja, utemeljena na principih (posebej če gre za dejanja proti močnemu nasprotniku) nesmiselna. V nenačelnem momentu realpolitike se ujmeta poziciji SZ in ZDA/Anglije, medtem ko pozicija ZRN predstavlja načelni tip realpolitike. Obojim je skupno da iz politike izganjajo misel in teorijo – razlikujejo pa se v tem ali politiko brez teorije uveljavljajo cinično ali moralistično.

18. 8. »Trojni protest v Moskvi.« Poročilo u uradnem protestu zahodnih velesil, kjer so te spet primarni aktivni akter in Moskva sekundar-

ni pasivni akter. Glavna vrednota protesta je svoboda gibanja oziroma protest proti njeni kršitvi. Sekundarne vrednote so neodvisnost in samoodločba narodov, miroljubnost in preprečevanje agresije. Zahodno perspektivo je v članku predstavljena izključno skozi oči Amerike, ki zastopa celoten Zahod.

»Vojaški manevri v Grünewaldu.« Kot vrednoti v prvem delu članka (kjer je predstavljena zahodnonemška perspektiva skozi oči njenih visokih politikov) sta izpostavljeni prosta trgovina in prosta pretok delovne sile. Zadnja tretjina članka predstavi tudi vzhodnonemški pogled (povzetek vzhodnonemškega tiska), kjer je glavna vrednota mir in glavni akter delavski razred kot edini mogoč nosilec bodoče miroljubne ureditve Berlina. Delavski razred in ostale značilno socialistične vrednote in akterji v Delu drugače ne nastopajo, le kot del diskurza vzhodnonemškega tiska.

»Bonnu je protest premil.« Ponovno sta poudarjena napetost med zahodnonemško in zahodno perspektivo ter zahodnonemški zahteva po dejanjih namesto le besed.

19. 8. »Zmernejši glasovi v Bonnu.« Povzetek stališč visokih politikov in predsednikov strank ZRN o situaciji v Berlinu. Omenjene je diskordantnost v stališčih posameznih strank. Posamezni politiki in vlada so še vedno zashtevali osre ukrepe, medtem ko je vlada začela popuščati in svoje stališče približevati ostalim zahodnim velesilam in poudarjati vrednoto zmernosti. Situacija v Berlinu je oznančena kot kriza, a tokrat brez dodatnih opredelitev (napetost, sovražnost ipd.).

»Sestanek zahodnih premierov.« Ponovno oba članka tega dne prinašata le zahodno perspektivo in, v tem članku, ponovno le skozi oči ameriške visoke politike in tiska. V primerjavi s Prago in Budimpešto je očitna presentljiva odsotnost citiranja in povzemanja sovjetskega tiska – deloma verjetno tudi zato, ker SZ ni neposredno vpletena v dogodke (a enako velja za Ameriko, ki ji je v poročanju o berlinski krizi namenjenega presenteljivo veliko prostora).

20. 8. »Johnson svetuje Bonnu zadržanost.« V ospredju je še zmeraj notranji razcep v Zahodni perspektivi oziroma spor na relaciji ZDA – ZRN. V drugi tretjini članka se pojavijo vojska in oborožene sile Zahoda kot glavni akterji – in obenem udejanjanje »politike dejanj«. Na koncu je komentar sovjetskega tiska, ki krepitev zahodnih vojaških sil označuje kot provokacijo in namerno dramatizacijo razmer. Glavne vrednote Zahoda so odločnost, prosta trgovina, svoboda gibanja, Vzhoda pa varnost, normalnost in mir.

»Pokazali smo svojo moč.« Članek je povzetek govora predsednika državnega sveta NDR Ulbrichta. Pojavijo se vse značilne vrednote: mir in antimitarizem, zahodnoberlinska in zahodnonemška oblast pa sta označeni kot revanšistični. Dve novi vrednoti sta socializem in mirna koeksistenca.

»ZSSR zavrača zahodni protest.« Končno se začnejo pojavljati članki, ki so v celoti namenjeni vzhodni perspektivi. Prva stran 20.8. je »uravnotežena« – dva članka prinašata perspektivo Zahoda, dva Vzhoda, prostorsko so približno izenačeni. Vlada ZSSR se poziva na vrednoto učinkovitega nadzora in obtožuje zahodne sile rovarjenja, diverzij, špijonaže in provokacij. Normalnost in miroljubnost sta postavljeni kot nasprotje agresivnosti in militarizmu. Še ena pomembna vrednota je samostojnost (države).

»Zahod bo predlagal Moskvi pogajanja.« Morda SZ nastopa več kot akter in vir ker se aktivneje vključuje v reševanje berlinske krize (tj. gre za objektivistični proporcionalizem, kjer se več poroča o bolj aktivnih akterjih ob podmeni, da so relevantni akterji le visoki politiki svetovnih velesil)?

21. 8. »Okrepitev ameriške garnizije.« Samo en članek, v celoti posvečen zahodnemu pogledu. Američani povečujejo svojo vojaško prisotnost v zahodnem Berlinu, ZRN pa povečuje investicije da bi nadomestila izpad vzhodnoberlinskih delavcev. Na koncu je komentar situacije angleškega tiska.

Dnevnik

Dnevnik je naravnan zelo »popularno«, veliko prostora je namenjeno ugankam, povestim v nadaljevanjih, lokalnim novicam, poljudni znanosti, zanimivostim, ljudskemu humorju (rubrika N. N., ki je ostala do danes) in eksotičnim reportažam (predvsem iz neuvrščenih, pretežno afriških, držav). Resne novice (»hard news«) so le na prvi in zadnji strani. Veliko je fotografij, vsaka prva stran ima eno veliko fotografijo, ki spremlja glavno novico dneva. V prvem tednu po začetku 'berlinske krize' so na prvi strani trije ali štirje »news items«, od katerih je vsaj eden namenjen dogajanju v Berlinu. O Berlinu se poroča le na prvi in zadnji strani (kjer so ponavadi nadaljevanja člankov s prve strani), sestava popularnih strani je ostala nespremenjena – razen 17. 8., ko je na tretji strani daljše poročilo o stanju v Berlinu, kar je edina izjema oziroma edini članek o Berlinu v notranjosti Dnevnika. Članki so kratki, imajo veliko manj teksta, a veliko večje naslove kot članki v Delu in tudi znotraj Dnevnika v primerjavi s članki o drugih temah. Tema je tako tipografsko skonstruirana kot udarna in pomembna.

14. 8. »Zaprta meja Vzhod Zahod.« Kratko poročilo o zaprtju meje. Akterji so Berlin, notranji minister NDR (ki je dal ukaz), prebivalci vzhod-

dnega Berlina, države članice VP in delavci. Vrednote so nadzor in boj proti agitaciji (iz uradne obrazložitve vzhodnonemških oblasti). Omenjeni so tudi begunci (v Delu jih ni), ki bežijo iz vzhodne v zahodno Nemčijo. Dnevnik v svojem imenu govori o obmejnih incidentih in provokacijah s strani prebivalcev zahodnega Berlina – spontano povzame diskurz vzhodnonemških politikov. Članek povzema neimenovane tiskovne agencije in poskuša podati objektivno sliko dogajanja, pri citiranih komentarjih pa je več prostora namenjenega uradnemu pojasnilu vlad držav članic VP, na koncu je le zelo kratek citat Adenauerja.

15. 8. »Načelni sporazum: nasprotni ukrepi.« Ta članek je drugotnega pomena na ta dan – višje od njega na naslovnici je članek o možnosti skupnega nastopa Hruščevega in Kennedyja na zasedanju Generalne skupščine OZN. Izključno perspektiva visokih političnih predstavnikov zahodnih velesil. Omenjeno je razhajanje med angleškimi in zahodnonemškimi protitiki glede nasprotnih ukrepov. Ostali akterji so še francoski in ameriški politiki.

16. 8. »Trije poveljniki protestirajo.« Članek je v senci prihoda telovadnega šampiona Mira Cerarja v Ljubljano (znak bolj populistične in manj resne orientacije Dnevnika). Kot akterji se pojavijo poveljniki zahodnih oboroženih sil, kot pasivni akter jim je dodan poveljnik sovjetskih oboroženih sil. Vrednota je svoboda bivanja, kot sekundarni akterji pa nastopajo zahodnoberlinske mestne oblasti in sindikati.

»Protiukrepi bonnske vlade.« Primarni aktivni akter je zahodnonemška vlada, katere sklep o protiukrepih je primarni vir članka.

17. 8. »Prvi neposredni stik.« Fotografija na prvi strani ponovno ni vezana na Berlin, pač pa na kratko vest o jezerskih planšarjih (!). Poročilo o srečanju sovjetskega veleposlanika v Bonnu Smirnova in zahodnonemškega kanclerja Adenauerja, kjer je uporabljena zelo previdna in diplomatska retorika.

»Arterije Berlina ne utripajo normalno.« Prvi in edini daljši članek na temo berlinske krize in obenem edino poročanje o njej v notranjosti Dnevnika. Literarni vložki in opisi emocionalnega stanja berlinčanov (»human interest angle«). Oseben, polliteraren slog in opis vsakdanjega življenja ljudi v Berlinu. Opredelitve stanja kot nesmiselnega, nevarnega in nenormalnega. Organske metafore.

18. 8. »Enaka stališča v treh notah.« Fotografija brandenburških vrat kot simbola meje med zahodnim in vzhodnim Berlinom – vedno velika fotografija na prvi strani, tokrat prvič v povzeavi z Berlinom. Primarni aktivni akter je Francija, primarni pasivni akter pa SZ (Francija izroča SZ

protestno noto). Sekundarna aktivna akterja sta Amerika in VB, ki prav tako vročata svoji protestni noti (a zgodba je povedana s perspektive Francije in tudi navaja se le vsebina francoske note). Sekundarni pasivni akter je NDR, katere ukrepe Francija kritizira v noti. Stanje je opisano kot napeto in nevarno.

19. 8. »Sestanek predsednikov zahodnih sil?« Prioriteto pri fotografijah ima tokrat konferenca neuvrščenih v Beogradu, pri člankih pa še vedno berlinska kriza. Primarni aktivni akter je ameriška administracija (individualna Kennedy in Johnson). Sekundarni akter so zahodne sile.

21. 8. »Tanki za zahodni Berlin.« Fotografija spet ni iz Berlina ali česa z Berlinom povezanega. Aktivni akterji: vojaške enote štirih zahodnih sil.

»Ne bomo dovolili da nas vržejo iz zahodnega Berlina.« Glavni akter so ZDA, tema vesti pa protest ob načrtih za metanje ZDA iz zahodnega Berlina. Kot potencialno relevanten akter se pojavi OZN.

Interpretativni pregled poročanja o Berlinu '61 v Delu in Dnevniku

Mir in varnost

Poročanje o zaprtju meje in začetku postavljanja zidu se v Delu in Dnevniku že takoj 14. 8. pojavi na prvih straneh in začne po nekaj dneh (v Delu 16. 8., v Dnevniku pa 18. 8.) na njih dominirati (zasedati več prostora, imeti večje fotografije in biti na zgornji polovici strani), a stil poročanja je daleč od angažiranosti, značilne za poročanje o študentskih in delavskih uporih v Parizu in okupaciji Češkoslovaške sedem let kasneje. Pravzaprav je stil in način poročanja neposredno nasprotje eksplicitne politične in moralne angažiranosti – poročanje je nadvse nevtravno, zadržano in previdno. Čeprav se je denimo tudi poročanje o okupaciji Češkoslovaške držalo profesionalne novinarske etike in načela nevtralnosti, je ta nevtralnost vseeno vsebovala politično opredelitev, saj je bilo poročanje večinoma sestavljeno iz »nevtralnega« povzemanja virov, ki so bili do okupacije kritični.

Takšna, nevtralna in novinarsko korektna, a vseeno posredno angažirana pozicija jugoslovanskega tiska je bila v takratnem kontekstu mogoča, saj so bila stališča češkoslovaške vlade, češkoslovaškega ljudstva in zahodnoevropske levice podobna oziroma skoraj identična stališčem jugoslovanske uradne politike in jugoslovanskega tiska, tako da se je lahko podpora protestom proti okupaciji izrazila tudi z nevtralnim povzemanjem teh virov. V primeru začetka gradnje berlinskega zidu leta 1961 takšna politika nevtralnosti ni bila mogoča, saj ni bilo legitimnega subjekta izjavljanja, ki bi vsaj približno ustrezal tedanji politično-ideološki usmeritvi jugoslovanskega ti-

ska (prizadevanje za nenasilno svetovno uveljavljanje demokratičnega socializma, nasprotovanje tako kapitalističnemu izkoriščanju kot avtoritarnosti sovjetskega modela socializma, nasprotovanje blokovski delitvi sveta in nasilni logiki velesil) na katerega bi se lahko poročanje pripelo in tako izrazilo tako svojo kritično nastrojenost do zaostritve hladne vojne in blokovske delitve Evrope kot ohranilo poročanje v okvirih standardne profesionalne novinarske etike, ki prepoveduje eksplicitno in neposredno politizacijo poročanja.

V primeru poročanja o Berlinu '61 glavni akterji (vzhodno- in zahodno-nemška državna politika, politični vrh Sovjetske zveze in nekaterih pomembnejših zahodnoevropskih držav ter ZDA) v svojih tekstih in izjavah predstavljajo in reproducirajo politična in ideološka stališča Zahoda in Vzhoda v hladnovojni, blokovski delitvi sveta – ni pa tistega tretjega, alternativnega akterja – za razliko od češkoslovaškega ljudstva in partije ali uporniških študentov in delavcev v Parizu leta 1968 –, ki bi predstavljal »tretjo pot« oziroma neuvrščeno pozicijo, pozicijo demokratičnega socializma, na katero bi se lahko navezal jugoslovanski tisk. Zato se je v poročanju o začetku gradnje Berlinskega zidu omejeval na poudarjanje vrednot, ki so (kljub temu, da so včasih različno interpretirane vsaj nominalno) skupne tako jugoslovanski »tretji poti« kot hladnovojni realpolitiki. Če torej v analizah poročanja o Pragi in Parizu '68 obravnavamo predvsem tisto, kar je bilo v tedanji jugoslovanski politični imaginaciji prelomnega in novega, se bomo tokrat omejili na tisto, kar je skupnega vsem tedanjim prevladujočim političnim ideologijam, tako zahodni in vzhodni različici realpolitičnega diskurza, kot jugoslovanski uradni ideologiji.

Prva vrednota, ki se pojavi v poročanju in ki jo uveljavi prvi aktivni akter, države članice Varšavskega pakta (gre za povzetek njihovega skupnega sporočila za javnost) kot kolektivni protagonist zaprtja meje med Vzhodnim in Zahodnim Berlinom, je nadzor oziroma kontrola, skupaj s pridevnikoma učinkovita in zanesljiva. Proti koncu prvega poročila v Dnevniku se ta vrednota poveže z vrednoto zaščite (ozemlja). (Dnevnik, 14. 8., str. 1) Poročilo Dela o zaprtju meje in izvajanja ukrepov, ki so se končali s postavitvijo Berlinskega zidu, je bolj izčrpno. Prinaša veliko podrobnejši povzetek sporočila držav članic Varšavskega pakta – s poudarkom na navedbah, da Vzhodni Nemčiji preti nevarnost zaradi podtalnega delovanja, vohunstva in sabotaže s strani Zahodne Nemčije –, a se od nje na ključnih mestih, kjer bi se predolgo in prepodrobno navajanje izjave bralo kot strinjanje ali identificiranje z njo, distancira s poudarjanjem vira navedb¹, a ostane le pri

¹ »/J/e rečeno dalje v skupni izjavi«, »kakor opozarja izjava«, »je rečeno v izjavi«, »poudarja izjava«, »je rečeno na koncu izjave« (Delo, 14. 8. str. 1).

tem, pri retoričnem pomagalu, s katerim nedvoumno poudari, da stališče časopisa ni enako stališču izjave in brez eksplicitne kritike stališč, vsebovanih v izjavi. V Delovem poročilu sta vrednoti varnosti in nadzora tudi eksplicitno povezani tako z Evropo kot z vrednoto miru,² ki je tudi, kot lahko vidimo tudi predvsem iz analiz poročanja o vojaških posredovanjih Sovjetske zveze (Madžarska '56 in Češkoslovaška '68), osnovna vrednota ideološkega horizonta, ki mu pripadajo jugoslovanski časopisi. Mir je ena izmed osnovnih političnih vrednot, ki so skupne tako obema blokoma kot neuvrščeni. Razlika med vzhodno in zahodno ideološko perspektivo v primeru gradnje Berlinskega zidu je, kakšne in katere vrednote katera veže na mir in kako te vrednote interpretira ter kakšne dejanske politične ukrepe naj bi zvestoba tem vrednotam zahtevala, medtem ko tretja, alternativna oziroma neuvrščena ideološka perspektiva umanjka.

15. 8. je poročanje podobno zmerno, nevtrarno in zadržano. Poudarjena je mrzlična aktivnost v Zahodnem in mrtvilo v Vzhodnem Berlinu, glavna dejavnost Zahoda je protest (protestne izjave zahodnonemških politikov, demonstracije meščanov in protestna dvominutna stavka delavcev), Vzhoda pa ohranjanje reda, varnosti in nadzora. 15. 8. sta v Delu dva članka, posvečena situaciji v Berlinu, in oba sta v večjem delu posvečena zahodnonemški perspektivi, a, prav tako kot prejšnji dan pri povzemanju izjave držav članic Varšavskega pakta, z določeno zadržanostjo in distanco. Tako nobena politična izjava ni navedena kot objektivno dejstvo, povsod je naveden vir in najostreje formulirana mesta so v narekovajih,³ čeprav bi se v običajnih okoliščinah dalo podobne povzetke izjav politikov izvesti tudi brez njih – tako pa narekovaji poudarjajo nevtralnost in nepripravljenost Dela postaviti se na katerokoli stran v konfliktu. Podobno so z narekovaji označeni tudi povzetki pisanja sovjetskih časopisov Pravde in Izvestije, kjer sta vrednoti varnosti in miru v Evropi eksplicitno povezani in postavljeni v soodvisnost: »Pravda poudarja, da ukrep vlade DR Nemčije ‚ustreza koristim varnosti držav socialističnega tabora in koristim miru v Evropi‘.«

Gre torej za precejšnjo razliko v pojmovanju vrednote evropskega miru, kot je ta prisotna v poročanju o okupaciji Češkoslovaške '68. Tam mir za jugoslovanske časopise predstavlja posledico skupne zmage socialističnih in demokratičnih zaveznikov nad fašizmom in pogoj za razvoj demokratične in pravične (tj. socialistične) Evrope, utemeljeno na načelih miroljubnega sodelovanja, politične participacije množic ter ekonomskega in po-

2 »Ta predlog – je rečeno dalje v izjavi – upošteva realni položaj, ki se je izkristaliziral po vojni v Nemčiji in Evropi in ima namen odpraviti ostanke druge svetovne vojne in utrditi mir.« (N. m.)

3 »Predstavniki britanske vlade pa je povedal, da tri zahodne države izmenjavajo stališča o ‚morebitnih protiukrepih‘ ...« (Delo, 15. 8., 1.)

litičnega razvoja in napredka, tu pa mir, v perspektivi sovjetskih časopisov, predstavlja geostrateški »management« varnosti z nasilnimi, militarističnimi sredstvi. Mir ni pogoj za razvoj in napredek demokracije in socializma, temveč je varnost, zagotovljena z nasilnimi ukrepi, pogoj za mir, ki nima nobene pozitivne vsebine, temveč je le gola odsotnost vojne. Mir, dosežen z uvajanjem varnosti in nadzora, se pravi z metodami policijske države, je, v perspektivi sovjetskih časopisov, način odvrčanja nove vseevropske vojne, ki naj bi jo kuhali zahodnonemški podtalniki. To je ključna razlika med hladnovojno realpolitiko in neuvrščeno politiko demokratičnega socializma – v prvi je mir krhek in nikoli dosežen rezultat politike, ki nastopa militaristično v zunanjih in policijsko v notranjih zadevah, medtem ko je v drugi mir pogoj in izhodišče politike, ki si prizadeva zlomiti blokovsko delitev sveta ter njeno nasilno politično logiko. Če je v perspektivi realpolitike mir nadaljevanje vojne s podobnimi, le nekoliko omejeni sredstvi, ki preprečujejo nuklearno katastrofo, je v neuvrščeni perspektivi mir antimilitarističen, protivojni koncept, koncept, ki prelamlja z logiko politike-kot-vojne.⁴

Realpolitika Vzhoda in Zahoda

16. 8. se prikazovanje dogodka dokončno izkristalizira: dogodek je prikazan kot konflikt med Zahodom in Vzhodom, kjer je več prostora namenjenega zahodnim interpretacijam dogodka in odzivom nanj. Zastopan je tudi vzhodni pogled, a izrazito sekundarno, namenjenega mu je manj prostora in tudi v člankih, kjer se pojavi, se pojavi na drugem mestu, za zahodnim pogledom. Zahod in Vzhod sta torej glavna akterja poročanja o začetku gradnje Berlinskega zidu. V Delu so 16.8. vsi trije članki o zaprtju meje in s tem povezanimi stvarmi namenjeni perspektivi Zahoda, kar je očitno že iz naslovov omenjenih člankov: »Protest zahodnih poveljnikov«, »Reakcija v zahodnih državah« in »Bonn se trudi pridobiti Zahod za politiko sankcij«. V Dnevniku istega dne kot glavni akter nastopa »tri zahodne države«.

Ta precej abstraktna opredelitev glavnih akterjev ne pove nič konkretnega o značaju Zahoda in Vzhoda in se vsaj eksplicitno ne opredeli ne za enega ne za drugega, kar bi se dalo storiti denimo z uporabo pridevnikov kot sta demokratični za pozitivno in kapitalistični za negativno opredelitev do Zahoda ali socialistični in avtoritarni v primeru Vzhoda, ali z bolj »value loaded« hladnovojnim žargonom, denimo z oznakama »svobodni svet«

⁴ Za podrobnejšo analizo načinov diskurzivne formacije in političnih učinkov obrnjene Clausewitzeve formule »politika je nadaljevanje vojne z drugimi sredstvi«, gl. Michel Foucault, *Society Must be Defended*, London 2004, 15–16, 47–48.

in »totalitarizem«, ki so bile tedaj pogoste v zahodnih, še posebej ameriških medijih in političnih analizah. S takšnim, abstraktnim geografskim opredeljevanjem jugoslovanski časopisi lahko poročajo o klasični hladno-vojni konfrontaciji in ob tem ostanejo nevtralni. Povzemanje so uradne izjave politikov tako Zahoda kot Vzhoda, torej v poročanju nastopa bolj odkrito politična retorika hladne vojne v obeh različicah, a vedno v narekovajih ter z določeno zadržanostjo in distanco.

Kadar ne povzemata izjav uradne politike in tujih časopisov, Delo in Dnevnik poročata o dejstvih, o stanju prometa v Berlinu, policijskih akcijah, demonstracijah v zahodnem delu mesta, stanju telekomunikacij, vojaških premikih ipd. V delu poročanja, ki je namenjen reakcijam in pogledu Zahoda, prevladujejo vrednote preudarnosti, mirnosti in treznosti. Poudarjen je prvi razkol na Zahodu – med »zahodnimi silami« (ZDA, VB in Francijo), ki se zavzemajo za previdno politiko do Vzhoda, ki se izogiba vsakršnih ukrepom, ki bi lahko privedli do odkritega spopada med Zahodom in Vzhodom in nove vojne ter med Zahodno Nemčijo, ki zahteva sankcije in represalije nad Vzhodno Nemčijo in pri tem računa na pomoč preostalega Zahoda. Pri tem je že vidna določena inverznost med hladno-vojno retoriko Vzhoda in Zahoda – obe strani taktizirata, da bi se izognili vojni, za obe mir pomeni le odvrčanje vojne in obe svoje akcije utemeljuje-ta ravno s tem; Vzhod tako trdi, da je zaprtje meje med Zahodnim in Vzhodnim Berlinom nujen ukrep ob rovarjenju Zahoda, ki bi lahko pripeljalo do vojne, Zahod pa se izogiba preostriim protiukrepom, da ne bi ti »sprožili plaz u reakcij Vzhoda, katerega posledic ni moč napovedati in so lahko zelo nevarne« (Delo, 16.8., str. 1). Vzhod tako nastopa kot aktiven ak-ter, tisti, ki dejavno dela za ohranitev varnosti in stabilnosti (kot sinonimov miru v perspektivi hladnovojne ideologije), Zahod pa kot pasivni akter, ti-sti, ki te dejavnosti dopušča in zaskrbljeno spremlja.

Edina eksplicitna kritika zaprtja meje prihaja s strani meščanov Zahodnega Berlina in Zahodnonemške uradne politike, s čimer je Zahodna Nemčija začasno izločena iz Zahoda (to je razvidno tudi iz že navedenega naslova »Bonn se trudi pridobiti Zahod za politiko sankcij«, kjer je Bonn kot metonimija Zahodne Nemčije simbolno izločen iz in stoji nasproti Zahodu) ter nastopa kot nekakšen grešni kozel – Vzhod jo krivi za načrtova-nje vojne, Zahod pa za prenačljenost v reakcijah na zaprtje meje, torej se obe različici hladnovojne retorike ujemata tudi v tem, da kot nestabilni ele-ment, ki lahko ogrozi krhko ravnovesje med blokoma ter evropsko varnost in mir, opredelita Zahodno Nemčijo, s to razliko, da je Vzhod do Zahodne Nemčije odkrito sovražen, Zahod pa sicer precej zadržan, a še vedno figu-

rira kot njen vojaški in politični zaveznik. 17.8. se v Delu poročanje o berlinskih dogodkih spremeni v nekakšno samokritiko Zahoda (ki je nakazana že prej) – v članku z naslovom »Mir v vzhodnem, nemir v zahodnem Berlinu« je sama vrednota miru uporabljena proti političnemu delovanju v zahodnem Berlinu. V članku, ki je sicer precej dejstven, so za opis stanja v zahodnem Berlinu uporabljeni pridevniki iz repertoarja psihologije: napetost, negotovost in vznemirjenje. Tako se tudi prebivalstvo Berlina pojavlja kot akter, ki čuti neprijetne in potencialno nevarne posledice nepremišljenega ravnanja zahodnonemške politike, saj naj bi bili meščani nemirni in vznemirjeni zato, ker pričakujejo pomanjkanje, če bi zahodni Berlin prekinil trgovske in transportne poti z vzhodnim Berlinom. Povzetku govora mestnega načelnika zahodnega Berlina Willyja Brandta, kjer ta poziva Zahod k podpori za sankcije proti vzhodnemu Berlinu, sledita povzetek javne izjave Komunistične partije Zahodne Nemčije, ki v imenu miru podpira ukrepe Vzhodne Nemčije in vlade Vzhodne Nemčije, ki Zahodno obtožuje uporabe groženj, pritiska in sile ter ogrožanja normalnega poteka življenja.

Skupno nasprotovanje politiki Zahodne Nemčije postavi Zahod in Vzhod kot začasna zaveznika, saj oba menita, da Zahodna Nemčija z napovedmi represalij ogroža mir in varnost, le način teh obsodb je različen: Zahod je bolj umirjen in zadržan in poziva ZRN k treznosti in hladnosti, medtem ko jo Vzhod neposredno napada in kritizira. V tej simetričnosti se pokaže, da sta hladnovojna bloka pravzaprav zrcalni sliki eden drugega, pri obeh gre za velesili, ki, z Arrighijevimi⁵ besedami, delujeta v smeri tako teritorialne kot akumulacijske ekspanzije in v nekem trenutku trčita druga ob drugo ter vzpostavita začasno premirje, ki pa je pravzaprav le čakanje na primerno priložnost za nadaljnjo ekspanzijo. V tem kontekstu moramo tudi razumeti mir kot ta figurira v poročanju o dogodkih v Berlinu leta 1961 kot le začasno suspenzijo ekspanzionističnih teženj velesil. Ta suspenzija se institucionalizira z zidom, ki simbolizira obojestransko izogibanje neposredni vojaški konfrontaciji, medtem ko teritorialna in akumulacijska ekspanzija potekata naprej drugje na način, ki ga je inavgurirala ravno hladna vojna, kot »vojna nizke intenzivnosti«, bodisi v obliki vojaškega posredovanja znotraj lastne interesne sfere (Češkoslovaška '68) bodisi kot imperialistična vojna (sovjetska okupacija Afganistana in ameriška okupacija Vietnama ter vojaški posegi v Južni Ameriki). Na začetku šestdesetih si Zahodni in Vzhodni blok nistaveč politično ali ideološko nasprotna, temveč je njuno medsebojno razmerje razmerje imperialistične in

5 Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, London 2002.

ekonomske konkurence. Obe velesili imata iste cilje (razvoj oboroževalnih in industrijskih kapacitet, teritorialna in akumulacijska ekspanzija) in za njihovo doseg uporabljata podobne metode (kar je razvidno tudi iz realpolitične retorike, ki je lastna obema ter enotnega razumevanja osnovnih političnih konceptov kot je mir), sovražni sta si le ker sta pri doseganju teh ciljev ena drugi v napoto.

Delo in Dnevnik se ne postavita na nobeno izmed strani v berlinski krizi – ne na stran janusovske realpolitike, saj predstavljata neuvrščeno perspektivo, a tudi ne na stran zahodnonemških pozivov k povračilnim ukrepom, saj tudi Zahodna Nemčija ne predstavlja revolucionarnega, dejansko demokratično socialističnega akterja, katerega stališčem bi se časopisa lahko pridružila ne da bi tvegala svojo pozicijo novinarske nevtralnosti. Tako se 18.8. poročanje prilagodi dejanskemu antagonizmu, tistemu med realpolitiko in Zahodno Nemčijo in prostor v Delu je enakomerno porazdeljen med protest zahodnih držav (ZDA, VB in Francije, ki se poimenovane »tri zahodne velesile«, Zahodne Nemčije ni med njimi) v Moskvi ter reakciji Zahodne Nemčije, kateri se zdi protest premil (v Dnevniku je več prostora namenjenega protestu Zahoda v Moskvi, ki je novica dneva na vrhu prve strani ter jo spremlja velika fotografija). Antagonizem je torej premeščen – ne gre več za spopad med Zahodom in Vzhodom, temveč, če citiramo Delo, za »neenotnost Zahoda«.

Na Zahodu nič novega

Ta interpretacijski okvir ostane dominanten do konca prvega tedna poročanja o berlinski krizi. Zahod v različnih verzijah (zahodni predsedniki, zahodni premieri, zahodne države, zahodne sile) postane dominanten akter, Vzhod nastopa le redko in še takrat v sekundarni in pasivni vlogi (denimo kot prejemnik protestne note). Z jugoslovanske perspektive kakršnokoli podpora SZ oziroma uradni politiki držav članic Varšavskega pakta – kot se je pokazalo tudi pri analizah poročanja o madžarski vstaji leta 1956 in okupaciji Češkoslovaške '68 – ne pride v poštev, saj gre za dve antagonistični viziji razvoja socializma, katerih boj bo odločil o usodi socializma in sveta, zato kakršnokoli taktiziranje ali kompromis ne prideta v poštev. V takšni situaciji je zadržana, nevtralistična podpora Zahoda (na način prostorskega privilegiranja pogledov »zahodnih sil«, a z veliko mero zadržanosti in distance ter brez eksplicitnega strinjanja z njimi) edina oziroma manj slaba možnost, saj bi podpora zahodnonemški poziciji pomenila podporo izrazito antikomunističnemu, antisocialističnemu in potencialno militarističnemu diskurzu in politiki.

Delo in Dnevnik jemljeta berlinsko krizo kot hladnovojni »business as usual«, kot sicer pomemben, a ne usoden ali prelomen dogodek, saj v njem ni elementov demokratičnega socializma oziroma nobene politične novosti, ki bi lahko zamajala hladnovojni *status quo* in sprožila premike v globalni geopolitični ureditvi. Berlinska kriza je prej eden izmed rutinskih medblokovskih incidentov, katerega posebnost je le v tem, da bi tako ekstremnost samega ukrepa zaprtja meje in začetka gradnje zidu kot ogorčena zahodno-nemška reakcija nanj lahko pripeljali do oboroženega spopada med svetovnimi velesilama. Tako se pozicija jugoslovanskih časopisov uskladi s pozicijo Zahoda, a iz drugačnih razlogov – za Zahod je mir kot nadaljevanje vojne pogoj za nemoteno nadaljnje izvajanje svoje akumulacijske in teritorialne ekspanzije, katerih meja je »interesna sfera« Vzhodnega bloka in katerih potek bi bil resno ogrožen, če ne celo onemogočen v primeru eskalacije sovražnosti in neposrednega vojaškega spopada med blokoma, medtem ko je za Jugoslavijo krhko ravnovesje sil in izogibanje novi svetovni vojni (hladnovojni militaristični mir) sicer ne ravno idealni, a v danih zgodovinskih razmerah edini pogoj za razvijanje in širjenje demokratičnega socializma, katerega razvoj bi bil v primeru nove vojne, zaradi vojaške in ekonomske inferiornosti neuvrčenih v primerjavi z blokoma, gotovo zaustavljen.

V takšni situaciji so za jugoslovanske časopise znotraj »neenotnega Zahoda« »zahodne sile« manj slab protagonist kot Zahodna Nemčija, saj bi podpirati njen način kritike Vzhoda pomenilo podpirati eskaliranje krize in nevarnost oboroženega spopada, se torej postaviti na stran odkrito militaristične tendence na Zahodu. A jugoslovanski časopisi, ko se, kot v zgoraj navedenih primerih poročanja o Madžarski '56 in Češkoslovaški '68, ukvarjajo z neposredno kritiko politike Vzhoda, tega kritizirajo ne zato (kot zahodni blok) ker bi bil preveč socialističen, temveč zato, ker je socialističen le nominalno, le navidez, ker zlorablja svojo revolucionarno zgodovino ter socialistične ideale za militaristični ekspanzionizem ter notranjepolitično represijo, namesto da bi se boril proti logiki velesil in za uveljavitev demokratičnega socializma. A to, kar jugoslovanski časopisi očita jo Vzhodu, velja tudi za Zahod, Zahod je prav tako blok, ki pristaja na oziroma je izumitelj in aktivnejši protagonist koncepta hladne vojne, sodeluje v oboroževalni tekmi in se poslužuje notranje represije (primer reakcije francoske policije na študentski upor leta 1968), gre za kritiko in distanciranje od logike blokovske delitve sveta in hladne vojne v celoti. Posebnost poročanja o Berlinu '61 je le v tem, da je sam dogodek precej irelevanten za razvoj demokratičnega socializma, torej gre pri poudarkih v poročanju in porazdelitvi prostora med posamezne akterje za načelo izbire najmanjšega

zla – med obema blokoma, ohlapno opredeljenima kot Zahod in Vzhod, je manjše zlo Zahod, saj je večina držav v bloku demokratičnih in v mnogih med njimi obstaja delavska, socialistična in druga odporniška gibanja, ki lažje delujejo v pogojih formalne kapitalistične demokracije kot v pogojih avtoritarnega vzhodnega socializma in ki so objektivni zavezniki Jugoslavije v boju za razvoj demokratičnega socializma, medtem ko Vzhod predstavlja avtoritarno družbeno-politično ureditev in zlorabo ter diskreditacijo socializma. Znotraj Zahoda samega pa je manjše zlo »treznost in mirnost«⁶ »zahodnih sil«, ki si prizadevajo diplomatsko rešiti krizo tako, da ta ne bi pripeljala do oboroženega spopada, za razliko od Zahodne Nemčije, ki zahteva odkrite povračilne ukrepe in okrepitev vojaške navzočnosti Zahoda na meji med blokoma.

S svojo izbiro stališča, ki mu bodo namenjali največ prostora, Delo in Dnevnik zavrneta oba eksplicitno agresivna akterja v konfliktu, Zahodno Nemčijo in Vzhod, in podpirata tistega, ki je vezan na vrednote zmernosti in zadržanosti,⁶ tj. preostanek Zahoda. A gre le za taktično, ne pa tudi načelno podporo in zavezništvo, za način poročanja, ki znotraj okvirov paradigme nevtralnega in dejstvenega poročanja lahko izrazi en aspekt politike demokratičnega socializma, kritiko hladnovojnega militarizma, saj na Zahodu v času začetka gradnje berlinskega zidu ni ničesar politično novega, nobenega političnega subjekta ne programa, ki bi bil nosilec politike demokratičnega socializma in neuvrščenosti v celoti. Ta politika avgusta 1961 začasno v nekaterih pogledih soglaša s perspektivo Zahoda – pre nagljena in agresivna reakcija na zaprtje meje, po kateri kliče Zahodna Nemčija, lahko pripelje do nevarnosti oboroženega spopada, a medtem ko je Zahodu mir kot nadaljevanje vojne z drugimi sredstvi bistven za ohranjanje statusa, je z jugoslovanske perspektive pomemben kot stanje, v katerem se lahko potencialno razvije novo.

6 »Zmernejši glasovi v Bonnu« (Delo, 19. 8., 1); »Johnson svetuje Bonnu zadržanost« (Delo, 20. 8., 1).

Pregled poročanja

Ze na začetku poročanja velika fotografija. Članki na začetku obsegajo okoli četrtno prve strani (so precej kratki, a se nadaljujejo na kasnejših straneh). Veliko več teksta, daljši članki kot v Dnevniku. Prvi malo obsežnejši članek je objavljen 9. 5., ko se kot akter vključi francoska vlada. Prav tako 9. 5. je prvi veliki komentarski članek na strani 4. 12. 5. se poročanje premakne na vrh prve strani, a so članki še zmeraj razmeroma kratki. Od 13. 1. dalje so članki o Parizu dolgi in na vrhu prvih strani – poročanje o Parizu dominira. Dolgi in izčrpni članki.

5. 1. »Pariška Sorbonna zaprta.« Glavna akterja sta študenti in policija. Poročilo o njihovih spopadih na vrhu prve strani s fotografijo. Eksplicitna kritika francoskih oblasti, ki »hoče onemogočiti delovanje levo usmerjene študentske mladine«. Omenjeni so desničarski provokatorji kot eden izmed sprožilcev nasilja, ki je v ospredju poročanja.

7. 5. »Protest pariških študentov.« Glavna akterja sta študenti in profesorji, glavna vrednota pa njihova splošna stavka (tudi protest proti nasilju policije). Članek je krajši in pomaknjen nižje na prvi strani, glavno vlogo imajo poročila iz Vietnama.

8. 5. »Aretacije študentov v Parizu.« Ponovno nižje na prvi strani, a podrobno poročilo o demonstracijah. Poudarek je na kvantitativnih podatkih o nasilju (število ranjenih in aretiranih). Moralna obsodba nasilja policije in problematizacija oviranega prometa v Parizu. Internacionalizacija problematike, omemba solidarnosti študentov iz drugih evropskih držav – protest kot prva vseevropska problematizacija povojne ureditve Evrope.

9. 1. »Francoska vlada o vzrokih študentskih demonstracij.« Delo redno dnevno poroča o dogodkih v Parizu, a s krajšimi članki, ki niso več na vrhu prve strani. Še vedno dominira poročanje o Vietnamu. Tokrat so prvič omenjeni visoki francoski politiki, dominira de Gaulle. Kot vrednota so navedene sodobne potrebe oziroma potrebe države in časa. Kot akterji, nasprotni vladi, so navedeni študenti in sindikati. Kvantitativno poročanje o nasilju je premaknjeno na konec članka.

»Srdit vihar v Latinski četrti.« Prvo poročanje, ki ni na prvi strani. Daljši komentar dogajanja. Kot akter se pojavi Daniel Cohn-Bendit. Internacionalizacija in evropeizacija študentskih protestov. Kot vzrok protesta so navedene zastarelost francoskega univerzitetnega sistema, represivne moralne norme in revolucionarnost mladine, ki si želi širše družbene spremembe kot le reformo univerze. Problematizacija policijskega nasilja (kot kontrarevolucionarne prakse) in analiza razkola v francoski javnosti, ki podpira študente, dokler ti protestirajo znotraj okvirov normiranega liberalnega političnega udejstvovanja, a se ograjuje od levičarskih »skrajnežev«. »Študentski problem je postal nacionalni problem« – študentski upor je predstavljen kot odgovor na družbene probleme, ki niso vezani le na študentsko populacijo.

12. 5. »Silovit boj v Parizu.« Spektakularnost nasilja spet pribori pariškim dogodkom mesto na vrhu prve strani in fotografijo. Za vrh prve strani Dela sta dovolj »newsworthy« le dva tipa dogodkov – nasilje (vojno ali policijsko) in državniško srečanje na najvišji ravni, ter le dva tipa fotografij – množičnega pretepa ali bitke ali srečanja visokih politikov. Podroben kvantitativen in kronološki opis spopadov med študenti in policijo.

13. 5. »Pariz: prvi plenarni sestanek Sorbonna bo danes spet odprta.« Skupen velik članek, ki zaseda zgornjo polovico prve strani in je namenjen dvema pomembnima dogajanjima v Parizu: pogajanjem med ZDA in Vietnamom in študentskim protestom. Kot vladni akter se pojavi Pompidou, kot vrednoti pa razumevanje in mir.

14. 5. »Splošna stavka v Franciji.« Kot pomemben družbeni akter se študentom in policiji pridružijo delavci. Podrobno poročilo o splošni stavki in njenem učinku na državo ter vsakdanje življenje državljanov.

17. 5. »Mao in Che na Sorboni.« Sorbona je poslovenjena, ni več francoskega črkovanja kot na začetku poročanja. Daljši članek na vrhu prve strani, ki se ukvarja z več tekočimi dogajanjmi v zvezi s študentskimi protesti. Navedena je zasedba gledališča Odeon in zahteve revolucionarnih študentov. Velika pozornost je posvečena revolucionarnim simbolom, kot so rde-

če in črne zastave in slike Cheja, Maa in Stalina (ta v naslovu, iz razumljivih razlogov, ni omenjen) v sklopu analize protislovja med parlamentarno politiko, ki jo zagovarja zmerni del študentov, in revolucionarno (»ekstremisti«), ki ne pristaja na pogoje in metode parlamentarizma. Omenjena je možnost padca javne podpore študentom, ko ti s svojo politiko (ki ni enotna) začenjajo presegati horizont reforme univerzitetnega sistema in zahtevajo celovito in radikalno spremembo družbe kot celote.

20. 5. »Usodni dnevi za V. republiko.« Ocena stanja v Franciji. Ponovno dolg članek na vrhu prve strani. Glavna akterja sta de Gaulle in Pompidou. Prvi odstavek je namenjen stavki, s podatkom o številu stavkajočih in panogah, v kateri poteka splošna stavka. Kot poglobljena dilema Francije je predstavljena izbira med socialno-profesionalno in politično rešitvijo krize, kjer profesionalna rešitev pomeni pomiritev protislovij znotraj obstoječega, politična pa temeljno spremembo družbeno-političnega sistema. Delo je eksplicitno na strani delavcev in podpira drugo rešitev (čeprav ne z revolucionarno retoriko) ter izraža dvom v vladno sposobnost rešiti krizo in razumeti dejanske interese prebivalstva. Poudarjeno je, da si revolucionarne sile želijo stvari, ki naj bi bile v Jugoslaviji že uresničene – delavsko samoupravljanje in neposredno demokracijo.

21. 5. »6 milijonov stavkajočih.« Vrh strani, večji naslov od ostalih člankov, fotografija. Poudarjeno je de Gaullovo omahovanje in izmikavanje prevzemu odgovornosti. Nato opis stanja med generalno stavko, ki je obenem problematizacija težav, s katerimi se prebivalci Francije srečujejo v vsakdanjem življenju, in pohvala učinkovitosti stavke.

22. 5. »Francijo ogroža zastoj.« Od začetka generalne stavke poročanje o Parizu povsem dominira. Glavni akterji: de Gaulle, sindikati in aretirani med demonstracijami, ki jim je obljubljena pomilostitev. Struktura članka je: opis stanja v državi (predvsem na področju prometa in komunikacij), poročilo o Sartrovi diskusiji s študenti, kjer ta omeni samoupravljanje in Jugoslavijo, situacija v uradni politiki in možnost referendumu, stanje na levi in dejavnosti KPF (ta je še zmeraj precej marginalen akter), dejavnosti sindikatov.

23. 5. »Pompidou, da ali ne – Val stavk se širi.« Zaporedno poročanje o dogajanju v vrhu politike in med delavci. Glavna uradno politična akterja sta vlada in opozicija. Na koncu so navedene nove panoge, ki so se pridružile stavki, in stanje na pariških ulicah.

24. 5. »Vsi čakajo na de Gaullov govor.« Poročilo o nadaljevanju demonstracij in stavk (akterji – Cohn-Bendit, študentje, delavci, policija, de

Gaulle). Zelo velika fotografija, ki je nad člankom. Omenjene so rdeče zastave študentov. Dodana je tudi manjša fotografija Cohn-Bendita, kar je tudi edini portret ne uradno političnega individualnega akterja v vsem poročanju v obeh časopisih (ali pa morda tudi znak da je Cohn-Bendit prepoznani kot/sprejet med uradno-politične akterje?). Razporeditev poročanja je: študentski protesti – poročilo o poteku stavke – poročilo o dogajanju v francoskem parlamentu.

25. 1. »Plima stavk še vedno narašča.« Članek je tokrat na sredini prve strani, pod člankom slovenski delegaciji, ki je na poti k Titu. O protestih in drugih dejavnostih študentov in delavcev se prvič poroča skupaj, kot akter so jim prvič dodani tudi kmetovalci. Vlada je pasivni akter v članku, reagira na pobudo zavezništva delavcev, študentov in kmetovalcev. Omenjena je tako radikalizacija sindikatov kot omahljivost KPF. Na koncu še opis najnovejšega spopada med študenti in policijo (v vseh teh opisih so primarni akter študenti, policija pa sekundarni).

26. 5. »Pompidou je opozoril na državljansko vojno.« Poročilo, ki vsebuje termidorski in militaristični diskurz francoske vlade. Sledi mu dogodkovno in kvantitativno poročilo o spopadih med demonstranti in policijo. Značilno je, da Pompidou dogodke tolmači kot zaroto in protidržavno delovanje – ne gre za manipulacijo, temveč za način delovanje konservativne ideologije, ki ne more misliti alternative in vidi upor le kot manipulacijo prikritih zlih akterjev. Nevtralen in korekten opis uličnih bojov je v kontrastu z navedbo Pompidoujevih rekacij, ki so enostranske in revanšistične (najprej obtoži »nebrzdane elemente« nasilja, nato pa zahteva odkrito in nasilno represijo nad njimi v imenu reda in miru).

27. 5. »V Parizu sorazmerno mirno.« Poročilo o odstranjevanju barikad in začetku pogajanj med sindikati in vlado ter o pomanjkanju v Parizu. Mir je predstavljen pozitivno, problematizirane pa so posledice nemirov, ki motijo »normalno življenje«. Razmišljanje o pomenu umiritve razmer za politično rešitev krize proper. Sledi poročanje o dogajanju v uradni politiki, kjer je ponovno opozorjeno da mladinsko gibanje v revolucionarnosti močno prehitava partijo. Študentske organizacije, in ne partija, so tiste, ki mobilizirajo delavske in kmečke množice v vstajo. Kot glavna antagonistična akterja sta sedaj predstavljena uporni študentje in golistični režim v celoti (partija je tu, posredno, omahljiv del golističnega režima). Situacija v Franciji je opredeljena kot ali začetek državljanske vojne ali socialistične revolucije (v nevtralistični predstavitvi pogleda obeh strani je ujeto glavno ideološko protislovje zgodovinske situacije).

29. 5. »Minister Peyrefitte odstopil.« Največji članek dosedaj, polovica prve strani. Mitterand v ospredju kot individualni akter. Pomembna individualna akterja tudi de Gaulle in Pompidou. Zaznana je politična novost, ki presega ponudbo obstoječih parlamentarnih strank, medtem ko politični razred (tako desnica kot levica) vztraja le pri permutacijah znotraj obstoječe politične ureditve – in si vse, kar to ureditev, razlaga kot nered, teror, uničevalnost ipd. KPF nastopa kot pasivni akter, skozi opis načrtov, ki jih ima Mitterand s KPF v svoji potencialni levi koaliciji. Sledi poročilo o zastoju pogajanj med vlado in sindikati ter poročilo o stanju v državi.

30. 5. »Tajna de Gaullove odsotnosti. Politična kriza pod vreliščem.« V ospredje od individualnih akterjev pride Mendes France (Delo zanima politična rešitev krize, ki bo levičarska, a, kljub določenim simpatijam, ni povsem na strani upornikov – priznava jim le odpiranje novih političnih perspektiv in pogledov, ne pa tudi moči in sposobnosti za sprovajanje nove politike –, namenja veliko prostora akterjev z uradne levice). Poudarjena je zahteva sindikatov po samoupravljanju. Članek je skoraj v celoti posvečen uradni politiki, vmes je krajše poročilo o poteku uličnih bojov. Na koncu članka je nekaj odstavkov o poteku stavk, kjer je največ pozornosti posvečeno zahtevi po samoupravljanju. Najdaljši in najbolj analitičen članek dosedaj.

31. 5. »De Gaulle je razpustil parlament in – vztraja.« Poročilo razpustu parlamenta in vpoklicu dodatnih enot francoske vojske na vrhu prve strani z največjim naslovom dosedaj. Prvi del članka povzema de Gaullov radijski govor in vsebuje citata o nevarnosti diktature in zmage komunizma. Članek se nadaljuje z podrobnim opisom de Gaullovega dneva in njegovega izginotja iz Pariza. Omenjen je konservativni diskurz, ki stavko in vstajo enači z začetkom komunistične diktature.

»Pariška komuna (študentov) 68.« Bolj mnenjski oziroma doživljajsko-potopisni članek. Razglabljanje o medgeneracijskem konfliktu in usodi evropske civilizacije – oboje je v članku povezano, konflikt naj bi na novo definiral prihodnost Evrope.

Pregled poročanja

V ečji naslovi in manj teksta kot v Delu. Poročanje o Parizu je na prvih straneh, a ne dominira (20–25 % prostora). Nekajkrat je prisotno tudi v rubriki Okno v svet na sedmi strani. Dominirati začne po 20. 5., ko se začnejo delavske stavke (povprečno polovica prvih strani + fotografije). Po 25. 5. se članki o »francoski krizi« začnejo pojavljati tudi na drugih straneh. V ospredju sta na začetku potek vietnamske vojne (vietnamsko odporniško gibanje je pogosto poimenovano partizani) in potek pogajanj med ZDA in Vietnamom v Parizu.

4. 5. »Blokada v Latinski četrti.« Kratka novica, akterji so študentje, policija in oblast. Omenjena je blokada prometa.

7. 5. »Študentje na barikadah.« Poročanje o spopadih policije in študentov (tokrat nekoliko daljše). Nova akterja sta profesorji in Pariz (omenjene so udeležba profesorjev in spremembe v podobi Pariza).

9. 5. »Brutalnost policije šokirala javnost.« Poročanje je še vedno osredotočeno na spektakularnost nasilja, vsebina protestov in zahteve študentov so omenjene zelo na kratko in so v ozadju. To je prvi mnenjski članek na to temo. Sprašuje se o namenih in željah študentov, a ne navaja odgovorov na ta vprašanja, ki jih v svojih protestih izražajo študentje sami (strategija moraliziranja z retoričnimi vprašanji).

12. 5. »Stranke proč od univerze.« Še en mnenjski članek. Tokrat podrobnejša analiza študentske politike in ugotovitev, da se ta formira v nasprotju z uradno, da gre za odmik od in upor proti politiki strank. Prva omemba Evrope. Zadržan in distanciran ton (kot da globalni študentski upor ni pertinenten za Jugoslavijo, temveč prej za staro Evropo).

15. 5. »Upor mlade generacije.« Nadaljevanje mnenjske obdelave problematike. Detekcija novosti študentskih protestov in splošen opis večje vloge mladine v sodobnih družbah. Ni povezave s sočasnim čaščenjem mladine v Jugoslaviji.

16. 5. »Študenti zasedli gledališče ‚Odeon‘.« Glavni akter so še vedno študenti. Podrobno poročilo o zasedbi gledališča.

17. 5. »Več policije pod ‚Eifflo‘.« Pojavi se Pompidou kot prvi vladni akter. Prvič je omenjena vojska. Vrednota republike in apel na državljane.

20. 5. »Delavciasedajo tovarne!« Velik naslov na vrhu prve strani – s prehodom na delavsko problematiko začne poročanje o Parizu dominirati. Veliki fotografija manifestacij pred tovarno. Pojavi se de Gaulle.

21. 5. »Gre za zaupnico.« Vzpostavi se drugi element »newsworthiness« – poročilo o vladni reakciji na splošno stavko. Poročanje o Parizu postane dominantno šele ko kot glavna akterja nastopita delavski razred in francoska vlada, študentje niso dovolj pomemben akter da bi poročanje o njihovem upor upor zasedalo vrh prve strani. Poročila na prvi strani so še vedno kratka, a so privilegirana s svojo prostorsko postavitevjo.

21. 7. »Življenje paralizirano.« Prvi mnenjski članek o delavski problematiki. De Gaulle postane glavni individualni akter, delavci pa glavni kolektivni. Opis učinkov splošne stavke na gospodarstvo in vsakdanje življenje Francije. Delavci nastopajo kot edini akter, ki lahko izpelje dejansko družbeno-politično preobrazbo (ta možnost v primeru študentskih uporov ni omenjena).

22. 5. »Usluga, ki jo lahko storite!« Poročanje o spopadih znotraj političnega razreda v Franciji, ki je bilo prej odsotno. Pojavi se Mitterand.

23. 5. »Vlada ni padla!« Kratka vest o preživetju Pompidoujeve vlade. Stoji na vrhu prve strani.

»Policija napada s solzivcem.« Fotografija študentskih protestov. Članek je pod člankom o vladi. Opis spopadov študentov s policijo (ni omenbe politike in zahtev študentov). Pojavi se Daniel Cohn-Bendit. Članek je daljši kot prvi, dodan mu je kratek življenjepis Daniela Cohn-Bendita.

25. 5. »Pompidou, odstopite!« Članek o dogajanju v francoski uradni politiki, spet zelo kratek, a tokrat pod drugimi vestmi na prvi strani (nad njim sta poslanica CK ZKS ob dnevu mladosti in vest iz Vietnama). Ob odsotnosti tako uličnega nasilja kot parlamentarnih »dram« poročila iz Pariza izgubljajo na pomenu.

27. 5. »Vso noč brez haska.« Poročilo o pogajanjih med sindikati in vlado. Daljše kot običajno, a pod poročilom o obisku Ceaucescauja v Beogradu.

»Rdeče zastave vihrajo.« Prvi mnenjski članek, ki ni na sedmi strani in del rubrike Okno v svet. Opis situacije kot neredov (delno pejorativno, tako zaradi manjka politične opredelitve tako do neredov kot neredov samih kot zaradi potencialno destruktivnega učinka neredov brez konstruktivne alternative – kot resni subjekti dejanske spremembe se omenjajo le delavci in parlamentarna opozicija). Glavni akter je de Gaulle, skupaj s študenti in sindikati.

28. 5. »Dramatičen preobrat?« Glavna akterja sta francoska vlada in sindikati (članek o njihovih propadlih pogajanjih). Glavni vrednoti sta stavka in solidarnost (delno tudi odsotnost neredov/incidentov). Pojavi se Mendes France.

29. 5. »Še nič ne kaže na konec krize.« Poročanje je prenešeno na tretjo stran (zunanjepolitične novice). Glavna vrednota je še vedno stavka, akterjem se pridružijo delodajalci kot zavezniki vlade. Sindikati so tokrat bolj pomemben akter kot delavci.

»Barikade na univerzah.« Poročanje o študentskih protestih v Zahodni Nemčiji. Pohvale študentom za politično dejavnost za ohranitev demokracije in obsodba sindikatov, ki ne podpirajo »političnih stavk«. Delavci so prezentirani kot političen subjekt in depolitizacija delavstva kot nasilje. Rdeče zastave in barikade kot znak revolucionarnosti študentov.

30. 5. »General zapušča bojišče.« Poročanje se vrne na prvo stran ob ponovni drami v vrhu uradne politike v Franciji (de Gaulle beži iz predsedniške palače). Opis dogajanja v uradni politiki, kot akter se pojavi tudi KPF, ki ima v poročanju (glede na ostale akterje iz francoske uradne politike) dokaj marginalno vlogo. Podrobno poročanje o vedenju de Gaulla (personalizacija politike).

»Objavljen osnutek zakona o obnovi.« Komentar reformističnega zakona v Franciji. Omenja se socialno varnost in sodelovanje delavcev. Prva in edina eksplicitno politična opredelitev do stanja v Franciji: »/S/edanje stanje v Franciji ni kriza francoskega režima, temveč kriza civilizacije. V bistvu je to kriza družbenega, malomeščanskega sistema v Franciji, ki ni znal doslej razrešiti vrste protislovij ...« A ta politizacija je dosežena za ceno zavzemanja distance do Francije (»za razliko od nas«) in nekritičnosti do stanja v socializmu. Demokracija v Franciji je opredeljena kot nezadostna.

31. 5. »Franciji grozi diktatura.« Ponovno poročilo na vrhu prve strani z veliko fotografijo. Glavna akterja sta Mitterand in de Gaulle kot uradna predstavnika nasprotujočih si političnih sil. Članek vsebuje prehajanje vrednot, ko obe strani drugi očitata diktaturo (ena kot lažno demokracijo, druga kot uvajanje komunizma). Omenjen in problematiziran je protikomunizem degaullistov.

Pregled poročanja

Očitna dominacija poročil o okupaciji ČS, ki zavzemajo po cele strani. Večji naslovi kot običajno. Kratki, poševno natisnjeni komentarji, ki so edini »opinion pieces« (pisma bralcev? – vsakič je drug avtor, verjetno predstavniki civilne družbe, pogosto z dr. pred imenom) – zanimiva vključitev glasu ljudstva v časopisni prostor, posebej s perspektive današnjega čaščenja stroke in strokovnih mnenj. Ljudstvo ima mesto, ki ga danes zasedajo strokovnjaki oz. medijski intelektualci. Veliko velikih fotografij. Poudarjene so reakcije in kritike po svetu, ki jim je namenjeno enako prostora kot neposrednim poročilom o dogajanju. Članki o dogajanju samem so dolgi in podrobni, poudarek je na poteku uradno političnih procesov in opisovanju vojaških dejanj ter ljudskega odpora. Naslovi so pogosto citati najudarnejših izjav glavnih akterjev člankov. Fotografije imajo dva osnovna motiva: tanke in vojsko kot simbol represije in podobe ljudskega odpora (tu sta dva podmotiva – eden ljudstvo samo v konfrontaciji z vojnim strojem VP in drugi podobe simbolov odpora – grafitov, zastav ipd.). Precej je tudi fotografij s protestov proti okupaciji (predvsem iz protestov v Jugoslaviji). Nekaj, a ne veliko, je portretov posameznih pomembnih politikov. Ena fotografija češkoslovaških turistov. V primerjavi z Dnevnikom je veliko več teksta, podatkov, informacij, poročila so veliko podrobnejša in izčrpnjša. Veliko je tudi karikatur. Natisnjene so tudi informacije za ČS turiste v češčini, a poročanja o stanju in težavah ČS turistov je zelo malo (za razliko od Dnevnika). Naslovi so treh tipov: citati, dejavnosti pomembnih akterjev ali zgoščeni opisi stanja. Pogosto je soočanje kritik in zagovorov okupacije na isti strani.

21. 8. – *prva posebna izdaja*. Ogromen naslov, več krajših člankov, komentar na prvi strani. Opisi dogajanja in vojaških premikov. Druga stran – fotografije in povzetki reakcij po svetu.

21. 8. – *druga posebna izdaja*. Skoraj identična prvi, nekoliko drugačna postavitvev in nekaj zamenjav v tesktu na prvi strani. Na drugi strani fotografije, reakcije po svetu in povzetek Pravdinega zagovora okupacije.

22. 8. Spet ogromen naslov, tema je tokrat ljudski odpor. Najpomembnejša akterja na prvi strani sta Tito in državno ter partijsko vodstvo ČS. Oba kritizirata okupacijo. Na drugi strani sta dva povzetka zagovora okupacije (akterja sta Pravda in TASS) ter poročilo o vojaškem dogajanju in kritikah okupacije s strani ČS politikov in ZDA. Tretja stran je v celoti namenjena protestom v Sloveniji ter stanju češkoslovaških turistov v Jugoslaviji.

22. 8. – *posebna izdaja*. Prva stran: povzetek govora Svobode in poročilu o stanju okupacije, zraven sta še dva članka o odzivu in kritikah s strani uradne politike SFRJ in o ljudskih protestih v Jugoslaviji. Vzpostavljena je dihotomija skupin akterjev (uradna politika – ljudstvo), kjer se prva legitimira z izbranostjo in odgovornostjo drugemu. Na drugi strani so fotografije, poročilo o obravnavi okupacije v VS, povzetki različnih izjav uradne politike ČS in krajši povzetek sovjetskega zagovora okupacije (citirajo se sovjetski mediji, ne izjave sovjetskih politikov!!).

23. 8. Prva stran: veliko poročilo o vojaškem dogajanju z veliko fotografijo, glavni akter je general Pavlovski. Še dva članka, eden o protestih v Jugoslaviji in eden o odločni obsojdi okupacije s strani jugoslovanske uradne politike. Na drugi strani je soočenje svetovnih kritik in lokalnih zagovorov okupacije. Celotna tretja stran je posvečena domačim odzivom in stanju ČS turistov.

24. 8. Na prvi strani je poročilo o pogajanjih v Moskvi, poročilo o dejavnostih ČS državnega in partijskega vodstva ter o ljudskem odporu. Podvojitvi akterjev vlada-ljudstvo na tematski ravni ustreza podvojitvev okupacija/politični odpor-ljudski odpor. Na drugi strani je poročilo o odzivu komunističnih partij sveta na okupacijo ter o zagovoru okupacije v ostalih državah VP (dosedaj so bili samo povzetki zagovorov iz SZ). Tretja stran je ponovno v celoti namenjena protestom doma – akterji so študentje, politični vrh, ljudstvo in lokalna politika.

25. 8. Na prvi strani dva velika članka o pogajanjih v Kremlju in eno o Titovi kritiki okupacije. Druga stran je v celoti posvečena povzetkom referatov z desete seje CK ZKJ in Titovi sklepni besedi. Na tretji strani je pol strani namenjene kritikam okupacije po svetu, malo manj kot pol Castro-

vemu in Pravdinemu zagovoru okupacije in ostalo kratki novici o dogovorih med Zahodno Nemčijo in ZDA. Na četrti strani je zgornja polovica strani namenjena informacijam za ČS državljane v Jugoslaviji v češčini ter domačim, evropskim in kitajskim kritikam okupacije. Na spodnji strani strani je prvoosebno poročilo iz Bratislave, kar je žanr, ki je v Delu, v primerjavi z Dnevnikom, manj zastopan, saj prevladujejo poročila tiskovnih agencij in bolj neosebna poročila – a je vseeno »human interest« dimenzija zanimiva in pomembna (pri drugih primerljivih in analiziranih dogodkih je sploh ni, vključena je – verjetno – da bi prikazala človeško, vsakdanjo razsežnost trpljenja pod okupacijo in njeno nasilnost v najelementarnejši in najgrozljivejši obliki, tudi povezava z vrednotami človečnosti, humanosti). Na peti strani so samo fotografije – dokumenti odpora, grafiti, sabotaže, letaki ... Na šesti strani so poročila o protestih proti okupaciji v Jugoslaviji in komentar, kjer je tudi naslov pisca pod imenom (zagotovo pisca). Ta dan je poročanje o okupaciji najboljše.

26. 8. Prvič se poimenosko pojavijo voditelji ostalih štirih držav napadalk razen SZ, najprej kot »varšavska četverica«. Poročilo o dogovorih vrha VP v Moskvi, dva članka o političnem dogajanju v ČS in eden o civilnem odporu na prvi strani. Na drugi strani informacije v češčini, članek o stanju ČS turistov, poročilo o svetovnih obsodbah okupacije in rekacijah nanjo ter pozvete Sartrove javne kritike okupacije (Sartre je prvi in edini svetovno znani intelektualci, ki nastopa kot akter v poročanju o okupaciji ČS). Na tretji strani so povzetki preostalih referatov z desete seje CK ZKJ, nadaljevanje dnevnika iz Bratislave ter pozvete napadov na Jugoslavijo v sovjetskih medijih.

27. 8. Poročila o pogajanjih v Kremlju, političnem dogajanju v ČS in Jugoslaviji ter odporu v ČS (enaka struktura prve strani kot prejšnji dan). Na drugi strani so poročila o obsodbah okupacije v Evropi ter o poskusih zagovorov v tisku petih držav VP (te so prvič označene za laži, prej so bile precej nevtralno povzemanje). Na tretji strani sta nadaljevanje dnevnika iz Bratislave ter celoten tekst resolucije CK ZKJ.

Pregled poročanja

V primerjavi z Delom so Dnevnikovi članki krajši in manj podrobni. Na ravni vsebine sta si časopisa zelo podobna, razlika je le v dolžini in navajanju podrobnosti in citatov (tega je v Delu več), diskurz je zelo podoben v obeh. Dnevnik ima večje naslove in manj teksta, tudi format Dnevnika je manjši. Fotografije so zelo velike, veliko je tudi drugega slikovnega materiala, denimo karikatur in različnih oglasov (za artikle in storitve). Poglavitna razlika med obema časopisoma so članki o položaju in informacije o češkoslovaških turistih, ki jih v Delu ni, medtem ko jim je v Dnevniku namenjeno veliko prostora. Dnevnik je torej, na nek način, bolj »senzacionalističen« (večji naslovi, več in večje fotografije, manj teksta) in bolj »popularen« (»human interest angle«, zgodbe o ČS turistih). K drugemu spadajo tudi dnevniški in potopisni članki, polliterarni oziroma esejistični teksti prič dogodkov v ČS, ki se prav tako bolj kot s politiko ukvarjajo s človeškimi usodami in učinkom okupacije na vsakdanje življenje. Takšnih tekstov, prav tako kot poročil o turistih in karikatur, v Delu ni.

21. 8. Celotna prva stran je namenjena poročanju o okupaciji ČS, trije članki. Prvi, zgoraj levo, prinaša podatke o vojaških premikih in kaosne podatke. Drugi, zgoraj desno, je povzetek reakcije ČS državnega in partijskega vodstva. Spodaj je odziv svetovne javnosti, predvsem komunističnih strank in pa ameriškega predsednika. Prvi članek s prve strani se nadaljuje na tretji, kjer sledi opredelitev politične situacije, povzetek poročil ČS svobodnih radijskih postaj, opis vojaških manevrov in povzetek TASS-ovega opravičevanja intervencije (na koncu).

22. 8. Kratek tekst in zelo velika fotografija ter ogromen naslov na prvi strani. Na drugi strani sta dva članka, prvi, zgornja polovica strani, je po-

droben povzetek izjav političnega vrha Jugoslavije, drugi, spodaj, pa je povzetek izjav vodstva ČS partije. Oba akterja nastopata kot privilegirani instanci izjavljanja, zagovorov intervencije, pa tudi drugih kritičnih odzivov ni – kot najpomembnejši sta izpostavljeni uradni kritiki Jugoslavije in ČS. Na tretji strani je en večji članek in veliko krajših vesti. Članek je namenjen podrobnemu opisu vojaških manevrov okupacijskih enot, vesti pa odzivom in številnih držav v tujini – vse so kritične, razen Bolgarije, ki nastopa na zadnjem mestu in podpira okupacijo. Malo več prostora je namenjenega odzivu predsednika ZDA in papeža, ob strani pa je še nekaj vesti o delovanju okupacijske in odporniške propagande. Ves čas kot pomembni akterji nastopajo različni mediji in tiskovne agencije. Celotna četrta stran je namenjena položaju in težavam ČS turistov, skupaj s koristnimi informacijami in obvestili.

Na peti strani je samo en članek, poročila z uradnih in uličnih protestnih zborovanj po Sloveniji. Na šesti strani sta dva članka – prvi je povzetek izjave ČS veleposlanika v ZDA o pogajanjih Svobode v Moskvi, drugi pa učinek dogodkov v ČS na svetovno gospodarstvo, predvsem borze. Drugi je zelo zanimiv, ker se je pojavil že drugi dan po okupaciji, čeprav na splošno (tudi pri drugih analiziranih dogodkih) ni veliko pozornosti posvečene ekonomskim učinkom teh dogodkov.

Na sedmi strani je, v okviru rubrike Okno v svet, celotna stran je posvečena ČSSR. Dva članka. Zgornji je splošen pregled vojaškega aspekta okupacije, s poudarkom na tem, da je v Budimpešti '56 posredovala SZ sama, zdaj pa svojo militaristično logiko vsiljuje tudi drugim državam. Kritika vmešavanja v notranje zadeve socialistične države s strani drugih držav kot socialističnega načela. Primerjava z Vietnamom – situacija je ekvivalenčna, zato mora dosledna kritika kritizirati oboje. Drugi članek, spodaj, je osebna izpoved priče dogodkov, opis dogajanja na vsakdanji ravni, pomešan z moralno kritiko militarizma.

23. 8. Prva stran: članek čez celotno prvo stran s fotografijo tankov. Tema članka je delovanje in oviranje delovanja svobodnih oziroma odporniških medijev na ČS, posebej radijskih postaj. Druga pomembna akterja/temi sta Dubček (njegova aretacija in neznano stanje) in Svoboda (načrtovana verjetno neprostoVOLjna pot v Moskvo).

Druga stran: poročilo o velikih protestih v Beogradu. Poudarjeno je, da je bilo na protestih 250.000 ljudi. Glavna vrednota (v citatih in povzetkih govorov s protesta) je mir (v povezavi z Evropo) ter, sekundarno, suverenost in neodvisnost socialističnih držav. Ko pravilna rešitev trenutne situacije

je definirano odločno in pogumno vztrajanje na nadaljnjem razvijanju naprednega, demokratičnega in humanega socializma.

Tretja stran: poročilo s protesta, ki so ga okupacijske sile razgnale s streljanjem, ki se nadaljuje z opisom pasivnega odpora prebivalstva, začetka splošne stavke in prihoda novih vojaških enot na ČS.

Peta stran: zapiski češkoslovaškega novinarja, pripoved z osebne perspektive. Poudarek je na nasilnosti okupacije in represiji nad novinarji in pisatelji. Kritika zaviranja procesa demokratizacije na ČS. Spodaj je poročilo o pomoči ČS turistom.

Šesta stran: poročilo o obravnavi situacije na ČS v OZN. Glavni vrednoti sta legalnost oziroma zakonitost in demokratičnost oziroma izvoljenost – v kontekstu visoke mednarodne politike se fokus prenese z abstraktnih občečloveških vrednot na specifične zakone in posebnosti demokratičnega političnega sistema, kar je vse kršeno v primeru okupacije ČS. Kritika tako poteka na treh glavnih oseh – kritika s pozicije naprednega socializma proti birokratskemu socializmu, kritika s pozicije humanizma proti nasilju in militarizmu, kritika s pozicije pravnega reda proti nezakonitemu vojaškemu posredovanju in rušenju legitimne državne oblasti. Spodaj je še eno poročilo o stanju ČS turistov – »resnejši« članki so dopolnjeni s »human interest« članki.

Sedma stran: rubrika Okno v svet. Poročilo o protestih mednarodne javnosti, političnih vrhov in komunističnih partij proti okupaciji (sploh komunističnim partijam je posvečeno veliko pozornosti in so privilegirani akterji – tako tiste, ki okupacijo obsojajo kot tiste, ki jo podpirajo –, posebej v kritiki okupacije kot hudega udarca socializmu). Drugi del članka je posvečen splošni opredelitvi situacije – poskus uresničitve humanega socializma proti dogmatizmu in nazadnjaštvu SZ in njenih zaveznic. Spodaj je članek o ugrabitvah in drugih oblikah represije nad visokimi ČS politiki.

24. 8. Prva stran: več člankov, vsi so zelo stenografski: o izjavi CK ZKJ in njegovi kritiki okupacije, o prihodu Svobode v Moskvo, o spekulacijah o Dubčkovih lokaciji, o domnevnem prihodu sovjetskih čet v Romunijo, o splošni stavki v ČS. Izbor tem nekako ponazarja folus poročanja: usode individualnih politikov, ki metonimično zastopajo ustavno demokratično politično ureditev ČS (personifikacija), reakcije in interpretacije jugoslovanske ZK kot nosilke razvoja in avantgarde humanega socializma in napeti odnosi VP z Romunijo, ki je prav tako privilegirani akter, saj je edina članica VP, ki ni sodelovala v okupaciji in jo je obsodila in torej potencialen zaveznik »naprednih sil« znotraj vzhodnega bloka (pogoste so poro-

čila o obsodbah okupacije s strani voditeljev neuvrščenih držav, kar poudarja mednarodno izoliranost podpornikov okupacije – napredni svet so v tem diskurzivnem kontekstu humano-socialistične države, neuvrščeni in demokratične države + OZN, ter še posebej delavska gibanja in komunistične stranke znotraj nesocialističnih držav).

Druga stran: podroben opis resolucije CK ZKJ. Glavne vrednote so mir, prijateljstvo in nevmešavanje v notranje zadeve socialističnih dežel (ker vsaka razvija socializem v skladu s svojimi specifičnimi pogoji). Ob strani sta dodani še nadaljevanji članka o prihodu Svobode v Moskvo in splošni stavki.

Tretja stran: nadaljevanje članka o prihodu novih vojaških enot na ČS, ki zavzema skoraj celo stran. Opis nasilnosti okupacije, delovanja odporniških radijskih postaj, delavskih sabotaž v proizvodnji in prometu. Ob strani je poročilo o zahtevi CK ČSSR naj okupatorske enote takoj odidejo in o reakciji Kitajske – tej je posvečena precejšnja pozornost, saj gre za socialistično velesilo, ki ni naklonjena SZ in je zaveznica Romunije, medtem ko ima do Jugoslavije ambivalenten odnos.

Sedma stran: v rubriki Okno v svet je podrobno poročilo o romunski kritiki okupacije, o samostojni poti Romunije v socializem in gospodarskem sodelovanju med Jugoslavijo in Romunijo.

25. 8. Kratek in dramatičen povzetek dogajanja v nedeljski izdaji na prvi strani.

26. 8. Prva stran: dva velika naslova, oba problematizirata blokovsko politiko, velika fotografija tanka in kratek tekst o političnih možnostih za rešitev krize.

Druga stran: poročilo z desete seje CK ZKJ, ki je v glavnem namenjeno kritiki blokovske politike v celoti in brezpogojni podpori ČS poti v socializem. Resolucija CK je navedena v celoti.

Tretja stran: en velik članek, ki podrobno opisuje stanje v okupirani ČS: vojaško zasedbo mejnih prehodov, delavske sabotaže, civilni odpor ter odnos med civilnim prebivalstvom in vojaškimi enotami VP.

Četrta stran: zgornja polovica strani članek o zbiranju pomoči za ČS turiste, spodnja ni namenjena okupaciji in stvarem, povezanim z njo. Glavni akter je Rdeči križ, članek pa poroča o aktivnostih občanov, turističnih organizacij in lokalnih oblasti, ki sodelujejo pri pomoči ČS turistom.

Peta stran: subjektivna pripoved slovenskega podjetnika, ki je bil v času začetka okupacije v Pragi. Poudarek je na vsakdanjem trpljenju ljudi in posameznih nasilnih dejanjih ter na opisu emocionalnega stanja prebivalstva.

Šesta stran: članek, poln omemb Evrope. Glavni akter je bonnski kancler Kiesinger, ki poudarja ponovno delitev Evrope in priložnost za združitve zahodne proti vzhodni Evropi.

27. 8. Celotna prva stran je posvečena vrnitvi Svobode v Prago. Podatkov o sporazumu ni, poudarjeno je, da so se vojaške enote VP umaknile izpred državnih in upravnih zgradb v Pragi.

Druga stran: dva članka, oba povzetka poročanja Svobodnega radia Praga. V prvem je izražena bojazen pred kompromisom namesto zahteve po brezpogojnem umiku vojske in popolne neodvisnosti ČS. Dodana so poročila o protestih proti in žrtvah nasilja okupatorja. Drugi vsebuje povzetek radijske ankete, kjer državljani komentirajo moskovske pogovore ter poročajo o pasivnem odporu ČS vojakov in delavcev, naporih sovjetskih propagandistov ter o smrtnih žrtvah in ranjenih.

Varšava '81 v Delu in Dnevniku: Evropa militarizacije in finančnih trgov

Interpretativni pregled
poročanja

■ 75

Med dvema ekstremoma

O b začetku poročanja o uvedbi vojnega stanja se kot glavni družbeni akter takoj vzpostavi novoustanovljeni vojaški svet za nacionalno rešitev (v nadaljevanju: vojaški svet), kot glavni individualni akter pa predsednik poljske vlade general Wojciech Jaruzelski. Poročanje se v obeh časopisih začne 14. 12. s poročiloma o stanju na Poljskem, ki sta na vrhu prvih strani obeh časopisov. V Delu je poročilo dolgo, obširno in izčrpno. Začne se z opisom stanja in političnih ukrepov (prepoved sindikatov in stavk, prepoved potovanja v tujino, omejeno gibanje, prepoved zbiranja, policijska ura, cenzura medijev), nadaljuje pa z opisom vojaških manevrov. Osrednji del poročila predstavlja povzetek razglasa vojaškega sveta, v katerem ta upravičuje svoje ukrepe. Osnovna diskurzivna strategija razglasa, ki ga Delo le povzema in se do njegove vsebine ne opredeljuje, je prenašanje odgovornosti za vojno stanje na drugega glavnega akterja, ki nastopa pasivno, kot nekdo, o katerem se govori, ne kot subjekt, ki govori. Ta akter so »protidržavne prevratniške sile sovražnikov socializma«, ki so »privedle državo na rob državljanske vojne.« (Delo, 14. 2., 1.) Takoj nato so te sile, v navedbi iz razglasa, povezane s Solidarnostjo, ki naj bi blokirala iskanje izhoda iz krize. Interpretacija dogodkov, kot jih vidi vojaški svet, je torej naslednja: Poljska je zašla v krizo, ki si jo je vlada iskreno prizadevala rešiti – a Solidarnost kot združba sovražnikov socializma v krizi vidi priložnost za zrušitev socialistične ureditve, zato blokira možnosti za njeno rešitev. Kot osnovna vrednota vojaškega sveta je navedena (in večkrat pono-

vljena) normalnost, predvsem zagotavljanje normalnega delovanja državne uprave (kot pogoja za reševanje krize). Za vojno stanje naj bi bili neposredno odgovorni »prevratniki in pustolovci« (n. m.), ki so motili in sabotirali normalno delovanje države in s tem iskanje izhoda v krize – na ta način vojaški svet samega sebe kot diskurzivnega akterja pasivizira in predstavlja kot nekoga, ki preprosto ni imel izbire kot da reagira tako, kot je. Odgovornost za vojno stanje se s tem preloži na drugega glavnega akterja, »ekstremiste« iz Solidarnosti.

Poročilu je v Delu dodan kratek komentar, ki to enostransko perspektivo poljskega vojaškega sveta »uravnoteži« – a ne tako, da bi dodal perspektivo Solidarnosti, temveč tako, da se do obeh akterjev in njunih političnih teženj ter metod opredeli s tretje, »objektivne« perspektive. Objektivna perspektiva v tem primeru ne pomeni politično nevtralne perspektive, temveč perspektivo, ki ne podpira nobenega izmed akterjev poljskega družbenega konflikta, temveč je kritična do obeh. Delova opredelitev zgodovinske in politične situacije na Poljskem je naslednja: »vojno stanje /.../ do nadaljnjega /.../ odpravlja tisto soočanje političnih sil, predvsem dogmatskega krila v partiji in skrajnežev v Solidarnosti, zaradi katerega se je Poljska v nasprotju s proklamirano politiko družbenega dialoga znašla na robu konflikta.« (N. m.) Za jugoslovanske časopise skrajneži niso le v Solidarnosti, temveč tudi v partiji. Partija tako ni več na strani reda, miru, stabilnosti in normalnosti, temveč je eden izmed akterjev, ki so krivi za napetost in konflikte v družbi. Radikalizacija Solidarnosti je predstavljena kot, čeprav napačna, reakcija na čedalje bolj zbirokratizirano in avtoritarno vladavino partije in kriza ter družbeni konflikti na Poljskem so videni kot rezultat soočenja dveh ekstremizmov, ki je kulminiral v vojnem stanju in se lahko razreši le z mirnim in strpnim družbenim dialogom ter umikom obeh skrajnih polov političnih sil.

Poročanje v Delu in Dnevniku tako 14. in 15. 12. niha med povzemanjem uradnih sporočil vojaškega sveta (v obeh časopisih je tudi v celoti natisnjen radijski govor Jaruzelskega, v katerem ta pojasnjuje razloge za uvedbo vojnega stanja in njegovo nujnost ter upravičenost) in, ker je zaradi medijske cenzure na Poljskem (izhajata le dva časopisa, partijski in vojaško glasilo) nemogoče priti do alternativnih virov informacij, opisom stavk, nemirov, uličnih spopadov in aretacij. Tako je uradna propaganda poljskih vojaških oblasti na nek način »uravnotežena« s poročanjem o družbeni praksi, ki ne ustreza uradnim deklaracijam o ljudski podpori uvedbi vojnega stanja, vse več prostora pa je progresivno (tj., iz dneva v dan) namenjenega reakcijam in interpretacijam dogajanja iz tujine, predvsem Zahodne Evrope in ZDA ter, v veliko manjši meri, ZSSR.

Ključna za razumevanje pogleda na dogajanje, ki ga vzpostavljajo jugoslovanski časopisi, je komentar z naslovom »Petnajst dolgih mesecev, ki so ob vseh pretresih poljski družbi prinesli le malo obnove in dialoga.« Ta prinaša tako zgodovinski kontekst kot izčrpno analizo družbeno-politične situacije na Poljskem. V njem na začetku piše:

Poljska politična pokrajina se je v noči s sobote na nedeljo korenito spremenila: potem ko je z uvedbo vojnega stanja oblast prevzel vojaški svet za nacionalno rešitev, je bil z njenega obličja do nadaljnjega izbrisan tisti politični pluralizem, ki je bil skozi zadnjih petnajst mesecev njena poglobljena značilnost in ki je obetal – kljub vsem zastojem, zatikanjem in stranskim potem – postati izvirna izkušnja poljske družbe in njen izviren prispevek v prizadevanjih za oblikovanje socialističnih družbenih odnosov. (Delo, 15. 12., 4.)

Zgodovinski razvoj Poljske je predstavljen kot izvirna, posebna »pot v socializem«, za katero sta bila, do uvedbe vojnega stanja, značilna pluralizem in dialog. To dvojje je bilo prekinjeno, a ne, kot trdi uradna propaganda poljskih oblasti, enostransko s strani skrajnežev v Solidarnosti, ki vladi niso pustili druge izbire kot vojno stanje, temveč »bilateralno«, zaradi radikalizacije tako Solidarnosti kot partijskih oblasti. Kot trije glavni družbeni akterji so navedeni PZDP (Poljska združena delavska partija), katoliška cerkev in delavsko gibanje, zbrano okrog neodvisnih sindikatov. Uvedba vojnega stanja ukinja njihov medsebojni pluralizem in dialog (in, po mnenju Dela in proti mnenju Jaruzelskega, ne predstavlja pogoja za dialog in družbeni razvoj) in predstavlja poskus partije in vojske obdržati zastarel in presežen »etatistični sistem birokratskega monopola«. Ta sistem je privedel do krize, iz katere se je mogoče rešiti le s pluralnim dialogom – a temu nasprotujejo »dogmatske sile« v partiji, ki si ne želijo korenitih družbenih sprememb, saj bi to pomenilo tudi zmanjšanje njihovega deleža oblasti.

Po »ekonomskem avanturizmu« sedemdesetih se je poljsko delavsko gibanje pod vodstvom KOR (odbora za obrambo delavcev) odcepilo od PZDP in organiziralo v neodvisno sindikalno organizacijo Solidarnost. »Poljska združena delavska partija se je tako prvič znašla v položaju, da se tudi formalno ni več mogla sklicevati na to, da so njene korenine njene družbene vodilne vloge v delavskem gibanju; to delavsko gibanje je prav v spopadu s PZDP množično prešlo na stran Solidarnosti.« (N. m.) To je privedlo do relativizacije vodilne vloge partije in do dialoga pri načrtovanju bodočega družbenega razvoja. Kljub deklarirani podpori politiki dialoga in reform, pa partiji (zaradi »političnih sabotaj dogmatskega krila«)

ni uspelo premagati gospodarske krize, zato so oblast poskušali prevzeti »politični avanturisti« v Solidarnosti. Namesto kooperacije je med družbenimi akterji prišlo do konfrontacije in redukcije političnega prizorišča na spopad med partijskimi dogmatiki in avanturisti v Solidarnosti.

Po tem komentarju je očitno, da je jugoslovanski tisk zadržan do obeh, tako do PZDP kot do Solidarnosti. Prva ima, poleg tistih z dogmatizmom, težave tudi s svojo kredibilnostjo zaradi napak iz preteklosti in s svojo sposobnostjo, saj ni znala najti izhoda iz gospodarske krize, medtem ko za drugo ni gotovo, da predstavlja politično alternativo, ki je še zmeraj socialistična. Solidarnost je sicer avtentično delavsko gibanje, a to še ne pomeni, da je tudi socialistično – v njem so elementi katoliškega korporatizma in liberalizma, nekatera ideološka in politična stališča Solidarnosti niso kompatibilna s socializmom. Jugoslovanski tisk tako ne podpira nobenega izmed glavnih akterjev, saj ima na eni strani partijo, ločeno od delavskega razreda, na drugi pa organiziran delavski razred, ki ni nujno ali povsem socialističen po politični in ideološki usmeritvi. Poudarek v poročanju je tako po analizi družbene situacije in zgodovinskega razvoja na Poljskem ter predstavitvi glavnih akterjev premeščen na širšo, evropsko in svetovno perspektivo.

Evropska varnost in sodelovanje

Odzivi evropskih medijev, javnosti, političnih institucij in posameznih vodilnih politikov so prav tako strukturirani okrog opozicije vojaški svet – Solidarnost, kjer je drugi akter prav tako pasiviziran, tj. nekdo o katerem se govori in poroča in ne subjekt, ki govori. Osnovna forma evropskih odzivov na zgodovinsko situacijo na Poljskem je v prvih dneh po začetku vojne stanja tako splošna opredelitev do situacije, ki je obenem komentar na govor Jaruzelskega. Delo je v rubriki V žarišču 15.12. objavilo več odlomkov iz reakcij evropskih in svetovnih medijev na situacijo na Poljskem. Posebej zanimiva je reakcija francoskega komunističnega časopisa L'Humanité, ki, podobno kot Jaruzelski v svojem govoru, Solidarnost posredno aktivira – čeprav je Solidarnost še vedno pasiven akter, ki v tekstu »ne pride do besede«, se aktivira skozi obtožbe: »Porojeno upanje pa so pokopali predvsem ekscesi Solidarnosti. Skupaj z napakami, narejenimi v sedemdesetih, so dezorganizirali gospodarstvo, privedli do pomanjkanja, neredov in nenehnih stavk.« (Delo, 15. 12., 5.)

Jaruzelski svoj govor, ponatisnjen v Delu in Dnevniku 14. 12., prav tako začne z opisom splošne družbene situacije in govori o propadanju, nedelovanju državnih institucij, usihajočem gospodarstvu in »ozračju neskončnih konfliktov, nesporazumov in sovraštva.« (Delo, 14. 12., 3.) Za to stanje nato okrivi »skrajnejše in avanturiste« s postopkom »pasivne aktivaci-

je« – ne da jim besede, a govori o njihovem delovanju z izrazito negativnimi konotacijami in pejorativnimi oznakami – in kot rešitev iz stanja »kaosa, demoralizacije in poraza« postavi ustanovitev vojaškega sveta in uvedbo vojnega stanja, kar naj bi zagotovilo ponovno vzpostavitev tistega, kar v govoru Jaruzelskega predstavlja osnovne pozitivne družbene vrednote: red, mir, disciplino, varnost in normalno delovanje državnih institucij ter gospodarstva. (n. m.) Gre za diskurzivno strategijo inverzije vrednot: oblike političnega (demonstracije, ustanavljanje delavskih svetov) in ekonomskega boja (sindikalna agitacija, stavke), ki so bile značilne za delavske boje 20. stoletja in ki so bile osnovne metode socialističnih revolucij, so predstavljene kot lastno nasprotje, kot nekaj, kar ogroža, po besedah Jaruzelskega, »socialistično državnost« in socializem sam, in v ta namen so mobilizirane tradicionalno konservativne vrednote (red, varnost, normalnost), ki sedaj nastopajo kot obramba socialistične ureditve pred »avanturisti in skrajneži«. Klasične metode revolucionarnega socializma so prikazane kot antisocialistični »ekstremizem« – in konservativne metode vladanja kot tisto, kar naj bi rešilo socializem.

Če se vrnemo k evropskim odzivom: ti vsi upoštevajo osnovno ideološko-diskurzivno matrico, ki jo vzpostavi govor Jaruzelskega oziroma diskurz poljskih vojaških oblasti. Tudi evropskim medijem, javnosti in uradni politiki so najpomembnejše vrednote varnosti, reda in normalnosti, različno se opredeljujejo le do specifične metode za njihovo zagotavljanje (vojnega stanja), ne problematizirajo pa konservativnega ideološkega horizonta, v katerega je postavljeno celotno medijsko razumevanje in interpretiranje situacije, s svojimi variacijami ga le reproducirajo. Tako denimo, v prej omenjeni rubriki, francoski *Le Figaro* piše, da »general Jaruzelski ni mogel ukrepati drugače«, japonski *The Daily Yomiuri* da »bi morala tudi Solidarnost ukrepati trezno«, nemški *Frankfurter Rundschau* pa, da je »razvoj zadnjih mesecev, ki ga označuje razblinjenje sleherne avtoritete, zlom gospodarskega sistema, razkroj javne morale in pojav anarhističnih teženj videti s stališča režima dokaz, da je prevzem vojaške oblasti edini izhod iz katastrofe.« (Delo, 15. 12., 5.) Osnovna opredelitev situacije – dežela je v kaosu in razpadanju, rešitev je v varnosti, redu, normalnosti in ukrotitvi ekstremnih sil – v evropskih in svetovnih odzivih ni sporna, razlikujejo se le pogledi na to, kako rešiti situacijo in vzpostaviti osnovne vrednote – tu odzivi variirajo med eksplicitno podporo vojaškemu svetu in vojnemu stanju, kritiko vladnih ukrepov kot neustreznih in zadržanostjo v stilu »počakajmo, pa bomo videli.«

Poleg pristajanja na osnovni ideološki horizont interpretacije zgodovinske situacije, ki ga začrta Jaruzelski v svojem govoru, je za evropske odzive

značilen tudi poudarek na vrednoti nevmešavanja. V Delu je 16. 12. objavljenih več odzivov na poljsko vojno stanje v, po Delovem izboru, ključnih evropskih državah: Sovjetski zvezi, Zahodni Nemčiji, Avstriji, Franciji in Veliki Britaniji. Poročilo o odzivih v Evropi je pisano kot mešanica pregleda medijskega poročanja v izbranih državah in povzetkov izjav nekaterih pomembnih politikov. Del o odzivih v Sovjetski zvezi je najbolj interpretativen in vsebuje komentar oziroma kratko analizo medijskega poročanja o vojnem stanju na Poljskem v Sovjetski zvezi:

Vse informacije so naravnane tako, da izgleda kot da se položaj na Poljskem umirja in kot da se v deželi ni zgodilo nič posebnega, nič nepričakovanega, samo tisto, kar je bilo nujno in normalno. Takšen način obravnavanja položaja na Poljskem v sovjetskih sredstvih množičnega obveščanja seveda ne pomeni, da SZ ne spremlja pazljivo celotnega razvoja dogodkov v tej sosedni deželi in da ni do največje možne mere zainteresirana za tamkajšnja dogajanja. Če so v tem trenutku informacije in vesti o Poljski v Moskvi umirjene in pazljivo izbrane, je vzrok samo v tem, da Sovjetska zveza ne želi niti z besedico vzbuditi vtisa v tuji javnosti, da se kakorkoli vmešava v reševanje poljske krize, in da ne želi otežiti že tako težkega položaja na Poljskem, v odnosih znotraj vzhodnoevropske socialistične skupnosti in v svetu na sploh, še posebej pa ne v Evropi, kjer so se pred kratkim začeli zapleteni pogovori o razorožitvi. (Delo, 16. 12., 3.)

Tako je tudi sovjetsko medijsko poročanje vpotegnjeno v splošen horizont nevmešavanja, čeprav vrednote nevmešavanja tam ni mogoče eksplisitno zaslediti, tako da mora Delo, da bi bilo v svoji zgodbi o nevmešavanju konsistentno, začasno opustiti kriterije nevtralnega poročanja (oziroma nevtralnega pregleda poročanja) in prestopiti v žanr komentarja. Pri pregledih poročanja v ostalih državah to ni potrebno, saj je to že samo po sebi osredotočeno na vrednoto nevmešavanja. Tako je pri zahodnonemškem odzivu poudarjena evropska razsežnost vrednote nevmešavanja (»nevmešavanje je dolžnost vseh«, »obnovljene priložnosti v popuščanju napetosti« n. m.), v NATOvem odzivu sta na prvem mestu varnost ter popuščanje napetosti kot njen pogoj, v francoskem odzivu pa je citirana izjava premierja Mauroya, da »odločitve, sprejete na Poljskem, ostajajo v okviru notranje suverenosti te dežele.« (N. m.) Čeprav so britanski mediji najbolj kritični do uvedbe vojnega stanja, prav tako posredno poudarjajo vrednoto nevmešavanja skozi prelaganje vse odgovornosti na poljske notranje sile: »Iskreno upamo, da bosta poljska vlada in ljudstvo lahko rešila svoje probleme s kompromisom in sporazumom ter brez prelivanja krvi.« (n. m., citat izjave ministra za zunanje zadeve lorda Carringtona). Tudi uradno

stališče Jugoslavije je utemeljeno na vrednoti nevmešavanja: »Ti dogodki so poljska notranja zadeva. Še vedno sodimo, da so poljsko ljudstvo, poljska združena delavska partija in druge poljske politične sile edini pristojni, da v okviru popolne suverenosti države poiščejo izhod iz krize, ki je zajela Poljsko. /.../ To je hkrati v prid stabilnosti, varnosti, popuščanju in miru v Evropi in na svetu.« (Delo, 16. 12., 4.)

Celoten mednarodni odziv (tako sovjetski in jugoslovanski kot zahodnoevropski) je torej strukturiran okrog zgodnje moderne opozicije med *raison d'état* in policijsko državo, ki se v Evropi uveljavi v 17. stoletju kot osnovno načelo vladanja v nastajajočih modernih nacionalnih državah.¹ *Raison d'état* pomeni pravila obnašanja države v odnosih z drugimi državami, s katerimi tekmuje v ekonomski in politični moči, a je njena suverenost, za ohranjanje stabilnosti in miru po velikih vojnah, omejena, da bi se preprečile nove vojne v Evropi. Po drugi strani je suverenost države navznoter neomejena, kar je bila značilnost absolutističnih policijskih držav pred francosko revolucijo in razvojem sodobne demokracije. V primeru vojnega stanja na Poljskem je vprašanje demokracije suspendirano in ponovno se uveljavita omenjeni arhaični načeli vladanja – za zagotavljanje notranje stabilnosti in reda, je poljski državi dovoljeno ukrepati tudi tako, da ukinemo demokracijo oziroma socialistično različico demokracije in uvede policijsko državo (uvedba vojnega stanja je le drugo ime za policijsko državo), obenem pa se vse ostale evropske države zavzemajo za to, da druge evropske države (predvsem Sovjetska zveza, ki je leta '56 in '68 že kršila *raison d'état* in tako ogrozila stabilnost, mir in varnost v Evropi) ne bi vojaško posredovale. Notranja suverenost poljske policijske države predstavlja mejo zunanji suverenosti ostalih evropskih držav. Skrb za varnost in mednarodno vojaško ravnanje je v primeru vojnega stanja na Poljskem prevladalo nad skrbjo za demokracijo – tej je bilo namenjeno upanje, medtem ko so bili prvi posvečeni praktični politični ukrepi in akcije. Obenem pa je tudi sodobna demokratična državna ureditev ob krizi, ki je predhodila vojnemu stanju na Poljskem, naletela na svojo zgodovinsko mejo – leta 1981 se je na Poljskem pokazalo, da demokracija ne pomeni popolnega preseganja in popolne odprave policijske države,² temveč policijska država ostaja del demokracije kot potencialni skrajni ukrep, ko je ogrožena državnost sama (zato takšen poudarek na vrednotah normalnega funkcioniranja državnih institucij in pravnega reda), saj bi razpad poljske države ogrozil evropski *raison d'état* prav tako kot zunanja vojaška intervencija. Globalno gledano, je

1 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics*, Basingstoke 2008, 1–50.

2 N. d., 28.

notranja politična dinamika Evrope, razdeljene na »svobodni« in socialistični del, v kriznih situacijah privedla do suspenzije demokracije in načina upravljanja mednarodnih odnosov, ki so jih uveljavljali ZN (kot institucionalni podaljšek ameriške svetovne politične in ekonomske hegemonije po drugi svetovni vojni).³ Hladna vojna in policijska represija, značilna za Evropo v obdobju hladne vojne (tako na Vzhodu kot na Zahodu), sta v kriznih trenutkih zgodovinsko pomenili suspenzijo sodobnih in obrat nazaj, k načelom vladanja, značilnih za 17. stoletje.

Ekonomski in finančni učinki poljske krize

Poročanje o Poljski krizi vsebuje tudi element, ki se sicer pojavi pozno in mu ni posvečenega veliko časopisnega prostora, a vseeno pomeni novost glede na prejšnja poročanja o kriznih dogodkih. Gre za poročanje o zaskrbljenosti nad ekonomskimi in finančnimi učinki poljske krize. Delo o tem poroča 19. 12., v drugem delu članka z naslovom »ZDA: Trši besednjak« (Delo, 19. 12., 3). Prvi del članka je posvečen Reaganovem odzivu na dogodke na Poljskem. Ta je izrazito kritičen do uvedbe vojnega stanja in do domnevne sovjetske podpore vojaškim oblastem – a ne napove nobenega aktivnega ukrepa, le pasivne, tj. zadržanje ameriške finančne pomoči poljskemu gospodarstvu dokler traja vojno stanje. Finančna pomoč oziroma manipulacija s posojili Poljski je poglobljen instrument ameriške zunanje politike do Poljske (gospodarstvo te je bilo leta 1981 v veliki meri odvisno od ameriških in drugih zahodnih posojil in Poljska je takrat, po navedbah Dela, zahodnim bankam in državam dolgovala že okoli 26 milijard dolarjev – nova posojila, ki jih je zadržal Reagan, bi bila namenjena zgolj plačevanju obresti na že obstoječe dolgove Poljske). Tako so ZDA lahko na Poljsko vršile pritisk in obenem ne ogrožale svetovne vojaške stabilnosti in hladnovojnega ravnotežja sil. Šlo je za posreden, ekonomski pritisk in ne za neposrednega vojaškega ali političnega, tako da so ZDA spoštovale tudi doktrino o nevmešavanju. Obenem pa je to, v dosedaj analiziranih poročanjih Dela in Dnevnika o kriznih dogodkih v evropski zgodovini druge polovice 20. stoletja, prvič, da časopisi poročajo o finančnem in ekonomskem aspektu krize. O prej analiziranih dogodkih (vstaji na Madžarskem leta '56, začetku gradnje berlinskega zidu leta '61, študentskih uporih in generalni stavki v Franciji ter okupaciji Češkoslovaške leta '68) sta Delo in Dnevnik poročala iz politične, zgodovinske in socialne ter nikoli iz ekonomske perspektive. A dodajanje ekonomske perspektive ne pomeni spremembe v senzibilnosti poročanja, ki bilo pozornejše na prej spregledane ekonomske vidike kriznih dogodkov, prej gre za premik v samih političnih metodah, o

3 David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford 2003, 26–87.

katerih časopisi poročajo, saj ekonomski ukrepi postanejo osrednje sredstvo (posrednega) političnega pritiska.

Delo (n. m.) v zvezi s tem povzema Wall Street Journal, ki piše, da se »zastran tega na vrhu plete srdit spor, kaj dalje storiti: ali se pridružiti tistim, ki si prizadevajo Poljski olajšati breme tako, da bi odplačilo dolgov raztegnili na več let, ali pa izkoristiti priložnost in zadati udarec celotnemu zahodnemu kreditiranju vzhodnoevropskega bloka.« Dilema v ameriškem političnem vrhu je torej, ali Poljski gospodarsko pomagati (in s tem posredno spodbujati poljsko zadolženost ter ekonomsko odvisnost od Zahoda, kar lahko pomeni učinkovito orodje pritiska in da dodatno moč zahtevi po prehodu v tržno gospodarstvo) ali pa jo (in ostale socialistične države Vzhodne Evrope) prepustiti ekonomski krizi, ki bi jo (jih) dodatno osiromašila in zmanjšala njihovo ekonomsko in politično moč, kar bi pomenilo še večjo politično in ekonomsko premoč Zahoda v zgodovinskem kontekstu hladne vojne.

Kot opozarja Delo nekaj odstavkov naprej, »bi poljski bankrot prizadejal hud in morda nepopravljiv udarec svetovnemu finančnemu sistemu« (n. m.). Popoln kolaps poljskega gospodarstva in bankrot bi sicer koristil Zahodu geopolitično, saj bi to pomenilo sesutje ene izmed največjih vzhodnoevropskih držav, a bi imel tudi za Zahod negativne ekonomske učinke, saj ekonomska (pre)moč Zahoda ni bila absolutna, temveč relativna in determinirana ravno z ekonomsko odvisnostjo in zadolženostjo Vzhoda. Bankrot katere izmed vzhodnih držav ali kakršnokoli drugo drastično poslabšanje ekonomskega položaja bi obenem porušilo krhko ravnesje ekonomske odvisnosti in dolgov, na katerih temelji relativna premoč Zahoda – obenem pa je manipuliranje s posojili poglavitno politično sredstvo Zahoda za politično destabilizacijo Vzhoda. Geopolitični zastavek mednarodne finančne politike Zahoda je bil torej na začetku osemdesetih vzdrževanje Vzhoda malo nad stanjem krize in povečevanje odvisnosti Vzhoda od Zahoda. Zahodna posojila so obenem odpravljala akutne gospodarske težave in, zaradi naraščajoče odvisnosti Vzhoda, onemogočala avtonomno odpravljanje vzrokov zanje, saj so bile pogoj za posojila gospodarske in politične reforme, ki so bile všeč Zahodu, torej reforme v smeri tržnega gospodarstva in strankarske demokracije. Strategija ZDA do Poljske je bila leta 1981 torej grožnja z zadržanjem posojil dokler se ne ukine vojno stanje, obenem pa umanjkanje zahodne pomoči ni smelo biti tako drastično, da bi povzročilo popoln gospodarski kolaps Poljske in s tem tudi celotnega kompleksnega in krhkega sistema mednarodne finančne (so)odvisnosti.

Pozornost, ki jo tudi časopisi posvečajo vlogi financ v mednarodni politiki, je odraz globalnega zasuka k monetarizmu kot (od začetka osem-

desetih in prihoda Reagana in Thatcherjeve na oblast v ZDA in VB) dominantni ekonomski politiki, kar nadomesti predhodno tekmovalno v industrijski produktivnosti in življenjskem standardu med Zahodnim in Vzhodnim blokom.⁴ Do začetka osemdesetih je bila hladna vojna boj med dvema koncepcijama in načinoma upravljanje industrijske družbe z močno državno regulacijo in zagotovljeno socialno varnostjo (ta model je bil dominanten tako na Vzhodu kot na Zahodu z izjemo Zahodne Nemčije, kjer je vse od konca štiridesetih prevladoval model, ki se danes imenuje neoliberalni),⁵ medtem ko se od začetka osemdesetih dalje ekonomska politika Zahoda vse bolj »financalizira«. To postavlja tudi vrednoto in zunanjepolitično doktrino nevmešavanja v novo luč: nevmešavanje pomeni predvsem vojaško nevmešavanje in odsotnost neposrednega političnega pritiska, ne pa tudi finančnega nevmešavanja. Zahodno vztrajanje na politiki nevmešavanja pomeni le spremembo terena vmešavanja – od vojaškega, kjer sta Zahod in Vzhod več ali manj enakovredna, k finančnemu, kjer ima Zahod odkrito premoč. Militarizem, najsibo notranji (uvedba vojne stanja) ali zunanji (potencialna vojaška intervencija Sovjetske zveze) pomeni ne le ogrožanje evropske stabilnosti in miru nasploh, temveč, glede na spremembe v zahodni ekonomski politiki od začetka osemdesetih naprej, ogrožanje stabilnosti in miru kot stanja, v katerem ima Zahod izrazito premoč nad Vzhodom. Motivacija za nasprotovanje vojnemu stanju in obenem poudarjanje vrednote nevmešavanja na Zahodu torej ni le humanitarna, temveč tudi geostrateška – evropska stabilnost in mir v novi, spremenjeni zgodovinski situaciji pomenita vojaško ravnovesje in obenem ekonomsko neravnovesje sil. Obenem pa tudi uvedba vojne stanja, ki je usmerjeno predvsem proti neodvisnemu delavskemu gibanju in prinaša suspenzijo pravice do stavke in podaljševanje delovnega časa, predstavlja obupan poskus intenziviranja eksploatacije, da bi se Poljska lahko ekonomsko približala razvitejšemu Zahodu – uvedbo vojaškega stanja na Poljskem lahko tako beremo kot vzhodnoevropski ekvivalent thatcherizma, kot boj vladajočih razredov proti delavskim gibanjem po globalni ekonomski krizi in padcu stopnje profitov v sedemdesetih, le da je na Poljskem, kljub vojnemu stanju, delavsko gibanje vzdržalo nekaj let dlje kot v Angliji in je bilo uspešno uničeno šele v procesu postsocialistične tranzicije.

4 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford 2005.

5 Christopher S. Allen, »Ordo-liberalism« Trumps Keynesianism: Economic Policy in Federal Republic of Germany and the EU, v: Bernard H. Moss (ur.): *Monetary Union in Crisis*, Basingstoke 2005, 199–222.

Berlin '89 v Delu in Dnevniku: Rojstvo nove Evrope iz ruševin socializma

■ 85

Interpretativni pregled poročanja

Evropski kontekst poročanja o padcu berlinskega zidu

Pri poročanju o padcu berlinskega zidu je pojem Evrope povsem v ospredju, ne le kar se tiče poročanja samega, temveč tudi v zvezi s kontekstom poročanja. Novembra 1989 v Delu in Dnevniku Evropa ni več dodatno diskurzivno orodje, ki pomaga pojasniti razcep znotraj mita socializma ali upore, ki pretresajo evropski Zahod, temveč predstavlja izhodišče poročanja, osnovno perspektivo gledanja na aktualen potek zgodovine. Tako se vse poročanje osredotoča na Evropo in rušenje berlinskega zidu je le eden izmed večih hkratnih dogodkov, ki so pomembni za diskurzivno konstrukcijo Evrope, ki je leta 1989 v Delu in Dnevniku že precej bolj podobna današnji kot tiste prej. Ti ostali hkratni dogodki, o katerih Delo in Dnevnik med 10. in 20. 11. 1989 izčrpno poročata in jima namenjata veliko prostora in ki so pomembni za razumevanje takratnega pomena pojma Evrope, so: širjenje organizacije Alpe-Jadran, dogovori o štiristranskem sodelovanju med Jugoslavijo, Madžarsko, Avstrijo in Italijo, spremembe v socialističnih državah vzhodne Evrope (izpostavljena sta predvsem takrat aktualen odstop generalnega sekretarja bolgarske partije Todorja Živkova in dogajanje v ZSSR), širjenje in notranja integracija Evropske skupnosti (ES) in govor jugoslovanskega zveznega sekretarja za zunanje zadeve Budimirja Lončarja v Evropskem svetu. Prostorsko in po številu člankov poročanje o rušenju berlinskega zidu sicer dominira, a je del enotnega narativa o procesu evropskega združevanja, v katerem se temeljne evropske vrednote, politične prioritete in koncepti začenjajo bistveno preoblikovati v primerjavi z

idejami in političnimi praksami Evrope, pred letom 1989 razdeljene na socialistični Vzhod in demokratično-kapitalistični Zahod.

Pravzaprav so v raziskovanem obdobju vse pomembne rubrike in prvih nekaj strani namenjene evropskim zadevam. Poročanj o dogodkih, ki niso tako ali drugače povezani z Evropo, je zelo malo, izstopajo le posamična poročila o nekaterih pomembnih notranjepolitičnih dogodkih v Jugoslaviji: napovedani miting v Ljubljani, kosovska kriza, vzpon Miloševića in nesreča v rudniku v Aleksincu. Pri celotnem poročanju o evropskih zadevah gre za enoten narativ, h katerega konstrukciji prispevajo vsi poročani dogodki in ki je nujen za razumevanje funkcije in pomena rušenja berlinskega zidu v diskurzivni formaciji »nove Evrope«, zato je poleg analize poročanja o primarnem dogodku (padcu berlinskega zidu) nujna tudi analiza njegovega konteksta.

Sintagma nova Evropa se prvič pojavi v komentarju v Dnevniku 11. 11. Tema komentarja je konferenca štirih (Jugoslavije, Avstrije, Madžarske in Italije) v Budimpešti in že v prvem odstavku je poudarjen premik v razmišljanju:

Čeprav bi po eni strani lahko trdili, da gre za povsem logično nadaljevanje že začelih procesov sodelovanja v Evropi, je tudi res, da bi le še pred nekaj meseci takšno srečanje v večini jugoslovanskih okolij predstavili kot poskus obnove habsburške monarhije ali v malce blažji obliki Mitteleurope. Dramatični dogodki na Vzhodu in Zahodu so v zadnjih mesecih pomagali k relativno hitremu spreminjanju takšnih razmišljanj in danes je jasno, da bo srečanje v Budimpešti verjetno le prvo med podobnimi, ki mu bodo še sledila in ki naj bi pomenila nastajanje vzorca za novo Evropo. (Dnevnik, 11. 11., 1.)

Nova Evropa tako pomeni preseganje nekaterih zastarelih načinov razmišljanja in delovanja ter začetek novih oblik povezovanja, sodelovanja in integracije, ki presegajo prej veljavno delitev na evropski Vzhod in Zahod. Takšen razvoj je predstavljen kot objektivna zgodovinska nujnost, kot lahko razberemo iz zaključnih besed članka: »Če se malce ozremo naokoli, lahko iz dneva v dan spremljamo epohalne dogodke, ki za zdaj potekajo še brez nas. Prej ali slej pa bomo vključeni v to tudi sami; od nas samih je odvisno, ali v vlogi graditeljev nove Evrope in sveta ali pa v vlogi tistih, ki jih je čas pohodil?« (n. m.) Izbira torej ne poteka več na osi za ali proti novi Evropi, nastajanje nove Evrope je že dejstvo, neodvisno od »naše« (mi so v tem kontekstu Jugoslovani in Jugoslavija) politične presoje in želja, ostaja le vsiljena alternativa priključiti se ali biti pohojen od časa – v tej perspektivi sam objektivni zgodovinski potek ne pušča več možnosti svobodne poli-

tične presoje in izbire. Z drugimi besedami: takrat aktualno politično dogajanje v Evropi je prikazano kot objektivna zgodovinska nujnost z namenom preprečiti ali utišati javno razpravo o političnih implikacijah nastajanja nove Evrope, vsakršno potencialno nasprotovanje ali skeptičnost pa je vnaprej diskreditirano kot zastarel in času ter dogajanju neustrezen način razmišljanja.

Ključen za razumevanje diskurzivne formacije pojma nove Evrope je članek v Delu 13. 11., katerega tema je delovno srečanje mednarodne regionalne skupine Alpe-Jadran, ki je vključevala posamezne jugoslovanske, avstrijske in italijanske pokrajine. Poročilo se začne s stavkom: »Predsedujoči Giuseppe Giodenzana, ki je v svoji funkciji že obiskal Slovenijo in Hrvaško, je povedal, da gojita obe republiki značilne evropske vrednote političnega in gospodarskega pluralizma ter podjetništva in da zato lahko veliko prispevata k reševanju jugoslovanske celovite krize.« Tu je nova Evropa prvič povezana s specifičnimi vrednotami – in te vrednote so eksplicitno Zahodne, povezane z zahodnoevropskim razumevanjem politike in ekonomije. Zanimivo je, da je kot osnovna vrednota nove Evrope izpostavljen pluralizem in da je apliciran tako na politiko kot na ekonomijo, saj je bilo prej (kot je razvidno iz analize poročanja o okupaciji Češkoslovaške leta 1968)¹ to osnovno načelo demokracija v pomenu množične participacije (ljudska demokracija in delavsko samoupravljanje). Premik k pluralizmu ne pomeni ne spremembe v terminologiji, temveč opis dejanske družbene spremembe – ne gre več za vključevanje množic v procese političnega odločanja in ekonomskega upravljanja, temveč za uvajanje strankarskega tipa politike in kapitalističnega tipa ekonomije. Pluralizem v politiki ne pomeni več težnje k neposredni vključitvi množic v politiko (ta je, resnici na ljubo, tudi v socialistični Jugoslaviji obstajala le delno, prej na deklarativni ravni kot na ravni dejansko inkluzivnega načina organizacije političnega delovanja), temveč parlamentarni sistem zastopanja oziroma reprezentacije posameznih interesov, medtem ko v ekonomiji pomeni preprosto kapitalistično načelo konkurence. Vrednota podjetništva pluralizmu ni pripeta po naključju – ravno podjetništvo je tisto, kar manjka prej socialistični ekonomski ureditvi do tega, da bi bila dejansko pluralistična. Interes delavcev, ki je bil prej podlaga ekonomske ureditve, z uvajanjem podjetniškega pluralizma tako postaja le še eden izmed tekmujočih interesov na svobodnem trgu.

Na podoben način je zastavljeno tudi poročilo o govoru Budimirja Lončarja pred evropskim ministrskim svetom v Strasbourgu v Delu 17. 11. Podnaslov poročila se glasi: »Jugoslovanski zunanji minister Budimir

¹ Gl. poglavje '68 kot hkratna kriza evropskega Zahoda in Vzhoda.

Lončar je pred evropskim ministrskim svetom govoril o naši tržni in pluralistični usmerjenosti.« (Delo 17. 11., 1.) Tu sta trg in pluralizem že nedvoumno in neposredno postavljena skupaj kot dve vrednoti, ki zgoščata takratno jugoslovansko družbeno-politično usmeritev in sta obenem ključni vrednoti procesa evropske integracije. Obe vrednoti sta v članku tudi izpostavljeni kot poglobitvi temi Lončarjevega govora: »Zvezni sekretar Lončar je v govoru pred ministrskim svetom omenil dve razsežnosti naših gospodarsko-političnih reform, in sicer prizadevanja za tržno gospodarstvo na enotnem jugoslovanskem prostoru ter za politični pluralizem, ki naj z demokratizacijo političnih sil in načina odločanja še bolj približa Jugoslavijo državam v Svetu Evrope.« (N. m.) Ključna beseda v tem odlomku je približevanje – ne gre več za, kot leta 1968, različne in avtonomne vizije prihodnosti družbeno-politične ureditve Evrope, temveč že za zametek integracijskih diskurzov, ki so bili v medijskih in drugih javnih diskurzih o Evropi dominantni v devetdesetih. Vzhod se mora (to je objektivna zgodovinska nujnost) približati Evropi, ki postaja sinonimna z Zahodom, pod pogoji, ki jih postavlja Zahod.

Rojevanje nove Evrope v Berlinu

Šele v tem kontekstu lahko razumemo kaj pomeni evropsko združevanje kot osnovna tema poročanja o padcu berlinskega zidu. Poročanje se v Delu in Dnevniku začne 10. 11. 1989 in v obeh časopisih je največ pozornosti namenjene plenumu vzhodnonemške partije in samokritiki njenega voditelja Egona Krenza. Ta je preteklost označil kot »polno zmot in napak« in predstavil »akcijski program, ki naj bi pripeljal do temeljitih družbenih reform.« (Delo, 10. 11., 1.) V Delu je poročilo na prvi strani, medtem ko je v Dnevniku na osmi, na strani, ki je namenjena zunanji politiki. Medtem ko umestitev začetka poročanja v Delu ni posebej zanimiva (poročilo je obkroženo z različnimi aktualnimi notranje- in zunanjepolitičnimi dogodki brez jasne tematske ali vsebinske povezave), pa je Dnevnikov »framing« dogodka tematsko zelo jasno opredeljen – poročilo o Krenzovi samokritiki sledita poročili o odstopu Denga Xiaopinga z vseh funkcij² in o političnih

2 Zanimiva podrobnost je, da je novici o Dengovem odstopu na zelo izpostavljenem mestu – v podnaslovu članka – dodan citat njegove izjave, da se želi umakniti iz politike, dokler je še zdrav. V članku o Vzhodni Nemčiji Krenz priznava, da odstop Honeckerja ni bil povezan z njegovim zdravstvenim stanjem, kot se je glasila uradna razlaga in podobno ob začetku vstaje na Madžarskem leta 1956 budimpeški časnik Nepsava razkrije, da tudi Matyas Rakosi ni odstopil iz zdravstvenih razlogov. Morda lahko iz tega sklepamo, da so bili v socializmu odstopi »iz zdravstvenih razlogov« način, kako umakniti kompromitiranega politika, ne da bi se javno priznalo njegove napake, ter da je Dengov odstop »dokler je še zdrav« poskus častnega umika preden bi bil prisiljen v tistega »iz zdravstvenih razlogov«, medtem ko je Krenzo-

spremembah v Sovjetski zvezi. Gre za umestitev dogajanja v Berlinu ne le v evropski, temveč v globalni kontekst propadanja realno obstoječega socializma in njegove transformacije v nove družbeno-politične forme, za vzpostavljane povezave z drugimi podobnimi dogajanj po vsem socialističnem delu sveta in ne za obravnavo rušenja berlinskega zidu kot le enega izmed mnogih pomembnih zunanjepolitičnih dogodkov.

Delo podobno kontekstualizira dogodek dan kasneje, 11. 11., ko na prvi strani poroča o rušenju berlinskega zidu in o hkratnem odstopu bolgarskega partijskega vodje Todorja Živkova. Tu so tudi postavljene osnovne koordinate razumevanja dogodka: Berlinski zid je bil simbol razdeljenosti Evrope in njegovo rušenje pomeni ponovno združevanje Evrope in začetek konca hladne vojne (kot vzroka razdeljenosti Evrope in sveta). Tudi komentar v Dnevniku 11.11. poveže Dengov odstop, spremembe v Sovjetski zvezi in dogajanje v Vzhodni Nemčiji v enotno zgodbo, v kateri je poudarek na Evropi. Ton je rahlo apokaliptičen: »Ne moremo namreč pozabiti, da se zdaj v vzhodni Evropi vse ruši /.../ Upor sužnjev, ki zahtevajo zdaj čez noč vse, za kar so bili desetletja prikrajšani, lahko v temeljih pretresa Evropo.« (Dnevnik, 11. 11., 1.) Avtor komentarja si dovoli izstop iz skromno reformnega diskurza, ki prevladuje v drugih žanrih in izraža prepričanje v popolno spremembo in obnovo Vzhoda, ki pa bo »odvisna ob gospodarske in politične pomoči Zahoda.«

Po tem, v retrospektivi zelo naivnem, izrazu upanja v povsem nov začetek za Vzhodno Evropo, se 13. 11. v Delu pojavi bolj realpolitičen opis dogajanja. V povzetku reakcij zahodnih političnih voditeljev na dogajanje v Berlinu – »sicer pa je Bonn mnenja, da morajo prebivalci NDR potem, ko so dobili pravico do svobodnega gibanja, dobiti še pravico do svobodnega združevanja, do svobodnega tiska in izražanja mnenj ter do svobodnih volitev« (Delo, 13. 11., 1) – je očitno, da bo pogoj za gospodarsko in politično pomoč Zahoda, da spremembe na Vzhodu potekajo v smeri vzpostavitve zahodnega modela parlamentarne demokracije in da bo Zahod aktivno delal na tem, da torej spremembe na Vzhodu ne bodo ne svobodne ne potekale povsem po volji in željah prebivalcev Vzhoda. Dan kasneje, 14. 11., v poročilu Dela o obisku zahodnonemškega kanclerja Helmuta Kohla na Poljskem, kjer je govoril tudi o dogajanju v Nemčiji, to postane še bolj očitno: »Zahodnonemški kancler je poudaril /...//, da gre za simbol utiranja poti v skupni evropski dom. Dejal je, da sta Evropa in ves svet navdušena nad spremembami na Poljskem in izrazil upanje, da bosta ideji svobode

va odkrita samokritika prelom z dotedanjim diskretnim in javnosti skritim načinom partijske samokritike.

in človekovih pravic dve stoletji po francoski revoluciji postali trajno merilo odločanja o življenju ljudi in držav.« (Delo, 14. 11., 1.) Zelo pomembno in značilno je, da v naštevanju idej francoske revolucije umanjka enakost – če je bila svoboda ideja francoske revolucije, ki so jo najbolj upoštevale in razvijale zahodne demokracije, je bila ključna ideja socialističnih revolucij enakost, saj so izhajale iz kritike meščanske svobode kot zgolj podjetniške svobode, ki predpostavlja ekonomsko neenakost in postavlja socialno osvoboditev kot pogoj politične.³

Vrnitev k idejam francoske revolucije v tej okrnjeni obliki pomeni pozabo socialističnih revolucij, poudarjanje človekovih pravic pomeni pozabo socialnih, uvajanje pravne države pomeni ukinitve socialne, evropska integracija (ki jo poudarja tudi Kohl) pa ne pomeni (več) razvoja novega, temveč restavracijo kapitalizma in parlamentarizma v vzhodni Evropi. Ne gre več za diskurz skupnega ustvarjanja Evrope prihodnosti, temveč za približevanje Vzhoda tisti pravi Evropi, ki jo predstavlja Zahod, medtem ko Vzhod postaja nova, deficitarna, tranzicijska Evropa, ki se mora strukturno prilagoditi in integrirati po zahodnem modelu. V povratku k idejam francoske revolucije, kot si ga predstavlja Kohl, socializem nastopa ne kot ena izmed mogočih in legitimnih alternativnih nadaljevanj francoske revolucije, temveč prej kot pomanjkljivost oziroma zgodovinska stranpot, kot dolg in nepotreben ovinek na poti v »pravo« Evropo. Zgodovina evropskega socializma tako ne predstavlja več dela legitimnega zgodovinskega razvoja Evrope, temveč nekaj, kar ga je dotedaj motilo, upočasnjevalo in oviralo.

V Dnevniku je 14. 11. poročilo o drugem govoru Helmuta Kohla, v katerem se ta zavzema za »odstranjevanje državnoplanskega gospodarstva in za vzpostavljanje tržne ekonomije s socialno razsežnostjo po zgledu ZRN« v NDR, kar je tudi namen ekonomske pomoči ZRN NDR. V političnih aktivnostih in načrtih, ki jih je sprožilo rušenje berlinskega zidu, se zgoščajo osnovni elementi kasnejše vzhodnoevropske »tranzicije«: brezpogojni in popoln sprejem zahodnega političnega in ekonomskega modela – kjer se je ekonomska »pomoč« Zahoda manifestirala kot mešanica prisile in izsiljevanja, namenjena nasilni razširitvi zahodnega modela družbeno-politične ureditve na Vzhod.⁴

³ Karl Marx, Prispevek k židovskemu vprašanju, v: *MEID I*, Ljubljana 1969, 170–180.

⁴ Peter Gowan, Neo-liberal Theory and Practice for Eastern Europe, v: *New Left Review* 213 (1995), 11–31.

Združena Evropa med antifašizmom in antikomunizmom

V Delu je 15. 11. na osmi strani, v celoti namenjeni zunanji politiki, objavljen članek, ki vsebuje največ omemb Evrope. Naslov je »Na hitro sklican sestanek o novih evropskih razmerjih«, tema pa napovedan sestanek voditeljev članic Evropske skupnosti zaradi nemškega vprašanja v Parizu. V članku je Evropa dosledno deljena na Vzhodno in Zahodno Evropo, kar je premik od predhodnih načinov uporabe pojma Evropa, kjer so Evropa ter Zahod in Vzhod nastopali posebej. Če je bila prej Evropa omenjana veliko manjkrat in le v redkih primerih, kadar je šlo za poročanje o dogajanjih, ki so zadevala Evropo kot celoto (denimo okupacija Češkoslovaške, pri kateri naj bi šlo, po poročanju Dela in Dnevnika, za ogrožanje miru v Evropi kot celoti in ne le za notranjepolitično stvar Vzhoda, kot so trdili apologeti okupacije) ter sta bili dominantni kategoriji na področju mednarodne politike Zahod in Vzhod, zdaj dominantna kategorija na tem področju postane Evropa. Razcep na Vzhod in Zahod sicer še zmeraj obstaja in je še vedno poudarjan, le da zdaj Vzhod in Zahod postaneta Vzhodna in Zahodna Evropa. Evropa tako ni več alternativna kategorija, temveč postane del vsakega imed členov prej dominantne zunanje politične delitve. Delitev na Vzhod in Zahod ostane veljavna in poglobljena za medijsko percepcijo in reprezentacijo mednarodnih odnosov v Evropi, a »evropeizacija« te delitve nakazuje začetek procesa »evropske integracije«, ponovnega združevanja Vzhoda in Zahoda. Uporabo delitve Vzhodna in Zahodna Evropa (v navedenem članku se obe kategoriji prvič začneta dosledno pisati z velikima začetnicama, kar nakazuje prehod od še deloma nevtralne ali »geografske« oznake v pravi politični koncept) lahko beremo kot diskurzivno strategijo, ki označuje začetek združevanja, a obenem ohranja razliko med obema poloma Evrope, razliko med Zahodom z »demokratsko tradicijo« in nekdanj socialističnim Vzhodom Evrope. Gre za proces, ki ga Balibar⁵ imenuje vključevalno izključevanje, vključevanje, ki ohranja razliko, zaradi katere prej združevanje ni bilo mogoče, na način, da jo predelela v razliko, ki pomeni podrejen položaj vključenega (medtem ko bi popolna inkluzivnost pomenila eliminacijo ali vsaj ignoriranje te razlike). Če je bil prej Vzhod socialistični sovražnik v hladni vojni, leta 1989 novonastala Vzhodna oziroma nova Evropa postaja del ponovno združene Evrope, a vseeno del, ki je tranzicijski, neizbrisno drugačen od Zahodne Evrope in vedno potrebuje takšne ali drugačne reforme in prilagajanja (po diktatu Zahodne Evrope – ta proces postane še bolj očiten 15 let kasneje, ob procesu približevanja in priključevanja postsocialističnih evropskih držav EU).

5 Étienne Balibar, *Mi, državljani Evrope?* Ljubljana 2007.

Evropska identiteta se v tem procesu vključevalnega izključevanja dokončno razveže od socializma, saj pogoj za evropeizacijo Vzhoda postane njegovo oddaljevanje od socializma. Če je bila ključna delitev znotraj Evrope do padca berlinskega zidu ta na socialistični Vzhod in demokratično-kapitalistični Zahod, sedaj poglavitna alternativa postane Evropa ali socializem – in Vzhod postaja toliko bolj evropski, kolikor manj je socialističen. Značilen za tak diskurz je kratek članek v Delu 16. 11., poročilo o reakciji Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije na dogajanje v Nemčiji. Naslov članka je »V duhu vseevropskih integracijskih procesov«, v njem pa med drugim piše:

»Z zadovoljstvom /predsedstvo CK ZKS/ pozdravlja odprtje meje med obema Nemčijama in rušenje berlinskega zidu, enega izmed zadnjih simbolov hladne vojne in razdeljene Evrope. To je dejanje v duhu vseevropskih integracijskih procesov, Evrope brez meja in spoštovanja temeljnih človekovih pravic in svobod. Hkrati pa dogajanja v NDR pomenijo *dokončno zapuščanje železnih zakonitosti realnega socializma*. Za slovenske komuniste, ki si postavljajo za cilj evropsko kakovost življenja in delo kot njegovo sestavino, je to dejanje potrditev, da je lahko socializem uspešen samo v *gospodarski* in politični *svobodi* /vsi poudarki P. K./ ljudi.« (Delo, 16. 11., 2.)

Čeprav je v članku še prisotno deklarativno sklicevanje na socializem, ne gre več, kot denimo leta 1968, za grajenje in ustvarjanje nečesa novega, nove oblike družbeno-politične ureditve prihodnosti, temveč za proces zapuščanja terena socialistične politike in približevanja Zahodu, saj so bile človekove pravice v 20. stoletju vselej ideološko orožje v rokah zahodnega imperializma,⁶ ekonomska svoboda pa je izrazito antisocialistična težnja, saj je v nujnem in neposrednem nasprotju z ekonomsko enakostjo in demokracijo, kar sta bili (vsaj deklarirani) lastnosti in težnji samoupravnega socializma.

»Dokončno zapuščanje železnih zakonitosti realnega socializma« postane pogoj za združitev Evrope in evropska integracija, ne več transformacija celotne evropske družbeno-politične ureditve, postane pogoj za konec hladne vojne. Hkrati ko preseganje realnega socializma postaja pogoj in osnovni način združevanja Evrope – leta 1989 so po Vzhodni Evropi že krožili zlovešči preroki »strukturnih prilagajanj« in »doktrine šoka«, tj. ekonomskih reform v smeri najbrutalnejše oblike kapitalizma,⁷ takoj po zlomu socialističnih režimov pa se jim je pridružila še množica nevladnih organizacij, ki so poskrbele za politični aspekt tranzicije v zahodni tip de-

6 David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford 2003, 39–42.

7 P. Gowan, n. d., 5–8.

mokracije –, se čedalje bolj uveljavlja antikomunistična ideologija kot pogoj diskurzov evropske integracije. Evrope ne združuje več, tako kot leta 1968, skupna antifašistična zgodovina, iz katere sta izšli dve legitimni alternativi nadaljnjega družbenega razvoja, vzhodna socialistična in zahodna demokratična. Antikomunistična perspektiva uvede kategorijo »dveh totalitarizmov«, izenači komunizem s fašizmom in tako namesto razvoja demokratičnega socializma kot najbolj svobodne in pravične družbenopolitične ureditve ter modela za Evropo prihodnosti dobimo uničenje ene izmed alternativ – socializma – in posledično redefinicijo druge, demokracije, ki se v osemdesetih in devetdesetih tudi sama očisti socialističnih in socialnih elementov znotraj sebe in vzpostavi neoliberalni model ekonomije in vladanja. Po ukinitvi socializma demokracija ne pomeni več nenehnega boja proti vsem oblikam nasilja in dominacije ter težnje po čimvečji in čimširši vključitvi ljudskih množic v procese političnega odločanja, temveč le konsolidacijo in popolno prevlado zahodnega tipa parlamentarne demokracije in pravne države.

V tem procesu izgine tudi koncept ekonomske demokracije, ki ga nadomesti koncept ekonomske svobode, tako da ideje enakosti, delavske participacije in boja proti dominaciji izginejo tudi iz polja ekonomije (oziroma se transformirajo v svobodno konkurenco in malo delničarstvo). V polju politike ljudsko demokracijo, ki je izhajala iz zgodovinske izkušnje antifašističnega boja, zamenja ekspertni »management« in konsolidacija političnega razreda proti ljudstvu, ki ne more več vplivati na same politične procese in njihove usmeritve, lahko le vsake štiri leta izbira katere osebnosti jih bodo izvajale. S konsolidacijo političnega razreda, izginjanjem revolucionarnih alternativ in pretvarjanjem politike iz *res publica* v *cosa nostra* visoko specializiranih strokovnjakov izginjajo tudi razlike v političnih programih in ideja politike kot boja – splošno smer določa strokovnjaški konsenz, razlika med strankami je le v tehničnih podrobnostih implementacije tega konsenza.⁸ Takšen premik v ideološki perspektivi (in političnih praksah) je mogoč le na podlagi pozabe revolucionarnih antifašističnih ljudskih vojn v Evropi 20. stoletja – nadomesti jih demonizacija partizanstva in slavljenje boja državnih vojsk, ki se niso borile za pravičnejšo Evropo prihodnosti, temveč za obnovo predvojnega *status quo*⁹ – in iskanj demokratičnega socializma – tega, na način Freudovega *Deckerrinerung*¹⁰ nadome-

8 Primož Krašovec, Politika politike konsenza, v: Božidar Flajšman (ur.), *O argumentaciji in retoriki v političnem in javnem prostoru*, Ljubljana 2009, 81–82.

9 Primož Krašovec, *Kako misliti NOB in Jugoslavijo? Reaktivacija revolucionarne politike proti revizionističnim pasijonom in nostalgiji za kulturo* (v tisku).

10 Rastko Močnik, *Veselite v gledanju*, Ljubljana 2007, 20–24.

sti selektiven spomin na državni teror stalinističnih režimov, kjer je vsak poskus revolucionarne politike diskreditiran kot po definiciji totalitaren. Nova Evropa je leta 1989 del Evrope, ki se poskuša pospešeno očistiti svoje revolucionarne preteklosti – da bi se lahko pridružila delu Evrope, ki se je revolucijam 20. stoletja uspel več ali manj izogniti, in kratki evforiji ob rušenju berlinskega zidu je sledilo dolgo in mučno prebujanje v svet, v katerem ni bilo več alternative.

Dodatek: Seznam akterjev, vrednot in omemb Evrope pri vseh obravnavanih dogodkih

■ 95

Budimpešta '56 v Slovenskem poročevalcu

Akterji

D*elavski:* (mednarodno) delavsko gibanje, delavci, delavski razred, (delovne) množice, (delovno) ljudstvo, delovni ljudje, napredne sile.

Revolucionarni: revolucionarji, partija, komunisti, CK.

Državni: vlada, država, narodna/ljudska oblast, socialistične države.

Sociološki: mladina/študenti, intelektualci/inteligenca, pošteni rodoljubi (patrioti, domoljubi), (delovni) kmetje, rudarji, uslužbenci.

Uporniški: uporniki, oborožene skupine, veliko ljudsko gibanje.

Represivni aparati države: varnostne sile, sovjetske oborožene enote (sile, vojaki, čete, enote), oborožene sile, vojska, policija, nacionalna garda.

Ideološki aparati države: tisk, novinarji, javnost.

(Nove) revolucionarne organizacije: delavski sveti/kolektivi, delavske straže/brigade/vojska, revolucionarni sveti/komiteji, (Nagyjev) revolucionarni komite oboroženih sil (3. 11.), (svobodni delavski) sindikati, partijske organizacije v tovarnah.

Poimenski družbeni akterji: Madžarska, Sovjetska zveza, Varšavski pakt, OZN, Jugoslavija, Vzhod, Zahod, (vzhodna) Evropa, AVH, Budimpešta.

(Aktivni) individualni akterji: Lazslo Rajko, Imre Nagy, Mathyas Rakosi, Ernő Gerő, Janos Kadar, Tito.

Vrednote

Mednarodna politika: (nacionalna) neodvisnost, suverenost, enakopravnost v mednarodnih odnosih, nevmešavanje v notranje zadeve, mednarodno prijateljstvo, spoštovanje, nevtralnost, miroljubno (mednarodno) sodelovanje.

Socialistične: (socialistični) razvoj v skladu s specifični (posebnimi, družbenimi/zgodovinskimi) pogoji, ljudska demokracija, socialistična demokracija, socializem, (socialistična) prihodnost, delavsko samoupravljanje, lastna pot v socializem, solidarnost, naprednost, demokratizacija, ljudske težnje/zahteve/želje (množic), (socialistične) pridobitve revolucije, (socialistični/družbeni) napredek/razvoj, marksizem-leninizem.

Normativne: zakonitost, red, mir, disciplina, normalizacija, (normalno) delo, pravni red.

Splošne: svoboda, (ekonomska) blaginja, izboljšanje življenjskih pogojev delovnih ljudi, (državljanske, državne, delavske) pravice, človeškost, pravičnost.

Specifične: amnestija, (zgodovinski sklepi) XX. kongresa KP SZ, spremembe, nova pot, čistost, iskrenost, zaupanje ljudstva, enotnost (ljudstva/partije/delavskega razreda), moč partije, normalni politični razvoj, obnova, nemaščevanje, nova politika.

Antistalinistične oznake: kult osebnosti, (stalinske) napake/zmote, škodljiva politika preteklosti, zločini/breme preteklosti, stalinizem, škodljivi elementi (stalinizma), negativni elementi/faktorji (st.), Rakosijeva klika, kompromitiranje, birokracija, dogmatizem, degeneracija, stara politika.

Antireakcionarne oznake: kontrarevolucionarni elementi, reakcionarni elementi, fašistični elementi, sovražni elementi, protisocialistični elementi, reakcija, kontrarevolucija, imperializem, (nepremišljeni/neodgovorni) izpadi, zločinci/tolpe, restavracija kapitalizma, nacionalistična in šovinistična politika, kontrarevolucionarne sile, stari/predvojni (bivši fevdalno-kapitalistični)/stalinistični režim, protiljudsko gibanje, uničevanje, ropanje, požiganje, ubijanje, pustošenje, hujskanje, beli teror, fašistična nevarnost in brezvladje, teroristična dejanja, kaos in anarhija, nasilje.

Opisi upora: oborožen boj, neredi, demonstracije, manifestacije, (oborožen) napad (proti ljudski demokraciji/republiki), (krvavi) spopadi, brutalna borba, tragični/krvavi boj, tragedija, tragični dogodki, iz-

bruh, vstaja, revolt, odpor, nemiri, ulična borba, protest, revolucionarni boji, politična napetost.

Antisovjetske oznake: (zunanja) intervencija.

Omembe Evrope

5. 11., 1: »Nadaljnja krepitev teh pojavov bi bila nevarna z več plati: S stališča razvoja naprednih sil na Madžarskem, pa tudi s stališča razvoja in usode socializma ter usode tistih pozitivnih pridobitev madžarskega ljudstva, ki so bile izvojevane v preteklosti, s stališča ohranitve miru na tem delu svetu, v Evropi, pa tudi na vsem svetu.«

»Za nas v Jugoslaviji, kot borcu za socializem, je jasno – to smo povedali več kot enkrat – da za države vzhodne Evrope ni ne miru ne napredka, pa tudi neodvisnosti ne, razen na podlagi socializma.«

9. 11., 1: »Seveda se tudi zanimamo za širši razvoj dogodkov v vzhodni Evropi, zalsti za napore, ki jih delajo za vzpostavljanje odnošajev med državami tega področja na osnovi neodvisnosti, suverene enakopravnosti in prijateljskega sodelovanja.«

»Težnje, ki prihajajo v zadnjem času do izraza v vzhodni Evropi, so znane, čeprav niso vedno sprejete popolnoma z razumevanjem.«

»Nesrečen položaj se je celo poslabšal zaradi raznih oblik vpletanja od zunaj z manj ali več odkrito izraženimi cilji, da se povrne predvojni režim in hkrati spremeni osnovni odnos sil v Evropi.«

16. 11., 4: »V nekih državah in partijah v vzhodni Evropi govorijo nekatere voditelji, da se to pri njih ne bo zgodilo, da imajo močno organizacijo, močno vojsko, trdno policijo, da je njihovo članstvo že obveščeno o vsem in da bodo oni vso stvar krepko držali.«

Budimpešta '56 v Dnevniku

Akterji

Delavski: (stari) borci, delavsko gibanje, delavski voditelji, delovni ljudje, delavski razred, delovno ljudstvo, delavci, komunisti, delavski sveti, sindikati.

Državno-partijski: vlada Erna Geröja, vlada Imra Nagyja, vlada Janosa Kadarja, ljudstvo, država, narod, ljudska republika, partijski in državni organi, partija, centralni komite KPM,

Sociološki: mladina, književniki, študenti, prebivalstvo, kmetje, intelektualci, vojaki, rodoljubi.

Represivni aparati države: varnostne sile, oborožene sile (državne varnosti), sovjetski vojaki/čete/vojska, delavske straže, vojska, narodna garda.

Uporniki: »kontrarevolucionarji«, oboroženi napadalci, uporniki, protirevolucionarne tolpe, fašistični/reakcionarni/kontrarevolucionarni elementi, nesrečno oboroženo gibanje, provokatorji, veliko ljudsko gibanje, škodljivci, oborožene skupine, temne reakcionarne sile.

Ancien régime: stalinistični in rakoszijevski teroristični režim, Rakosijeva klika.

Ideološki aparati države: Radio Budimpešta, Radio Kosuth, Szabad Nep, Nepszava.

Poimenski družbeni akterji: Madžarska, Jugoslavija, Budimpešta, Sovjetska zveza, (Varnostni svet) OZN, Varšavski pakt, Vzhodna Evropa.

(Aktivni) individualni akterji: Lazslo Rajko, Imre Nagy, Mathyas Rakosi, Ernö Gerö, Tito, Janos Kadar.

Vrednote

Reakcionarne: iskrenost, čast, poštenost, domovina.

Socialistične: ljudska/socialistična demokracija, socializem, delavsko samoupravljanje, enotnost, disciplina, izgradnja socializma v skladu s specifičnimi pogoji, ljudska/delavska oblast, marksizem-leninizem, (ustvarjalno) delo, napredne socialistične težnje, socialistična prihodnost, ljudska revolucija, pridobitve socializma in revolucionarnega boja, požrtvovalnost, moč, napor, prepород, solidarnost, izboljšanje življenjske ravni delovnih ljudi.

Mednarodna politika: nacionalna neodvisnost, nevmešavanje v notranje zadeve, vzajemno podpiranje, enakopravnost v mednarodnih odnosih, prijateljstvo med narodi.

Demokratične: demokratizacija, mir, nova pot, reforme, demokratizacija (javnega življenja), demokracija, odprava birokracije, svoboda, amnestija.

Normativne: red, resnica, normalizacija, spremembe, zakoniti red, pravni red.

Antistalinizem: napake, kult osebnosti, zločini (preteklosti), zgrešena in škodljiva politika. *Oznake upora:* manifestacije, revolucionarni položaj, upor, hujskanje, uboji, težaven položaj, krvavi napadi, krvavi teror, (oboroženi) boji, prelivanje krvi, metež, incidenti, ogenj, kontrarevolucija, zločini, neredi, izgredi, ropanje, požiganje, bratomorna vojna, pravični boj (proti kontrarevoluciji), tragedija.

Antikapitalizem: stare razmere (izpred druge svetovne vojne).

Antisovjetstvo: intervencija.

Omembe Evrope

9. 11., 1: »Naš delegat je dejal, da najnovejših prizadevanj v državah Vzhodne Evrope niso enako uresničevali.«

Berlin '61 v Delu

Akterji

Geografski: Berlin, Vzhod, Zahod, Zahodni Berlin, Vzhodni Berlin, NDR, ZRN, SZ, Washington, Francija, VB, ZDA, London, Pariz, Moskva.

Geopolitični: Varšavski pakt, socialistični tabor, Bonn, vlade (NDR, ZRN, zahodnih držav, SZ in drugih članic VP), mirovna pogodba, NATO, ZN, zahodne sile.

Lokalno politični: mestne oblasti, dobro obveščeni krogi, diplomati.

Ekonomski: sindikati, tovarne, podjetja in trgovine, šoferji, delavci, delavski razred.

Individualni: Adenauer, von Brentano (zunanj minister ZRN), Gersteinmeier (predsednik Bundestaga), Ollenhauer (voditelj Socialdemokratske stranke), Mende (voditelj liberalne stranke), Maron (minister za promet ZRN), Brandt, Gerstenmayer (predsednik bonnskega parlamenta), Erhard (podkancler in minister za gospodarstvo ZRN), Strauss (obrambni minister ZRN), Lämmer (minister za vsenemška vprašanja ZRN), Wilhelm (minister za državno premoženje ZRN).

Individualni internacionalni: Kennedy, Thompson (veleposlanik ZDA v Moskvi), Johnson (podpredsednik ZDA).

Ljudski: reakcionarne sile, nemški narod, državljani NDR, prebivalstvo, militaristi.

Represivni aparati države: vojska, policija.

Vrata: Bradenburška vrata.

Vrednote

Univerzalne pozitivne: mir, svoboda (gibanja), dejanja/delovanje/akcija (namesto le deklaracij/besed), zakonitost, normalno življenje, realizem, miroljubnost, neodvisnost in samoodločba narodov.

Specifične pozitivne: demilitarizacija, realni položaj, varnost, dobra volja, nadzor/kontrola, interesi nemškega naroda, zmanjšanje oborožitve/razorožitev, (anti)agresija, (anti)vojna, mirnost, treznost, pravice, spo-

razumnost, pogajanja, delo, pogum, zmernost, odločnost, ohladitev krize, normalizacija položaja.

Kritika Zaboda: revanšizem, agresivnost, podtalni nameni, nenormalno stanje, dramatiziranje, notranje zadeve vsake države, rovarjenje, diverzije, špijonaže in provokacije, demokratična načela, šovinizem, revanšizem.

Kritika Vzhoda: gospodarski bojkot, sankcije, stavka, demonstracije, ukrepi, napetost, negotovost, nemir, zaostritev položaja, vznemirjenje, protest, ostra kritika, nevarne grožnje, (anti)represalije, (anti)represija, zavezniške pozicije, eksplozivni položaj, problemi.

Omembe Evrope

14. 8., 1: »Ta predlog – je rečeno dalje v izjavi – upošteva realni položaj, ki se je izkristaliziral po vojni v Nemčiji in Evropi in ima namen odpraviti ostanke druge svetovne vojne in utrditi mir.«

15. 8., 1: »'Pravda' poudarja, da ukrep vlade DR Nemčije, ustreza koristim varnosti držav socialističnega tabora in koristim miru v Evropi.«

Berlin '61 v Dnevniku

Akterji

Države/mesta: Vzhodni Berlin, Zahodni Berlin, NDR, ZN, ZDA, VB, Francija, Moskva, SZ, Zahodna Nemčija/ZRN, Bonn/bonniska vlada, vlada NDR.

Individualni: kancler Adenauer, Hruščev, Kennedy, Brentano, Solovjev (poveljnik sovjetskih sil v Berlinu), Smirnov (sovjetski veleposlanik v Bonnu), župan Z. Berlina Brandt.

Internacionalni: vzhod, zahod, Varšavski pakt, zahodne sile, socialistični tabor.

Ljudski: delavci, begunci iz NDR, državljani, prebivalci Berlina, borbeni delavski odredi, ljudje, »določeni elementi«, množice ljudi.

Represivni aparati države: policija, cariniki, Rdeča armada, tanki, vojaški avtomobili, britanska, francoska in ameriška vojska.

Vrata: Brandenburška vrata.

Vrednote

Pozitivne: mir, prihodnost, svoboda (nasploh in svoboda gibanja), normalnost, resnost (akterjev).

Negativne: nevarnost, napetost, kriza, ukrepi, represalije, incidenti, protest, demonstracije, nevarnost, resnost (situacije).

Omembe Evrope

Omemb Evrope v poročanju Dnevnika o zaprtju meje med Vzhodno in Zahodno Nemčijo ter začetku gradnje Berlinskega zidu ni.

Pariz '68 v Delu

Akterji

Državni: policija, francoska vlada in parlament, minister za šolstvo Alain Peyrefitte, pariški prefekt Maurice Grimaud, premier Georges Pompidou, predsednik parlamenta Chaban-Delmas, državljani, De Gaulle, minister za informacije Georges Gorse, V. republika, opozicija, bivši predsednik vlade Pierre Mendes-France, združena levica, politične stranke, prebivalstvo, KPF, referendum, šolstvo, Mitterrand, vodja centra Jacques Duhamel, zunanje ministrstvo, notranji minister Fouchet, oblast, narod, ustavni svet, vojaške enote.

Ekonomski: kapitalistični sistem, tovarne, industrija, banke, uslužbenci, kapitalistična struktura.

Revolucionarni: študenti, sindikat visokošolskih profesorjev, desničarski provokatorji, mladina, belgijski in zahodnonemški študentje, Daniel Cohn-Bendit, ekstremistične organizacije, Che, Mao, gledališče Odeon, delavci, delavsko-študentsko-kmečka fronta, sindikati, delavski razred, Sartre, intelektualci, delovni ljudje, Rudi Dutschke, kmetje, nebrzdani elementi, kriminalci, barikade, dobitnik Nobelove nagrade za fiziko profesor Castler, ulice, Unija francoskih študentov, rdeče in črne zastave.

Uradno univerzitetni: upravnik univerzitetnih ustanov na področju Pariza Jean Roche, univerza v Nanteru, profesorji, disciplinska komisija pariške univerze.

Geografski: Sorbonna, Latinska četrt, Francija, Pariz, Saint Germain, Bastilla.

Mediji: francoski tisk, moskovski tisk, parižani (pariške ženice), javno mnenje.

Evropski: Evropa, evropska civilizacija, EGS.

Vrednote

Moralno urejevalne/normativne: spopad, neredi, razburjenost, študentska mržnja, nemir, konflikt, študentski problem, silovit boj, tragična, na-

silna bitka, napetost, mir, dialog, dejstva, »Reforma, da, karnevalski nered, ne«, (De Gaullova) trdnost brez panike, omrtvičenje, zadrega, normalizacija, »brez milosti in obotavljanja«, kaos.

Levičarske: leva usmerjenost, študentske pravice, stavka, demonstracije, surovost policije, policijsko nasilje, protest, internacionala, solidarnost, manifestacije, podiranje moralnih konvencij, revolucionarnost, (buržoazna in potrošniška) civilizacija, kulturna revolucija, republikanske svoboščine, politična rešitev krize, ugodnosti in obljube, novi čas, neposredna demokracija, delavsko samoupravljanje, prelomnost, socializem, demokracija, avantgardnost, (strukturne) spremembe, razvoj, splošni ljudski val, upor, široka fronta, nekontrolirana avantura anarhizma, splošno nezadovoljstvo, revolucionarno vrenje, gverilski boj, študentsko revolucionarno gibanje, socialistična revolucija, komunizem, revolucionarne ideje.

Državne: sodobne potrebe, javni red, potrebe države, univerzitetna reforma, modernizacija študija, demokratična rešitev, sodna oprostitev aretiranih študentov, univerzitetna kriza, splošna stavka, promet, gospodarstvo, normalno življenje ljudi, šolski pouk, norme in red v visokem šolstvu, socialno profesionalna rešitev krize, komunikacije, državljanska vojna, centralizem, evropsko združevanje, birokratska legalnost, diktatura.

Omembe Evrope

7. 5., 1: »Unija francoskih študentov pa je pozvala vsa napredna gibanja v evropskih državah, naj jo podpro.«
20. 5., 1: »Francija je gospodarsko v precejšnji zadregi zaradi nezadostne konkurenčne sposobnosti svojega gospodarstva, ker bodo 1. julija odpadle carinske meje v EGS.«
23. 5., 1: »Angleški minister Hidwell je to zagato svojega soseda preko Kanala ironično označil z besedami: 'Velika Britanija ne bo stopila v evropsko gospodarsko skupnost dokler Francija ne bo uredila svojega gospodarstva'.«
29. 5., 1: »V odgovorih na konferenci je pojasnil tudi nekatere svoje politične poglede na univerzitetno reformo, na obnovev republikanskih svoboščin, na večje vključevanje Francije v evropske in druge širše oblike združevanja, na sodelovanje s tako imenovanim tretjim svetom v smislu zmanjševanja nevarnih ekonomskih neravnovesij v svetu ter v smislu postopne odprave obeh danes nasprotujočih si vojaških blokov.«

31. 5., 4: »Kakšna naj bi bila nova civilizacija, za katero se tako gnevno zavzemajo mladi študentski ustajniki z rdečo in s črno zastavo po vsem svetu; a še zlasti v najbolj civilizacijski Evropi: in še posebej v najbolj civilizacijskem Parizu?«

Pariz '68 v Dnevniku

Akterji

Geografski: Latinska četrt, Sorbona, Nanterre, Pariz, Saint Germain, Zahod, Vzhod, gledališče Odeon, Francija, Colombey, Bastilja.

Univerzitetni: študentje, profesorji, sindikat profesorjev visokih šol, profesor Castler, direktor Roch.

Državni: policija, vlada, desnica, levica, Pompidou, de Gaulle, državljani, Peta republika, Mollet, Mitterand, francoska ljudska skupščina, Francozi, minister za gospodarstvo Michel Debray, Mendes France, minister za informacije Georges Gorse, opozicija, vojska, referendum, javnost, francoski tisk.

Ekonomski: delavci, kmetje, industrija, gospodinje, delodajalci, tovarne, podjetja, delavski sindikati, malomeščanski sistem.

Mladinsko-revolucionarni: barikade, demonstrantje, ranjenci, mlada generacija, internacionalna mladine, mladina, umetniki, desničarski demonstranti, Daniel Cohn-Bendit, Rudi Dutschke, leve sile, Zveza francoskih študentov.

Vrednote

Revolucionarne: demonstracije, politična dejavnost študentov, spremembe, protest, revolucionarne razmere, rdeča zastava, levičarstvo, manifestacije, degolistična diktatura.

Redoljubne: promet, nemiri, brutalnost, incidenti, varnost, »obramba republike«, socialna kriza, neredi, državne in mednarodne potrebe, civilizacija, komunistična diktatura, državljanska vojna.

Ekonomsko-socialne: standard, stavka, življenje, sindikalizem, obnova, družbeni napredek, življenjski in delovni pogoji, sodelovanje delavcev v gospodarstvu, polna zaposlenost, izobraževanje, decentralizacija.

Omembe Evrope

15. 5., 7: »Leta 1950 je bilo v Zahodni Evropi dobrih 700.000 visokošolskih študentov, zdaj jih je 1.700.000. /.../ Mnogi menijo, da so odmevi tega protesta vidni tudi v Evropi in Ameriki.«

Praga '68 v Delu

Akterji

Države: ČS, ZSSR, Poljska, Madžarska, Bolgarija, Romunija, ZDA, Italija, Avstrija, Francija, Danska, Slovenija, VB, Kanada, Jugoslavija.

Uradna politika: CK KPČS, CK ZKJ, češkoslovaško partijsko in državno vodstvo, KPČS, Sovjetska vlada, ljudska skupščina ČSSR, varnostni svet OZN, Kremelj, Hradčani, neuvrščeni

Mesta: Praga, Moskva, Rim, Dunaj, Berlin, Bukarešta, New York, München, Beograd, Bonn, Bratislava, Washington.

Vojaški: VP, letala, vojska, tanki, orožje, okupator, žrtve, poveljnik okupacijskih sil general Pavlovski, rakete, tajna policija, topovi, NATO, minometi, napadalci.

Posamezni politiki: Washington, Johnson, Novotny, britanski premier Wilson, Svoboda, Dubček, Josef Smrkovsky, Tito, Ceausescu, Kiesinger, sovjetski veleposlanik v ZDA Anatolij Dobrinin, ČS veleposlanik v ZDA Duda, Mijalko Todorović, predsednik vlade Odlrich Černik, Bilak, Kolder in Indra, Vjenko Šilhan, zunanji minister ČS Hajek, sovjetski predstavnik v VS Malik, predstavnik Jugoslavije v VS dr. Anton Vratuša, De Gaulle, Castro, Kosigin, Brandt, Ču En Laj, Ulbricht, Gomułka, Kadar, Živkov, Vanjek Šilhan.

Ljudski: ljudstvo, prebivalstvo, mladinci, češkoslovaški turisti, državljani ČSSR, delavci, kmetje, inteligenca, vojaki, goloroko ljudstvo.

Mediji: France Presse, Reuter, radio Praga, AP, (kolaborantski) radio Vltava, United press international, UPI, Tass, Rude Pravo, AFP, ČTK, Pravda, Borba, Tanjug, UPI, svobodne radijske postaje, DPA, Izvestija.

Revolucionarni: množice, barikade, komunisti, zastave, delavci, progresivne sile v svetu, ljudska oblast, delavski razred, komunistične partije sveta, mednarodno delavsko gibanje, ljudska fronta, Marx, Lenin, komunistično gibanje, ženske.

Civilna družba: javnost, Rdeči križ, papež Pavel VI., zdrave sile, najširša slovenska javnost, Sartre, Bejamin Spock.

Ostali geografski: svet, Evropa, Vzhod, Zahod.

Slabšalne oznake: sovjetski revizionisti.

Ideološki: ideologija, propaganda, ideje.

Vrednote

Legalistične: norme mednarodnega prava, zakonita izvoljenost, zakonitost, mednarodne pravne norme, sporazumi, pogodbe, ustavnost, normalno delovanje države, ustanovna listina ZN, določbe varšavskega sporazuma, nemoteno izpolnjevanje političnih funkcij in dolžnosti, normalni življenjski pogoji, javne svoboščine in pravice, pravni red, človekove pravice, sklepi izrednega kongresa KPČS, nacionalizem, zločin, normalizacija, kapitalizem.

Afektivne: treznost, upanje, slepilo, strah, mirnost, hladnokrvnost, odločnost, pogum, histerija, živčnost.

Odporniške: pasivni odpor, protest, umik, demonstracije, junaštvo, neuklonljiva volja, energija in samoobvladovanje, heroizem.

Militaristične: politika sile, nevarnost, intervencija, grobost, sovražnost, varnost, stabilnost, militarizem, agresija, konfrontacija, samoobramba, vojna, grožnja, vdaja, represalije, ostrost, agresija, brutalnost, nasilje, divjaštvo, okupacija, prisila, zaščita, kolaboracija.

Napredno socialistične: socializem, razvoj, učinkovitost, humanost, demokracija, mir, solidarnost, suverenost, internacionalizem, enotnost, svoboda, neodvisnost, naprednost, revolucionarnost, napredek, samoupravljanje, prenova, miroljubnost, življenje, delo, stavka, samoodločba, osvoboditev, zgodovina, januarski plenum, ekonomski, kulturni in splošni razvoj, boj zoper hegemonijo, enotnost v različnosti, resnica, sreča, ugodne možnosti, reforme, usoda socializma, neposredna demokracija, pridobitve socializma, človekoljubnost, avantgardnost, novi model socializma, pot v socializem, naloge (jugoslovanskih) komunistov, plebiscitarnost, večinskost, miroljubna koeksistenca, spremembe, blaginja, tovarištvo, osvoboditev dela in človekove osebnosti, razorožitev.

Kritične: neutemeljenost, zapleten položaj, nevarnost, burnost, čudenje, nezadovoljstvo, razburjenje, osuplost, slepota, usodnost, kriza.

Birokratsko socialistične: kontrarevolucija, bratstvo, zarota, podpora, krepitev in obramba socialističnih pridobitev, poslabšanje položaja, življenjski interesi, neomajno prijateljstvo in sodelovanje, samostojna in kolektivna samoobramba, revanšizem, stalinski hegemonizem, konservativizem, imperializem, črna reakcija, hladna vojna, provokacije, birokratizem, etatizem, centralizem, monolitnost, nadzor, oboroževalna tekma, samovolja, stalinizem, kult osebnosti, razredne revolucionarne pozicije, kompromitiranost, cenzura.

Moralne: odgovornost, dostojanstvo, zvestoba, zgražanje, obsodba, ogorčenje, tragedija, obveznosti, čast, lojalnost, realizem, zvestoba, plemenitost, moralnost.

Omembe Evrope

21. 8., 1: »Pretnja socialističnemu sistemu v ČSSR je hkrati pretnja stabilnosti in miru v Evropi. /.../ Ta sklep prav tako ustreza življenjskim interesom naših držav za zaščito evropskega miru pre militarističnim, agresivnimi in revanšističnimi silami, ki so že večkrat pahnile narode Evrope v vojno.«
22. 8., 2: »Grožnja socialističnemu sistemu v Češkoslovaški je hkrati grožnja za temelje evropskega miru.«
- 22.8. (*posebna izdaja*), 1: »Najnovejši razvoj dogodkov dokazuje, da ne gre samo za napad na ČSSR, temveč za pomemben, prelomen zgodovinski trenutek, za odnose med socialističnim državami nasploh, za nadaljnji razvoj socializma v svetu, za mednarodno delavsko gibanje v Evropi in v svetu.«
23. 8., 1: »S tem je ogrožen mir v Evropi in v vsem svetu.«
»V celoti se zavedamo položaja, ki ga je povzročila agresija na Češkoslovaškem za evropski in svetovni mir.«
23. 8., 2: »‘To, kar se je zgodilo v Češkoslovaški, je drama, hkrati pa je bila to tudi absolutna potreba, ki so jo narekovali interesi Poljske in drugih socialističnih držav, mir v Evropi in na svetu,’ je dejal napovedovalec.«
24. 8., 1: »Demonstracije proti napadu na ČSSR v Evropi in Afriki.«
»Romunska časopisna agencija Agerpres je danes odločno demantirala govorice, ki so začele krožiti po Avstriji in Vzhodni Evropi, da so sovjetske čete vkorakale v Romunijo.«
»Včeraj ste se po etru mnogokrat zahvaljevali za val podpore vašemu erupktivnemu plebiscitu, ki se je vzel v naši deželi in se vzpenja še zdaj po vsej Evropi in svetu.«
24. 8., 2: »Ko je varnostni svet davi okrog treh po srednjeevropskem času nadaljeval razpravo o Češkoslovaški, je njen predstavnik Mužik izjavil, da je položaj v njegovi deželi čedalje slabši zaradi navzočnosti okupacijskih čet.«
25. 8., 1: »Tovariš Tito je izrazil prepričanje, da ne gre za to in da je nekaj takega popolnoma nestvarno v sedanjem trenutku, glede na položaj, kakršen je v Evropi.«

25. 8., 2: »Vsa Evropa pa je tačas kazala znake zrelosti za globlje reforme, ker je stari institucionalni mehanizem meščanske družbe ter kapitalistične stvarnosti preozek za razvoj produkcijskih sil ter za uresničevanje teženj ljudi, da bi upravljali in izrazili svojo osebnost.«
- »Potem ko je omenil, da sta imela boj in zmaga sovjetskega orožja v drugi svetovni vojni odločilno vlogo v osvoboditvi evropskih narodov, predvsem narodov vzhodne Evrope izpod hitlerizma, je Nikezić poudaril, da je bil ta veliki dogodek hkrati poln protislovij. /.../ ,Krise med ZSSR in drugimi socialističnimi deželami vzhodne Evrope‘ je nadaljeval Nikezić, ,kažejo da življenje tega sistema odnosov ni sprejelo.«
- »To pa je največ odvisno od tega, kakšne bodo splošne razmere v Evropi in v svetu in posebej, kako bo ta ali oni izmed njih, posebej socialistične dežele, prebrodil te trenutke krize.«
25. 8., 3: »Kot ,ozdravitev in normalizacijo razmer‘ priporoča Castro evropskim socialističnim državam kubansko pot – odreči se gospodarskim reformama, liberalizaciji, zlasti pa politiki koeksistence.«
25. 8., 4: »Odločno je zanikal celo, da bi se bili na Jalti leta 1945 Roosevelt, Churchill in Stalin sporazumeli o interesnih sferah v Evropi in kjerkoli na svetu.«
26. 8., 2: »Vzrok za najhujše tegobe v evropskih odnosih je po mnenju uradnega Pariza v umetni in samovoljni razdelitvi Evrope na interesne sfere, ki so jo konec druge svetovne vojne izvedli Roosevelt, Stalin in Churchill. /.../ Prvi zato, ker so privrženi ameriški dominaciji v zahodni Evropi, drugi pa zato, ker sodijo, da se francoskemu predsedniku ni posrečilo oslabiti tudi varšavskega pakta, po tem, ko je prizadejal težak udarec NATO. /.../ Predsednik de Gaulle zdaj poudarja, da bo nadaljeval to politiko, ker vidi v njej edino možnost za mir in bodoče sodelovanje v Evropi.«
- »Kakor poroča Tanjug, se bosta oba doma italijanskega parlamenta sešla za izredno zasedanje v četrtek, 29. avgusta, da bi ,proučila položaj v vzhodni Evropi.«
26. 8., 3: »Dolničar je opozoril, da poslabšanje odnosov v svetu in posebej v Evropi tudi naši deželi ne bo prizaneslo, in rekel, da imamo mnogo razlogov, da smo hudo zaskrbljeni v pogledu najrazličnejših nezaželenih implikacij tega agresivnega intervencionističnega dejanja petih dežel varšavskega sporazuma.«

»Potem, ko je rekel, da je okupacija Češkoslovaške zadela na obsodbo v mnogih komunističnih partijah in naprednih gibanj v svetu, je Sejfula izrazil mnenje, da bi bilo treba o tem govoriti na sestanku komunističnih partij v Evropi.«

27. 8., 1: »Kiesinger z nekaj besedami razveljavlja vso zahodnonemško politiko pomirjevanja z Vzhodom in se vrača k starožitni tezi o ‚spremembi statusa quo v Evropi‘, kar z navadnimi besedami pomeni nasilen sunek proti Vzhodni Nemčiji. /.../ Če postane ‚sprememba statusa quo‘ uradna politika vlade, ki ima nekaj besede pri odločanju o evropskem centru, potem gre tu za rušenje ravnotežja sil v Evropi in po vsem svetu.«

»Zaradi tega je čutiti čedalje močnejše težnje po spremembi sedanjega položaja v Evropi in po svetu.«

27. 8., 2: »V Bonnu zahtevajo okrepitev NATO in spremembo status quo v Evropi. /.../ Kancler je šel v izjavi še dlje in je poudaril, da je nujno treba spremeniti sedanji položaj v Evropi.«

»Takšno stališče levih, liberalnih in miroljubnih krogov v ZDA in obsodba, na kakršno je svojetska intervencija naletela v Jugoslaviji, Romuniji in v najmočnejših komunističnih partijah Zahodne Evrope, desnim krogom v ZDA otežkoča podpihovanje splošne protikomunistične histereje.«

»Tisk peterice opravičuje svoj vdor na Češkoslovaško z obrambo socializma v tej deželi ter miru in varnosti v Evropi.«

27. 8., 3: »Nezadržno napredovanje in nenehna krepitev sil socializma odsevata v socialističnih revolucijah, od oktobrske, do kitajske in jugoslovanske, pa tudi v revolucijah v vrsti drugih držav, ki so krenile po poti socializma, v močni krepitvi vloge in vpliva delavskega razreda v Evropi ter v vsem svetu, v zmagi antikolonialistične revolucije ter v drugih družbenih spremembah, ki predstavljajo del socialistične preobrazbe v sodobnem svetu.«

Praga '68 v Dnevniku

Akterji

Države: Češkoslovaška, Sovjetska zveza, Poljska, Madžarska, Vzhodna Nemčija, Romunija, Švica, ZDA, VB, Kitajska, Avstrija.

Mediji: Radio Praga, Tass, AP, AFP, UPI, Rude pravo, Avstrija, Reuters, France Presse, ČTK, svobodni radii.

Represivni aparati države: Varšavski pakt, vojska in policija ČS, država, sovjetski vojaki, tanki, letala, tujci, orožje.

Politiki: Aleksander Dubček, sovjetski veleposlanik v ZDA Anatolij Dobrinin, Lyndon Johnson, Tito, Svoboda, predsednik ljudske skupščine Jozef Smrkovski, češkoslovaški veleposlanik v ZDA Karel Duda, Brežnjev, sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ Mijalko Todorović, premier Oldrih Černík, Vjenko Širhan, Emil Zatopek, minister za zunanje zadeve Češkoslovaške Jiri Hajek, Ceacescu, Haile Selasie.

Ljudstvo (pasivni): Pražani, ljudstvo ČS, prebivalstvo, ljudje, češkoslovaški turisti, svetovna javnost.

Revolucionarni/odporniški akterji (aktivni): množica, mladina, delovni ljudje, narodi Jugoslavije, komunisti sveta, delavski razred, progresivno človeštvo, češkoslovaška javnost.

Simbolni/ikonični: zgodovina, veličastna rdeča delavska zastava Marxa in Lenina, ustvarjalne sile.

Mesta: Bratislava, Ljubljana, Beograd, Praga, Moskva, London.

Dismisivne oznake: reakcionarne sile, provokatorji, konservativci, izdajalci, sovražniki socializma, kontrarevolucionarji.

Uradna politika: CK KP ZSSR, CK ZK SFRJ, ZK Jugoslavije, varnostni svet ZN, partijsko in državno vodstvo ČS, ZN, CK KP ČSSR, Rdeči križ, NATO.

Vrednote

Afektivne: razburjenje, zaskrbljenost, ogorčenje, obsodba, spoštovanje, tragičnost, kompromitiranost, zaprepačenost, sovraštvo, drama, katastrofa, ponižanje, izdaja, težave, stagnacija, odločnost, mirnost, dostojanstvo.

Socialistične: socialistični sistem, interesi socialistične skupnosti, nedotakljivo prijateljstvo in sodelovanje, mednarodne obveznosti, socialistične in napredne sile v svetu, samodoločanje naroda o svoji usodi, samoupravljanje, neposredna demokracija, pridobitve socializma, enotnost narodov, odgovornost ljudstvu, pravica do lastne poti v socializmu, bratstvo, spoštovanje osebnosti človeka in posebnosti vsakega naroda, socialistični razvoj, kontrarevolucija, napredne težnje, prijateljstvo, splošna stavka, boj, osvoboditev, izgradnja socializma, boj proti hegemoniji, proces demokratizacije, dogmatizem, etatizem, birokratizem, ideje socializma, pravoverna linija, stalinistične metode, progresivni razvoj, socialistični družbeni odnosi, demokratični družbeni odnosi, specifični pogoji, »bratska pomoč«, svobodni razvoj, blokovska politika, bistvo in koristi socializma, zgodovinska vloga, politika neu-

vrščanja, revolucija, ustvarjalno delo, politična mobilizacija, enotnost delavskega razreda.

Pravno-državne: izvoljeno vodstvo, legitimnost, normalno delovanje, svobodno opravljanje političnih funkcij, mednarodno pravo, nevmešavanje v notranje zadeve, zakonitost, reforme, ustavnost, javna varnost, teritorialna integriteta, patriotizem, red, dolžnost.

Občeloveške/humanistične: svoboda, mir, odgovornost, suverenost, neodvisnost, enakopravni odnosi med narodi, svobodno gibanje, humanistična načela, mirno sporazumevanje in sožitje med narodi, enotnost samostojnost, demokratičnost, nevtralnost, državljanske pravice, enakopravnost, humanost, pravičnost.

Situacijsko specifične opredelitve: pasivni odpor, nevarnost, oborožena intervencija, težak udarec, protest, upor, odpor, kompromis, nasilje, podpora, pritisk, pomoč.

Militaristične: okupacija, agresija, umik, varnost, hegemonija, stabilnost v svetu, vojna, imperializem.

Omembe Evrope

22. 8., 2: »Najnovejši razvoj dogodkov kaže, da ne gre samo za napad na ČSSR, marveč za izredno pomemben zgodovinski trenutek, za odnose med socialističnimi deželami nasploh, za nadaljnji razvoj socializma na svetu, za mednarodno delavsko gibanje ter za usodo miru v Evropi in svetu.«

22. 8., 6: »Občutno so poskočile le cene olaric iz uvoza iz vzhodnoevropskih držav.«

22. 8., 7: »Poveljnik sil Atlantske zveze v Evropi general Lemnitzer je bil obveščen o dogodkih na Češkoslovaškem.«

23. 8., 2: »Ogrožena mir in varnost v Evropi.«

S tem sta ogrožena mir in varnost v Evropi in po vsem svetu.«

23. 8., 7: »Češkoslovaška bo postala mrtva roka srednje Evrope.«

»Ni bilo vse zlato, vendar je bila to ena najbolj naprednih državnih tvorb Evrope.«

»Vse to se je v Evropi že enkrat dogajalo in sicer tik pred drugo svetovno vojno. Takrat je Berlin krojil usodo Evrope.«

24. 8., 2: »Tovariš Tito je izrazil prepričanje, da ne gre za to, saj je nekaj povsem nerealno glede na razmere, kakršne vladajo v Evropi.«

24. 8., 7: Študenti se bodo kmalu vrnili v domovino, drugi pa bodo nadaljevali študije na univerzah v Zahodni Evropi.«
26. 8., 6: »Po njegovem mnenju je ob češkoslovaških dogodkih napočil veliki trenutek za združitev zahodne Evrope.«
- »Ko je povezal omenjeno zahtevo z najnovejšim razvojem dogodkov okrog Češkoslovaške, je Kiesinger izrazil prepričanje, da je ,napočil veliki trenutek za združitev zahodne Evrope in da naj bo temelj za to močnejše povezovanje v organizaciji NATO.«
- »Kiesinger je nadalje dejal, da bo njegova vlada nadaljevala z naporji za popuščanje napetosti v Evropi kljub sedanjí sovjetski invaziji toda, da predstavlja temeljni predpogoj za to ,krepitev atlantskega pakta.‘«
- »Odkrito je dejal, da je treba sovjetski želji za ohranitev status quo v Evropi postaviti nasproti odločnost zahoda, da se to stanje spremeni, kajti ,samo na tej podlagi lahko uresničimo ponovno združitev našega naroda.‘«
- »Ko je zavrnil sovjetske obtožbe, da se Bonn vmešava v notranje zadeve vzhodnoevropskih dežel, je Kiesinger dejal, da sedanja politika Moskve ,jasno odkriva lastno slabost in pomanjkanje samozvesti.‘«

Varšava '81 v Delu in Dnevniku

Akterji

Države: Poljska, ZDA, ZSSR, Avstrija, Francija, Italija, VB, Kitajska, NDR, ČSSR, Madžarska, Bolgarija, Švedska, Japonska, ZRN, Kuba, SFRJ.

Vojaški akterji: vojaški svet, vojska, varnostne sile, oborožene sile, sila, vojaški komisarji, vojaški pooblaščenči, vojaške enote, armada.

Opozicijski akterji: skrajneži, sindikati, ekstremisti, protidržavne prevratniške sile sovražnikov socializma, prevratniki in pustolovci, avanturisti, ilegalne protidržavne organizacije, zločinske tolpe, ljudje, ki se ukvarjajo s špekulacijo v velikem obsegu, ljudje, ki so na vodilnih položajih in ki so krivi za uradno zanikrnost, razsipništvo in partikularizem, za zlorabo oblasti in pasiven odnos do problemov državljanov, preroki konfrontacije in kontrarevolucije, sovražniki socializma, kontra-revolucionarne sile, KOR (odbor za obrambo delavcev), demonstranti, trije študentje filozofije, ki so lepili plakate z lažnivimi sporočili, protisocialistične in protikomunistične sile.

Solidarnost: Lech Walensa, Solidarnost, aktivisti Solidarnosti, skrajneži iz Solidarnosti, avanturisti v Solidarnosti, podpredsednik nacionalne komisije Solidarnosti Mirosław Krupinski.

Mesta: Varšava, Gdansk, Radom, Camp David, Washington, Moskva, Dunaj, Pariz, Rim, London, Peking, Berlin, Praga, Budimpešta, Sofija, Stockholm, Tokio, New York, Bonn, Ženeva, Havana, Lodz, Frankfurt, Strasbourg, Opol.

Ljudski akterji: prebivalstvo, delovni ljudje, delavci, državljani in državljanke, mladina, pravilno usmerjeni, skromni in pogumni ljudje, bojevniki za družbeno pravičnost in blaginjo države, večni vrelci naših idej, Poljakinje in Poljaki, delavci, kmetje, pripadniki starejših rodov, poljske matere, žene in sestre, poljske družine, mladi, učitelji, znanstveni in kulturni delavci, inženirji, zdravniki in publicisti, vojaki, funkcionarji ljudske milice, javnost, zaporniki, poljsko ljudstvo, poljski delavski razred.

Individualni akterji iz poljskega državnega vrha: Wojciech Jaruzelski, internirani nekdanji partijski voditelji Edward Gierek, Piotr Jaroszewicz, Zdzysław Grudzien, Jerzy Łukasiewicz, Jan Szidlak, Tadeusz Wrzaszczyk in drugi, minister za sindikalne zadeve Stanisław Ciosek, odstavljani vojvode, minister za znanost, visoko šolstvo in tehniko Jerzy Nawrocki, član politbiroja poljske partije Stefan Olszowski, član politbiroja CK PZDP Albin Siwak.

Državni aparati: država, državni upravni organi, notranje ministrstvo, socialistična država, sejm, državne strukture, ministrski svet, vlada, socialistična državnost, demokratični sistem socialistične oblasti, državni svet, konferenca rektorjev.

Cekveni akterji: nadškof Józef Glemp, poljska cerkev.

Poljski mediji: varšavski radio, Trybuna ludu, vojaško glasilo Zolnierz Wolnoszczy, poljska tiskovna agencija PAP.

Svetovni mediji: AP, TASS, kitajska uradna agencija Xinhua, madžarska uradna agencija MTI, bolgarski radio, Reuters, UP, FP, New York Times, The Times, avstrijsko vladno glasilo »Arbeiter Zeitung«, vodilni avstrijski dnevnik »Die Presse«, nestor avstrijskega žurnalizma Otto Schulmeister, The Daily Mail, Tanjug, Wall Street Journal, nemška agencija ADN, Pravda, Izvestija

Tovarne: tovarna traktorjev »Ursu«, velika varšavska jeklarna »Huta«, orodna tovarna »Sweychezewski«, železarna Katowice, tovarna strojev

Swjerczevski, tovarna nogavic Feliks v Lodzu, rudnik Wujek v Katowicach, rudnik Lublin, železarna »Lenin« pri Krakowu, jeklarna Nova Huta v Krakowu, ladjedelnica Varski v Szczeczinu.

Poljski partijski akterji: dogmatiki v partiji, partijska birokracija, partija (PZDP), etastični sistem birokratskega monopola.

Gospodarski akterji: gospodarstvo, stavka, splošna stavka, militarizirana podjetja.

Evroatlantski akterji: Varšavski pakt, State department, NATO, EGS, Vzhod, Zahod, Zahodna Evropa, Vzhodna Evropa, svet, Evropa, generalni sekretar NATO Josph Lunz, svobodni svet, vzhodnoevropski blok, zahodnoevropska skupnost.

Akterji iz mednarodne državne politike: Ronald Reagan, ameriški zunanji minister Alexander Haig, ameriški obrambni minister Caspar Weinberger, avstrijske obmejne oblasti, francoski zunanji minister Cheysson, francoski premier Mauroy, pariški župan Jacques Chirac, italijanska vlada, predsednik italijanske vlade Giovanni Spadolini, italijanski zunanji minister Emilio Colombo, britanski zunanji minister lord Carrington, papež Janez Pavel II. Karol Woytila, vodja švedske socialno demokratske stranke Olof Palme, japonsko zunanje ministrstvo, zahodnonemški kancler Helmut Schmidt, Reaganov glavni svetovalec Ed Meese, Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski, svetovalec za državno varnost, republikanski predsednik senantnega zunanjepolitičnega odbora Charles Percy, Margaret Thatcher, François Mitterand, avstrijska vlada, nizozemski zunanji minister Max van der Stoel, čuvar državnega pečata Humprey Atkins, Vatikan, vatikanski državni sekretar kardinal Casaroli, vodja republikancev v senatu Harold Baker, Bela hiša, Capitol Hill, Wall Street, svetovni finančni sistem, minister za zunanje zadeve ZRN Hans Dietrich Genscher.

Akterji iz mednarodne socialistične in komunistične politike: KP Italije, prvi sekretar francoske socialistične stranke Lionel Jospin, Erich Honecker, član predsedstva SFRJ Cvetin Mijatović, socialistična skupnost narodov, Roger-Gerard Schwartzenberg, novi predsednik gibanja francoskih levih radikalov, generalni sekretar KPF Georges Marchais, KP Španije, švicarska partija, Kremelj, Leonid Brežnjev, vzhodnoevropska socialistična skupnost, avstrijska komunistična stranka, predsednik KPA Muhri, francoska prokomunistična sindikalna centrala CGT, generalni sekretar CGT Georges Seguy, Fidel Castro, Enrico Berlinguer, CK ZKS, Jože Smole, ZKJ, Stane Dolanc, socialistični tabor, vzhodnoevropski blok.

Vrednote

Represivne vrednote: vojno stanje, oblast, nadzor, prepoved, omejitve, državljanska vojna, varnost, represija, militarizacija države, logika sile, militarizacija socializma, samoobramba, domača prisila, zunanja intervencija, cenzura tiska.

Liberalne vrednote: pravica do stavke, pluralizem, svoboda tiska, svobodne volitve, realizem, državljanske pravice in svoboščine, pravica do shajanja, pravica do svobodnega potovanja, helsinška listina, demokratizacija, svoboda, svobodno gibanje, svetovni mir, sprava.

Vrednote normalizacije: reševanje Poljske iz krize, normalne razmere, stabilizacija položaja, normalno delo, pravilno delovanje organov uprave in gospodarskih enot, normalnost, stabilnost, mir v Evropi, javni red, zakonitost in red, mirno življenje, mirno delo.

Družbene vrednote: dialog, konflikt, rešitev, družbena prenova, konfrontacija, mir, toleranca, boj, napor, cilji, sloga, disciplina, nacionalno sporazumevanje, konstruktivne razprave, pomoč, razumevanje, resnica, prihodnost, razum, zaupanje v lastne sile, organiziranost, pogajanja, solidarnost, obnova, nacionalna rešitev, kooperacija, pomirjanje duhov, popuščanje napetosti, nacionalna kultura, tradicija, patriotizem, obveznosti, izboljševanje položaja, pogajalski proces, nacionalna pomiritev, amnestija, civilizirana družba, družbena in gospodarska preobrazba.

Državne vrednote: mednarodne obveznosti, gospodarske reforme, interesi socialistične države, pravni red, oblast zakona, državna varnost, spoštovanje zakonov, neodvisnost, suverenost, nedotakljivost meja, mednarodni mir, usoda države, popuščanje napetosti, nevmešavanje, rešitev pred razpadom, neodvisnost države, varnost poljskih meja, razorožitev, redna preskrba, poljska integriteta, oblast, samostojnost, ustavna ureditev v državi, ustavnost, zakonitost oblasti.

Afekti: sovraštvo, duševno opustošenje, razočaranje, dobra volja, zmernost, potrpežljivost, spoštovanje, podpora, ponižanost, zaupanje, pesimizem, zaskrbljenost, zadovoljstvo, zadržanost, molk, dramatiziranje, napetost, hladnokrvnost, žalost, nemočni bes, treznost, iskrenost, hladna presoja, pozornost, vznemirjenost, odločnost, pretresenost, streznitev, bojazen, moralno breme krvi in smrti, nezadovoljstvo, sočutje, obup, morečnost, nemoč, utrujenost, izčrpanost, brezup, upanje.

Negativna vrednotenja krize: nasilje, kaos, demoralizacija, poraz, propad, nevarnost, notranja nevarnost, pritisk, pretresi, tragične posledice, strahna izbira, razblinjene sleherne državne avtoritete, zlom gospodarske-

ga sistema, razkroj javne morale, pojav anarhističnih teženj, katastrofa, nemir, nacionalna tragedija, napet položaj, zapleti, revščina, nacionalna tragedija, zmeda, tveganje, problemi, manjše zlo, zlo.

Ljudske vrednote: samoohranitev ljudstva, požrtvovalnost, moč, modrost, pravilna usmerjenost, skromnost, pogum, ideje, ljubezen do domovine, trpljenje, domoljubje, odpovedovanje v prid rodni deželi, državljanska zrelost, dostojanstvo, nerazumevanje, upor, človeško dostojanstvo, naloge, osebna odgovornost, delo, dolžnosti, osebna varnost, modrost, zavest o vzvišenih vrednotah, potreba žrtvovanja za domovino, disciplina, razumnost, težnje ljudstva, odpor.

Negativna vrednotenja političnih nasprotnikov: zločinske dejavnosti, deformacije, izkrivljenosti, kontrarevolucija, ekstremizem, avanturizem, sovražstvo do socializma, reakcionarnost, antikomunizem, dogmatizem v partiji, boj za oblast, politični avanturizem, radikalnost, državnopartijski monopol, neodgovornost, nasprotovanje vojnemu pravu, provokacije, nasilno poseganje in vmešavanje, gmotna korist, osebni interesi, odkloni, napadalnost.

Socialistične vrednote: socialistična demokracija, partija kot ustvarjalna in aktivna sila, univerzalne vrednote socializma, temeljne smernice socialistične obnove, zgodovina, socializem, socialistični družbeni odnosi, samoupravljanje, demokratična pot socialistične prenovе, razvoj, vsebinska krepitev socializma na Poljskem, jugoslovanska vizija in praksa izgradnje samoupravnega socialističnega sistema, razredne pravice delavskega razreda, dejansko odločanje delavcev in delovnih ljudi o rezultatih njihovega dela, institucionalizirana oblika samoorganizacije delavskega razreda, ambicije delavskega razreda, da prevzame svojo usodo v lastne roke, svobodno organizirana iniciativa ljudskih množic.

Omembe Evrope v Delu

14. 12., 3: »Država s 36 milijoni prebivalcev v srcu Evrope ne more neskončno ostati v poniževalni vlogi prosilca. /.../ Želim si, da bi beseda Poljska vselej zbujala spoštovanje in naklonjenost v Evropi in po vsem svetu.«

»Od britanskega zunanjega ministra Caringtona je zahteval, naj uvrsti Poljsko na dnevni red jutrišnjega londonskega zasedanja zunanjih ministrov evropske dvanajsterice.«

15. 12., 3: »Demonstracije v Zahodni Evropi.«

»Med Francijo in domovino Chopina, Marie Curie, pa tudi brezimnih izseljencev, ki so v francosko-belgijskem bazenu prijeli za knapovski kramp, so se spletale tesne vezi že od časov, ko je ‚po vsej Evropi zavel močan piš francoske revolucije‘, kot je sinoči dejal premier Mauroy.«

16. 12., 3: »Če so v tem trenutku informacije in vesti o Poljski v Moskvi umirjene in pazljivo izbrane, je vzrok samo v tem, da Sovjetska zveza ne želi niti z besedico vzbuditi vtisa v tuji javnosti, da se kakorkoli vmešava v reševanje poljske krize, in da ne želi otežiti že tako težkega položaja na Poljskem, v odnosih znotraj vzhodnoevropske socialistične skupnosti in v svetu na sploh, še posebej pa ne v Evropi, kjer so se pred kratkim začeli zapleteni pogovori o razorožitvi.«

»Zvezna republika že zaradi obnovljenih priložnosti v evropskem popuščanju napetosti in možnosti za nadaljevanje normalizacije odnosov z Nemško demokratično republiko upa, da bo poljska kriza ostala poljska notranja zadeva.«

»Razširjeni ‚atlantski svet‘ se je torej osredotočil na globalno debato, kaj najnovejši razvoj dogodkov na Poljskem pomeni za politične odnose na naši celini. /.../ To je najjasneje izrazil nizozemski zunanji minister Max van der Stoep, poudarjajoč bojazen, da bi dogodki na Poljskem utegnili vreči senco na ženevska pogajanja o zmanjšanju taktičnih jedrskih raket v Evropi.«

»Zahodna Evropa je reagirala na tamkajšnje aretacije politikov in zadržala pomoč Turčiji, medtem ko Washington svojo pomoč Ankari ravno zdaj znantno povečuje.«

16. 12., 4: »To je hkrati v prid stabilnosti, varnosti, popuščanju in miru v Evropi in na svetu.«

19. 12., 3: »Kot se je izvedelo iz dobro obveščenih krogov, med vzhodnoevropskimi zavezniki že potekajo dogovori o tem, da se da Poljski večja gospodarska in siceršnja pomoč, da bi na ta način čimprej stabilizirala svoje gospodarstvo in – kot je bilo rečeno včeraj na radiu – ‚dokočno obračunala s kontrarevolucijo v deželi‘.«

»Stane Dolanc je spregovoril tudi o razmerah v evropski socialni demokraciji ter menil, da se tudi ta del evropskega delavskega gibanja glede na vse bolj zapleteno gospodarsko krizo, pa tudi glede na dejstvo, da vodstva socialnih demokracij prečesto vztrajajo pri starih konceptih boja za oblast, namesto da bi prisluhnila novim težnjam v okviru delavskega razreda, nahaja pred težavnim obdobjem.«

- »Če bi prišlo do tuje vojaške intervencije na Poljskem, bi to pomenilo konec popuščanja v Evropi, tak konec, da si tega nihče ne zna predstavljati«, je rekel danes avstrijski kancler Bruno Kreisky na tiskovni konferenci v tukajšnjem novinarskem klubu.«
- »Dobro poučeni Wall Street Journal je v sredo zapisal, da se zastran tega na vrhu plete srdit spor, kaj dalje storiti: ali se pridružiti tistim, ki si prizadevajo Poljski olajšati breme tako, da bi odplačilo dolgov raztegnili na več let, ali pa izkoristiti priložnost in zadati udarec celotnemu zahodnemu kreditiranju vzhodnoevropskega bloka.«
- »Šef britanskega Foreign Officea, ki je včeraj nastopil pred evropskimi poslanci v Strasbourgu, je med drugim poudaril, da v zahodnoevropski skupnosti narašča nezadovoljstvo zaradi novih zaostritev položaja na Poljskem. /.../ Njegovo omenjanje šefa Solidarnosti imajo v tukajšnjih krogih za neposredno opozorilo poljski vladi pred posledicami, ki bi jih zahodnoevropska skupnost sprožila, če bi Walenso dejansko zaprli ali celo postavili pred sodišče. /.../ Zahodna Evropa ugotavlja, da mora na Poljskem priti do pogajalskega procesa in nacionalne pomiritve, vključno z izpustitvijo doslej priprtih. Carringtonovo poudarjanje zaskrbljenosti evropske skupnosti ob zaostritvi položaja na Poljskem, predvsem pa doslej najostrejši besednjak, ki so ga uporabili v EGS, kažeta, da so se v Zahodni Evropi odločili za pritiska na vlado Jaruzelskega, naj normalizira položaj v deželi ter odpre dialog s predstavniki Solidarnosti. K temu bodo pritisnili tudi poslovni krogi, prvo znamenje je gotovo včerajšnja zavrnitev zahodnoevropskega bančnega konzorcija, da prerazporedi odplačevanje dolgov, ki zapadejo konec leta, poljska vlada pa bi jih rada prenesla na prihodnje obdobje.«
- 19. 12., 24: »Do prvega razpleta med obema strujama je prišlo po resoluciji informbiroja v ozračju močne stalinistične ofenzive, ki je zajela vso vzhodno Evropo in povsod vzpostavila izrazito stalinistične režime.«

Omembe Evrope v Dnevniku

- 14. 12., 16: »KPI poziva vlado, delavce, državljane Poljske, ne glede na njihove politične pozicije, da se izognejo nevarnosti, ki bi lahko bila katastrofalna za njihovo deželo pa tudi vso Evropo.«
- 15. 12., 1: »Moja vlada ne želi, da dogodki na Poljskem negativno vplivajo na razvoj konference o evropski varnosti in sodelovanju. /.../ Še posebej pa je poudaril, da bo njegova država nadaljevala z dosedanja zunanjepolitično usmeritvijo, kar pomeni, da se bo zavzemala za sklic kon-

ference o vojaškem zaupanju v Evropi, za sodelovanje in zmanjšanje napetosti v svetu ter med 35 državami udeleženkami KEVS.«

16. 12., 1: »To je hkrati v interesu stabilnosti, varnosti, popuščanja in miru v Evropi in svetu.«

17. 12., 3: »Več razpravljalcev je izrazilo mnenje, da le takšna pot vodi ne le k stabilizaciji razmer na Poljskem, marveč tudi k krepitevi miru, varnosti in popuščanju napetosti v Evropi in v svetu.«

18. 12., 3: »Navidezen izhod je nakazala uporaba vojske, čeprav zaradi svoje civilizacijske evropocentričnosti le stežka priznamo, da je bilo po drugi vojni vojaško urejanje zadev tako značilnost Grčije, Turčije, poznamo priprave za posege vojske v italijanske notranje zadeve, španske itd.«

Berlin '89 v Delu in Dnevniku

Akterji

Države: Vzhodna Nemčija (NDR), Zahodna Nemčija (ZRN), Češko-slovaška (ČSSR), Sovjetska zveza (ZSSR), Velika Britanija (VB), Poljska, Bolgarija, Madžarska, Romunija, Kitajska, Jugoslavija (SFRJ), Avstrija.

Državne institucije: vzhodnonemška vlada, bundestag, ESPN.

Populacija: državljani, partija, Berlinčani, javnost, ljudje, Nemci, vzhodnonemški begunci, nemški narod, prebivalci, Poljaki.

Individualni politiki: Egon Krenz, Erich Honecker, Günter Mittag, Willi Stoph, Hans Dietrich Genscher, Günther Schabowski, Helmut Kohl, Willy Brandt, George Bush, Margaret Thatcher, Roland Dumas, Françoise Mitterand, Walter Momper, Mihail Gorbačov, Hans Modrow, Genadij Gerasimov, Horst Telschik, Wolfgang Schäuble, Todor Živkov, Lech Walensa, Franz Adriesen, Günter Malieuda, Kristian Mayer, Horst Sindermann, Manfred Garlech, Tadeusz Mazowiecki, Evgenij Primakov, Deng Xiaoping, Rudolf Saiters, Jacques Delors, Milan Kučan, Ladislav Adamec, Josef Ratzhenbock, Budimir Lončar.

Mesta: Berlin, Bonn, Moskva, Pariz, Bruselj, Varšava, Leipzig, Dunaj, Praga, Strasbourg.

Represivni aparati države: obmejni organi (cariniki, obmejna policija).

Geopolitični akterji: Evropa, nova Evropa, vzhodna Evropa, zahodna Evropa, Vzhod, Zahod, ES, NATO, Varšavski pakt, EFTA.

Mediji: Pravda, CNN.

Berlinske znamenitosti: Berlinski zid, Potsdamski trg, Brandenburška vrata.

Vrednote

Samokritika: zmote, napake, kritika, samokritika, krivda.

Socialistične vrednote: socializem, solidarnost, samoupravljanje, marksizem.

Opisi družbenih sprememb: reforme, pot, spremembe, obnova, novo obdobje, upor, prihodnost, razvoj.

Občeloveške vrednote: življenje, odgovornost, zaupanje, resnica, enotnost, razdeljenost, akcija, pomoč, humanizem, interes vseh.

Opisi stanja: kriza, eksodus, kaos, hladna vojna, nepredvidljivost, dramatičnost, vrenje, razhajanja, protesti, demonstracije, zaostrovanje.

Liberalne vrednote: svoboda gibanja, človekove pravice, demokracija, svobodne volitve, večstrankarski sistem, svoboda združevanja, svoboda tiska, svoboda izražanja mnenj, odprava cenzure, tržna ekonomija, mešano gospodarstvo, dialog, deideologizacija, depolitizacija represivnih aparatov države, pravna država, toleranca, pluralizem.

Afekti: navdušenje, zmeda, upanje, veselje, presenečenje, psihični pritisk, nervoza, odkritost, zaupanje.

Evro-atlantske vrednote: povezovanje, podiranje zidov, varnost, združitev, mir, integracija, sodobnost, odprtost, Evropa, proevropska usmeritev, ravnotežje.

Omembe Evrope

Delo, 11. 11., 1: »Sklep vlade NDR, da odpre mejo in dovoli svojim državljanom potovati v tujino, je korak k odpravljanju administrativnih ovir, zato ga pozdravljamo kot prispevek k ozračju odkritosti in zaupanja v Evropi, je danes sporočil ZSZZ. 'Jugoslavija se je vselej zavzemala za svobodno kroženje ljudi in idej v Evropi in širše, zato je tudi ta sklep NDR pomemben za odpravljanje ostankov hladne vojne,' je rečeno v sporočilu.«

Dnevnik, 11. 11., 1: »Medtem ko mi tonemo v somraku balkanskih preprirov, se pred našimi očmi Evropa spreminja v nov svet. /.../ Vzhičeno snidenje Nemcev z ene in druge strani zidu v novembrski berlinski noči, vzbuja na eni strani noro upanje, da se bo svet v vzhodni Evropi resnično spremenil. /.../ Ne moremo namreč pozabiti, da se zdaj v vzhodni Evropi vse ruši in da bo na ruševinah šele treba zgraditi nekaj novega. Upor sužnjev, ki zahtevajo zdaj čez noč vse, za kar so bili desetletja prikrajšani, lahko v temeljih pretresa Evropo.«

Dnevnik, 11. 11., 8: Ocenil je /Bush/, da gre za dramatične dogodke, zaradi katerih začenja 30-letni simbol razdeljene Evrope, berlinski zid, izgubljati svoj prvotni namen. /.../ Bojijo se motenj v političnem ravnotežju in ogrožanja lastne vloge v Evropi.«

Delo, 13. 11., 4: »Moskva svari Evropo: ne dotikajte se meja! /.../ V tej zvezi se zastavlja vprašanje, v čem je sploh resnično stališče vlade ZRN do poljskih in drugih meja v Evropi, je Gerasimov očital Bonnu, da sedi na dveh stolih. Bonn bi očitno moral upoštevati to, da takšna politika, ki temelji na prekrajanju današnjih meja – pa naj se skriva še za tako spretno pravno kazuistiko – ne more zadovoljiti niti ene države v Evropi.«

Dnevnik, 13. 11., 8: »Vrtljak dogodkov v Vzhodni Evropi. Novo obdobje odnosov v Evropi. /.../ Francoski predsednik Mitterand meni, da odprava vojaških zvez v Evropi ,še ni dozorela' in da je treba prizadevanje usmeriti v hitrejši napredek pogajanj o konvencionalni razorožitvi. /.../ Voditelja social-demokratske opozicije v zahodnonemškem parlamentu Vogel in Brandt sta na tiskovni konferenci v Bonnu opozorila, da ,nemški državi ne smeta ovirati zraščanja Evrope', temveč, da morata ta proces podpirati. /.../ Voditelj poljske Solidarnosti Lech Walensa je med bivanjem v Kanadi poudaril, da v Evropi nastaja neka nova vodilna generacija, ki je privržena ponovni združitvi celine. Walensa pravi, da se na bliža ,novo obdobje' odnosov v Evropi.«

Delo, 14. 11., 1: »Adriesen je tudi poudaril, da je odgovor na vprašanji, ali bo NDR postala članica ES in kdaj se bo to zgodilo, odvisen predvsem od te vzhodnoevropske države same oziroma od tega, ali bo uradni Berlin nadaljeval z demokratičnimi spremembami ali ne.

Simbol utiranja poti vs skupni evropski dom. /.../ Helmut Kohl je zagotavljal gostiteljem, da se zaveda medsebojne odvisnosti procesov v vzhodnoevropskih državah, in izrazil prepričanje, da so spremembe v NDR predvsem odmev na reforme na Poljskem. /.../ Zato je po njegovem mnenju dosledno nadaljevanje poljskih reform izredno pomembno za miroljubne in integracijske procese v Evropi, pa tudi za pospešitev prizadevanj za razorožitev.«

Dnevnik, 14. 11., 8: »SZ ni več skrbnik Vzhodne Evrope. Predsednik zveznega sovjeta, enega od dveh domov sovjetskega parlamenta, Evgenij Primakov je izjavil, da SZ mirno in z razumevanjem gleda na sedanje procese v vzhodnoevropskih državah in na Kitajskem. /.../ Župan je očital kanclerju, dane zna uganiti ,občutkov ljudi v tem zgodovinskem trenutku' in da kljub sedanjemu razvoju v Vzhodni Evropi ni spremenil svojega načina razmišljanja.«

Delo, 15. 11. 8: »Na hitro sklican sestanek o novih evropskih razmerjih. /.../ Vzhodnonemški dogodki in morebitno novo razporejanje v Evropi silijo Evropsko skupnost v nekonvencionalne ukrepe, ki jih 32-letna zgodovina organizacije še ne pozna. /.../ V soboto se bodo zahodnoevropski voditelji sestali prvič v Parizu, 8. in 9. decembra pa drugič – gre za redno polletno srečanje – v Strasbourgu. /.../ Kaže, da je sinočnji tematski okvir, da se bo razprava sukala okrog najnovejših dogodkov v Vzhodni Evropi, potisnjen nekoliko ozadje in da je vsak komentar o pariškem sestanku zdaj opremljen z ugotovitvijo, da je Pariz v resnici le priprava na Strasbourg. Drugače povedano, dvanajsterica se je nenadoma znašla ne le v razkoraku med prehitevajočimi se dogodki v Vzhodni Evropi – še zlasti pa v NDR – in bližajočim se sestankom med Gorbačovom in Bushom, ki bi se ga, kot je slišati, želel udeležiti tudi predsednik Mitterand, temveč tudi v senci nevarnosti, da integracijski procesi v dvanajsterici zaradi razmišljanj o nemški združitvi in morebitnem članstvu NDR (v sklopu ene nemške države) v integraciji, razvojenijo. Mitterand, ki očitno kani čim uspešneje zaključiti svoje predsedovanje v skupnosti, noče tvegati, da bi razprava o uresničevanju evropske denarne in gospodarske unije, ki naj bi bila prvotno glavna strasbourska točka, z njo pa tudi sprejete evropske socialne listine, ostale v senci pogovora o novih evropskih razporeditvah. Pariz je torej ne le priprava na ameriško-sovjetsko srečanje v začetku decembra, pri čemer Mitterand menda načrtuje – tako je danes slišati v Bruslju – da bo že prihodnji ponedeljek skušal sooblikovati Bushova izhodišča za pogovore z Gorbačovom, pač v skladu s tistim, kar se bodo evropski voditelji dogovorili v soboto. V Bruslju in v prestolnicah članic je namreč zadnje dni zasedati bojazen, da Evropa tudi to pot ne bo imela neposrednega vpliva na dogovor velikih, vendar je upanje, da se to ne bo zgodilo, večje, če bodo voditelji v okviru ES pred decembrskim sestankom v Sredozemlju točno opredelili svoja izhodišča. /.../ Obrambni in zunanji ministri članic zahodnoevropske unije, ki včeraj in danes zasedajo v Bruslju v okviru skupščine unije, so že dali vedeti, da reunifikacija ne more biti v Evropi vprašanje številka ena, temveč se tako v kot v Evropski skupnosti – neuradno – strinjajo, da je treba narediti vse, da ne bi ogrozili Gorbačovega položaja. Zahodna Evropa si pri tem prizadeva doseči pri predsedniku Bushu, da to svojemu sovjetskemu sogovorniku v začetku decembra tudi potrdi z argumentom, da si v Zahodni Evropi nihče ne želi – to velja tudi za NATO – kovati dobička iz morebitnega osipanja v Varšavskem sporazumu. Tudi zahodnonemški minister Genscher

je včeraj poudaril, da morajo v Zahodni Evropi dobiti prednost akcije pomoči demokratičnim reformam v NDR in ne razmišljanja o nemški združitvi, kar si v Bruslju razlagajo kot znamenje (predvsem v krogih NATO, a tudi v ES), da si Bonn ne bo na svojo roko prizadeval za navezavo ločenega dialoga z Moskvo in tudi ne za oddaljevanja od načrtov za višjo stopnjo zahodnoevropske integracije. Danes je na sedežu NATO neuradno slišati, da bi zahodnoevropski zavezniki utegnili zahtevati od Busha, naj se pogovori neposredno z njimi preden se bo srečal z Gorbačovom (slišati je, da bo Bush 1. decembra prišel v Bruselj).«

Dnevnik, 15. 11., 8: »Na prošnjo ameriške televizije CNN je predsednik CK ZKS Milan Kučan odgovarjal na nekatera aktualna vprašanja demokratizacije življenja tako v vzhodnoevropskih državah kakor tudi v Jugoslaviji in Sloveniji. /.../ V uvodu k temu ekskluzivnemu intervjuju pravijo, da svetovni mediji ob dogodkih na primer v Berlinu, v Bolgariji, na Madžarskem in Poljskem delajo kar majhno krivico Sloveniji in Milanu Kučanu, saj je tu proces demokratizacije 'daleč pred tistimi, ki potekajo v vzhodnoevropskih državah'.«

Delo, 16. 11., 2: »/CK ZKS/ z zadovoljstvom pozdravlja odprtje meje med obema Nemčijama in rušenje berlinskega zidu, enega zadnjih simbolov hladne vojne in razdeljene Evrope. To je dejanje v duhu vseevropskih integracijskih procesov, Evrope brez meja in spoštovanja temeljnih človekovih pravic in svoboščin. /.../ Za slovenske komuniste, ki si postavljajo za cilj evropsko kakovost življenja in delo kot njegovo sestavino, je to dejanje potrditev, da je lahko socializem uspešen samo v gospodarski in politični svobodi ljudi. Potrjuje pa tudi usmeritev, za katero se zavzemajo v osnutku programa ZKS – za sodobno in razvito Slovenijo in Jugoslavijo, za v svet odprto demokratično evropsko socialistično državo!«

**'68 IN '89: VELIKI
KRIZI, KI STA
DOLOČILI EVROPO,
KOT JO POZNAMO
DANES**

»Napredni« proti »birokratskemu« socializmu

125

Kako se je mit
socializma razcepil na
dvoje v jugoslovanskem
poročanju o okupaciji
Češkoslovaške leta 1968

V noči z 20. na 21. avgust 1968 so vojske petih držav Varšavskega pakta (Sovjetske zveze, Nemške demokratične republike, Poljske, Bolgarije in Madžarske – skratka, vseh držav Varšavskega pakta razen Romunije in seveda Češkoslovaške) vdrle na Češkoslovaško. Okupacija je pomenila začetek konca kratkega obdobja demokratizacije ČSSR. Ta se je začela januarja 1968 in okrepila aprila, ko je centralni komite Komunistične partije ČSSR predstavil »Akcijski program«. Dokument je vseboval ostro kritiko ekonomskega in političnega stanja Češkoslovaške in predloge za vrsto reform, med drugim demokratizacijo političnega sistema, pluralizacijo javne sfere in liberalizacijo nacionalnega gospodarstva.¹ »Akcijski program« je izhajal iz takrat zelo razširjenega ljudskega nezadovoljstva s stanjem v državi in želje po spremembi. Kot tak je tudi užival veliko javno podporo. Češkoslovaška se je pripravljala na velike spremembe. Ti dogodki so naleteli na neodobravanje v ostalih državah članicah Varšavskega pakta, še posebej v Sovjetski zvezi. Po seriji spodletelih pogajanj je prišlo do vojaške intervencije.

Okupacijske vojske niso naletele na noben vojaški odpor. A Češkoslovaško ljudstvo je na okupacijo odgovorilo z mogočnimi civilnim odporom. Po celotni državi so se vrstile demonstracije, stene so se napolnile s protiokupacijskimi grafiti, vzniknile so številne piratske radijske postaje, ki so oddajale odporiška sporočila, skrivne tiskarne so tiskale politične letake in oznanila, delavci so vsej državi so množično stavkali, ljudje so zavračali

¹ Ciril Baškovič, Pavle Gantar, Marjan Pungartnik in Pavle Zgaga, *Študentsko gibanje 1968–1972*, Ljubljana 1982, 88–122.

vsakršno sodelovanje z okupacijskimi silami in javno denuncirali osumljene kolaboracije. Okupacijo je enoglasno obsodil tudi tisk zahodne Evrope, medtem ko je bil tisk vzhodne Evrope razdvojen. Nekateri nacionalni mediji, posebej v tistih državah, ki so s svojo vojsko sodelovale pri okupaciji, so okupacijo pozdravili, medtem ko so ji drugi nasprotovali.

Pri našem raziskovanju tega obdobja so nas zanimale različne ideološke perspektive v medijskem poročanju o Praški pomladi in kako so se te različne artikulirale v jugoslovanskem tisku. Osredotočili smo se predvsem na dve povsem nasprotni ideološki poziciji znotraj socialističnega ideološkega horizonta, s katerih je bilo takrat mogoče opisati okupacijo Češkoslovaške. Naša analiza je poskus pokazati kako lahko skupna mitska podlaga (mit socializma) proizvede in strukturira dve ne le različni, temveč celo antagonistični ideološki perspektivi in, posledično, dve nasprotni medijski reprezentaciji istega zgodovinskega dogodka.

V raziskavi, ki je bila del evropskega projekta EMEDIATE – Media and Ethics in the European Public Sphere in katere nadaljevanje je bila raziskava Oblikovanje pojma Evrope ..., smo zajeli prvi teden časopisnega poročanja o okupaciji (od 21. 8. od 27. 8. 1968) v Jugoslaviji. Jugoslavijo smo izbrali zaradi njenega posebnega mesta med ostalimi socialističnimi državami, saj ni bila ne članica Varšavskega pakta ne pod neposrednim političnim vplivom Sovjetske zveze. Po političnem prelomu s Sovjetsko zvezo leta 1948² je Jugoslavija razvila tip socializma, ki se je zelo razlikoval od Sovjetskega modela. Če primerjamo »Akcijski program«³ in značilne lastnosti jugoslovanskega tipa socializma v letu 1968,⁴ lahko ugotovimo, da je jugoslovansko samoupravljanje predstavljalo navdih češkoslovaškim reformistom. V načrtu »dinamizacije gospodarstva« lahko vidimo sledi delavskega samoupravljanja, obenem pa je demokratizacija intelektualnega in kulturnega polja v Jugoslaviji v šestdesetih spodbujala željo Češkoslovaške, da tudi sama doseže isto. Jugoslavija je bila leta 1968 za Češkoslovaško tako vzornica kot pomembna moralna zaveznica.

Analizirali smo časopisno poročanje o okupaciji v treh republikah SFRJ – v tistih treh, ki so imele takrat najbolj razvit tisk:⁵ v Sloveniji, Hrvaški in Srbiji. Srbija je imela leta 1968 najbolj avtoritarno lokalno vlado, a je bila

2 Janko Pleterski in Branko Božič, *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije*, Maribor 1975, 164–169.

3 Ciril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana 1982, 88–122.

4 Jože Pirjevec (1995) *Jugoslavija: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper 1995, 275–279.

5 V Jugoslaviji je bilo leta 1956 (podatkov za leto 1968 nismo imeli) 1361 periodičnih publikacij. Od tega jih je 599 izhajalo v Srbiji, 374 na Hrvaškem in 194 v Sloveniji. Le 194 publika-

obenem tudi prizorišče množičnih študentskih protestov. Študentski protesti v Beogradu so se začeli z zahtevami za izboljšanje materialnega položaja študentov in za boljše ureditev zaposlovalne politike, a so kmalu postali radikalnejši in zahtevali temeljite družbene in politične spremembe. Na vrhuncu so protesti vznemirili celo federalno vlado. Uporniške študente je umirila šele Titova osebna intervencija.⁶ Na Hrvaškem sta leta 1968 obstajali dve pomembni politični gibanji. Eno se je imenovalo »praxis« po marksističnem konceptu in akademski reviji iz Zagreba. Praxis je bilo gibanje intelektualcev, ki so razvijali humanistični marksizem, ki je služil kot podlaga političnim zahtevam za humani socializem. Drugo hrvaško gibanje se je imenovalo »množično gibanje« (masovni pokret oziroma maspok). Prizadevalo si je za večjo politično, ekonomsko in kulturno avtonomijo Hrvaške. Kasneje (leta 1971) ga je obsodila in zatrla zvezna vlada.⁷ Slovenija ni imela močnejšega opozicijskega gibanja v 1968, kar lahko pripišemo takratnima relativno demokratični vladi in gospodarski blaginji. Vseeno je bilo leta 1968 v Sloveniji nekaj nemira med študenti in intelektualci.

Za jugoslovansko medijsko polje v šestdesetih so bili značilni naraščanje uporabe množičnih medijev, uvajanje novih oblik množične komunikacije in hiter razvoj medijskih tehnologij. Radio je bil takrat še zmeraj najbolj razširjena vrsta množičnih medijev,⁸ televizija se mu je naglo približevala,⁹ medtem ko je tisk – ki je bil pred vzponom novih, elektronskih množičnih medijev, najbolj razširjen medij – še zmeraj veljal za najbolj zanesljiv in točen vir informacij. »Medijska pokrajina v Jugoslaviji je bila relativno asimetrična.«¹⁰ Glavna jugoslovanska tiskovna agencija, Tanjug, je imela svoj sedež v Beogradu, tako kot tudi vse ostale pomembnejše jugoslovanske organizacije in institucije, namenjene regulaciji medijskega polja na državni ravni.¹¹ Konec šestdesetih se je centralizacija jugoslovanskega medijskega polja začela rahljati in v sedemdesetih so medijske hiše in institucije

cij je izhajalo v vseh treh ostalih jugoslovanskih republikah skupaj. (vir: Zaključno poročilo EMEDIATE Workpackage 2 Srbija, str. 15)

6 Nebojša Popov, *Jugoslavija pod naponom promjena*, Beograd 1990, 11–15.

7 Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1989.

8 Leta 1968 je imelo v povprečju vsako slovensko gospodinjstvo radijski sprejemnik, medtem ko je imelo v Srbiji radio vsako drugo gospodinjstvo (WP2 Slovenija, 25).

9 Število televizijskih sprejemnikov se je med letoma 1959 in 1967 povečalo za stokrat (WP2 Slovenija, 26).

10 WP2 Slovenija, 29.

11 Sedeža JRT, jugoslovanske radiotelevizije, in Borbe, osrednjega jugoslovanskega dnevnika, sta bila prav tako v Beogradu (WP2 Srbija, 23). Leta 1968 je bilo 51% vseh jugoslovanskih novinarjev Srbov, 20% Hrvatov in 11% Slovencev. (WP2 Srbija, 21).

v posameznih republikah pridobile nekaj avtonomije in se začele posvečati predvsem lokalnemu poročanju na republiški ravni.

Leta 1963 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava. V njej sta bili razglašeni svoboda tiska in pravica javnosti do dostopa do informacij. Ustava je obema zagotovila formalen pravni okvir.¹² Nova ustava je pomenila premik v družbenem statusu in uradni ideološki percepciji množičnih medijev: od množičnih medijev kot prenašalcev političnih sporočil in doktrin do množičnih medijev kot prenašalcev informacij, pomembnih za javnost.

Leta 1968 je bila večina jugoslovanskih novinarjev članov Zveze komunistov Jugoslavije in niso imeli specifično novinarske izobrazbe. Večina jih je hkrati delala tako v novinarstvu kot v politiki,¹³ torej so bili daleč od zahodnega ideala odmaknjenega, neodvisnega in/ali avtonomnega novinarja. Razmerje med političnim poljem in množičnimi mediji v Jugoslaviji ni bilo razmerje avtoritarnega nadzora (kot v nekaterih drugih socialističnih državah). Prej je šlo za razmerje paternalizma, v katerem se je leninistična percepcija tiska kot spodbujevalca množične politične akcije postopoma umikala percepciji tiska kot mesta kritične refleksije družbenih procesov. V Jugoslaviji država ni neposredno nadzorovala ali diktirala medijskih vsebin, temveč je te poskušala nadzorovati *post festum*, tj. cenzurirati ali izbrisati članke, ki so se ji zdeli neprimerni ali škodljivi.¹⁴

Leta 1963 (podatkov za leto 1968 nismo imeli) je imela Jugoslavija 21 dnevnih časopisov. Večina jih je izhajala v Srbiji, na Hrvaškem in v Sloveniji.¹⁵ Analizirali smo poročila o okupaciji Češkoslovaške v dveh časopisih iz vsake izmed naštetih treh republik, enega kvalitetnega in enega popularnega. Časopisi, ki jih je zajela naša raziskava, so bili: Delo in Dnevnik iz Slovenije, Vjesnik in Slobodna Dalmaciji iz Hrvaške ter Borba in Politika iz Srbije. Izbrali smo (ne ravno natančno) distinkcijo med kvalitetnimi in popularnimi časopisi ker – za kritično analizo diskurza – bolj običajna metodološka distinkcija med liberalnimi in konservativni časopisi za Jugoslavijo v tistem času ni pertinetna, saj so bile razlike v politični orinetaciji med posameznimi jugoslovanskimi časopisi zanemarljive.

Cilji analize poročanja jugoslovanskih časopisov o okupaciji Češkoslovaške so bili: ugotoviti, kako je bila okupacija diskurzivno konstruirana kot izreden dogodek; kako je jugoslovanski tisk ta dogodek reprezentiral kot spopad med dvema nasprotnima sistemoma vrednot; kakšne so bile

¹² WP2 Slovenija, 174–175.

¹³ WP2 Slovenija, 180–185.

¹⁴ WP2 Srbija, 98–108.

¹⁵ WP2 Slovenija, 190.

ideološke značilnosti obeh sistemov vrednot; kako sta bila oba sistema diskurzivno konstruirana in reproducirana; kaj je bila skupna mitološka podlaga obeh sistemov vrednot in kako je ta skupna podlaga strukturirala in omejevala njun spopad.

Naši ključni metodološki postopki so bili: semiotika časopisnega prostora (ki je vsebovala kvantitativno primerjalno merjenje prostora, namenjenega okupaciji Čehoslovaške v jugoslovanskih časopisih); raziskovanje uporabe intertekstualnosti (kako so bili teksti z nasprotnim ideološkim nabojem vključeni v diskurz jugoslovanskega tiska, kako so bili postavljeni glede na drug drugega in kakšna so bila njihova medsebojna razmerja); analiza delovanja ideoloških mehanizmov; in analiza različnih utemeljitvenih toposov in njihove skupne mitske podlage.

Medijska reprezentacija okupacije Čehoslovaške kot dogodka izjemnega pomena

V vseh razen dveh analiziranih časopisih (izjemi sta bili Dnevnik in Politika) je v dneh po okupaciji zunanja politika postala rubrika, ki ji je bilo posvečeno največ prostora.¹⁶ Tudi pri obeh izjemah se je prostor, namenjen zunanji politiki, povečal, a ne dovolj, da bi zunanja politika postala največja rubrika. Prostor, namenjen zunanji politiki, se je bolj povečal v kvalitetnih časopisih in manj v popularnih. Dnevnik in Politika sta tudi po okupaciji ohranila svoj poudarek na manj resnih vsebinah (zanimivosti, zabava, lokalne novice), medtem ko je v tretjem analiziranem popularnem časopisu, Slobodni Dalmaciji, zunanja politika, tako kot pri kvalitetnih časopisih, postala največja rubrika.

Iz tega lahko zlahka ugotovimo da so, v večini primerov, časopisi obrnili svojo pozornost od tem, ki so prevladovale pred okupacijo, na zunanjo politiko in začeli povečevati prostor, namenjen tej rubriki. Tudi če ne upoštevamo vsebine, ki je zapolnjevala ta prostor, lahko že iz samih sprememb v strukturi in razporeditvi časopisnega prostora ugotovimo, da se je dogajalo nekaj zelo posebnega in nekaj, kar se je zdelo jugoslovanskim medijem zelo pomembno in čemur so se odločili nameniti veliko prostora, da bi lahko o dogodku poročali karseda natančno in izčrpno.

Iz razporeditve vsebin znotraj rubrike zunanja politika lahko izvemo še več. Okupaciji Čehoslovaške je bilo v analiziranih časopisih posvečeno

¹⁶ Dan pred okupacijo je povprečen prostor, namenjen zunanji politiki v jugoslovanskih časopisih obsegal 18 % celotnega prostora. Prvi teden po okupaciji se je prostor, namenjen zunanji politiki, povečal na 28 % (EMEDIATE WP4 final report, 16–21, 26–32).

83% prostora, namenjenega zunanji politiki,¹⁷ kar je zares izjemen primer, saj to pomeni, da je bila ogromna večina prostora namenjena le eni temi oziroma dogodku. Uporaba časopisnega prostora je ena izmed osnovnih metod poudarjanja pomembnosti določene teme ali dogodka. Ta res drastičen obseg prostora, namenjenega okupaciji Češkoslovaške, kaže, da okupacija jugoslovanskemu tisku ni predstavljala le zares izjemnega dogodka *per se*, temveč je tudi zasenčila vse ostale dogodke v mednarodni politiki. Vietnamska vojna, kriza na Bližnjem vzhodu in državljanska vojna v Nigeriji so bili v jugoslovanskem tisku marginalizirani oziroma v prvih treh dneh po okupaciji celo povsem izključeni iz poročanja o zunanji politiki. Poročila o političnih dogodkih v tujini, ki niso bili neposredno ali posredno povezani z okupacijo Češkoslovaške, so se v jugoslovanskih časopisih ponovno začela pojavljati šele 24. 8.

Vietnamska vojna, državljanska vojna v Nigeriji in spodadi na Bližnjem vzhodu so bili po pomembnosti in obsegu vsi primerljivi z okupaciji Češkoslovaške. Prav tako je šlo v vseh treh naštetih primerih prav tako za vojaški konflikt in boj nasprotnih političnih perspektiv. A vseeno jih je jugoslovanski tisk porinil ob stran da bi lahko zagotovil več prostora poročanju o okupaciji. Razporeditev časopisnega prostora je reprezentirala okupacijo kot daleč najpomembnejšega izmed vseh podobnih hkratnih dogodkov v svetovni politiki.

Poročila o okupaciji niso bila omejena na rubriko zunanja politika – tam je bila dominacija poročil o okupaciji nad poročili o drugih dogodkih le najbolj očitna. Strani, namenjene notranji politiki, so prav tako vsebovale veliko poročil o odzivih jugoslovanske javnosti in političnega vrha na okupacijo. Ta poročila so zasedala 57 % prostora namenjenega notranji politiki.¹⁸ Poročanje o okupaciji je zasedalo 25 % celotnega časopisnega prostora¹⁹ – četrtnina celotnega prostora je bila namenjena le enemu dogodku! –, največ v zunanji politiki, nekoliko manj v notranji politiki in zelo malo v ostalih rubrikah.

Poročila o okupaciji lahko razdelimo na tista, ki so se z okupacijo ukvarjala neposredno in tista, ki so se z njo ukvarjala posredno. Vsi uvodniki v vseh časopisih so bili neposredno namenjeni okupaciji in noben izmed njih ni bil namenjen nobeni drugi temi. Največ poročanja o okupaciji je spadalo v žanra novic in poročil. Neposredne novice so poročale o razvoju dogodkov na Češkoslovaškem, o številu žrtev, političnih procesih, pogajanjih, ci-

¹⁷ WP4 report, 6–11, 16–21, 26–32.

¹⁸ N. m.

¹⁹ N. m.

vilnem odporu, premikih enot Varšavskega pakta in podobnem. Posredne novice so poročale o odzivih na okupacijo doma in v tujini in o protestih in drugih političnih aktivnostih, ki jih je sprožila okupacija. Znotraj celotnega časopisnega prostora (ne glede na rubrike) je bilo posrednih poročil o okupaciji več kot neposrednih (51 % proti 49 %).²⁰ Ti podatki kažejo, da so imeli jugoslovanski časopisi učinek okupacije na domačo in svetovno javnost ter politiko za odtonek bolj pomemben od okupacije same.

Dosedaj smo, s pomočjo kvantitativnih podatkov, pokazali kako je bila okupacija prikazana kot izredno pomemben dogodek z uporabo razporeditve časopisnega prostora. Proces je bil preprost in neposreden – tematski sklopi, primerni za poročanje o dogodku, so se povečali, ostale rubrike so se zmanjšale in vsebina, ki ni bila povezana z okupacijo je bila marginalizirana ali izključena.

A tudi znotraj prostora, namenjenega poročanju o okupaciji, je prišlo do sprememb, ki so še bolj poudarile okupacijo kot zares pomemben dogodek. Naslovi na prvi strani so bili večji kot pred okupacijo. Zgornje polovice prvih strani so v prvih nekaj dneh po okupaciji vsebovale le en in kasneje le dva ali tri krajše tekste, napisane z neobičajno velikimi črkami, medtem ko pred okupacijo vsebovale več tekstov na različne teme. Tudi fotografij na prvi strani je bilo manj in bile so večje kot prej. Običajna prva stran v jugoslovanskih časopisih v dneh takoj po okupaciji je vsebovala le eno ali dve novici, napisani z velikim črkami in z velikimi naslovi zgoraj na levi; veliko fotografijo zgoraj na desni; in nekaj manjših novic in fotografij na spodnji polovici. Oblika prvih strani je bila namenjena pritegnitvi in osredotočanju pozornosti bralca na en sam dogodek – okupacijo Češkoslovaške.

Prvih nekaj strani, ki v časopisih tradicionalno vsebujejo poročanje o najpomembnejših dogodkih, je bilo v vseh analiziranih časopisih namenjenih izključno okupaciji z izjemo prvega dne, 21. 8., ko še ni bilo dovolj informacij. Takoj po začetku okupacije je bilo v povprečju prvih pet strani jugoslovanskih časopisov namenjenih izključno okupaciji. To število je skozi teden počasi upadalo in 27. 3. so bile izključno okupaciji namenjene povprečno prve tri strani.²¹ Okupacija Češkoslovaške je bila torej poudarjena in predstavljena kot dogodek izjemnega pomena s spremembami v razporeditvi časopisnega prostora in v razporeditvi vsebine ter s tipografskimi spremembami.

20 N. m.

21 N. m.

Dva nasprotna sistema vrednot

Iz kvantitativnih podatkov lahko razberemo le, da je bila okupaciji Češkoslovaške v jugoslovanskem tisku pripisana izredna pomembnost. Da bi ugotovili zakaj je bilo tako in kako je bil dogodek predstavljen, moramo preiti h kvalitativni analizi. Najprej si bomo ogledali reprezentacijo družbenih akterjev v diskurzu (v našem primeru v časopisnih člankih). Prvi del tega podpoglavja bo temeljil na Van Leeuwenovih²² metodah analize reprezentacije družbenih akterjev, kjer so družbeni akterji definirani kot dejanski ljudje, ki nastopajo v diskurzu in reprezentacija kot način, na katerega diskurz govori o družbenih akterjih. Reprezentacija za Van Leeuwen²³ pomeni uporabo določenih jezikovnih sredstev z namenom prikazati družbene akterje na poseben način da bi dosegli določene politične ali ideološke cilje. Drugi del tega podpoglavja bo temeljil na Faircloughovi²⁴ teoriji intertekstualnosti in bo namenjen analizi reprezentacije družbenih vrednot v diskurzu jugoslovanskega tiska.

Prvi dan po okupaciji je bil na prvi strani Dela natisnjen naslednji naslov: »Čete petih držav so zasedle Češkoslovaško.« V to izjavo sta vključena dva družbeni akterja: vojska Varšavskega pakta in Češkoslovaška. Dogodek je predstavljen kot da ima dva glavna protagonista, ki ju glagol zasesti, prevzet iz vojaškega žargona, postavlja v antagonistično medsebojno razmerje. Čete so osebek stavka in predstavljene kot aktivne, medtem ko je Češkoslovaška predmet in predstavljena kot pasivna. Ker oba akterja povezuje glagol vojaškega izvora, so čete predstavljene kot agresor in Češkoslovaška kot žrtev vojaške agresije. Takšna, na prvi pogled skromna in »objektivna« predstavitev situacije – naslov le pove, kaj se je zgodilo, osnovna dejstva, in ne vsebuje komentarja ali odkritega izražanja družbenih vrednot – vseeno ni nedolžna in vsebuje določeno politično usmeritev. Naslov bi se lahko, na primer, glasil tudi »čete VP so se pomaknile v ČS«. Uporaba glagola zasesti meri na sprožanje negativnih čustev do VP pri bralcih, saj je vsaka agresivna vojaška akcija neizogibno povezana z nasiljem, smrtjo in trpljenjem. V našem primeru, ko izjava dogodek predstavlja kot agresivno vojaško akcijo, aktivizacija pomeni negativno reprezentacijo VP in pasivizacija pozitivno reprezentacijo²⁵ ČS, saj je izjava podana v družbenem kontekstu, v katerem agresivne vojaške akcije veljajo za moralno sporne. Takrat-

²² Theo Van Leeuwen, The representation of social actors, v: Carmen Rosa Caldas Coulthard in Malcolm Coulthard (ur.), *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*, London in New York 1996.

²³ N. d., 32.

²⁴ Norman Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992, 101–137.

²⁵ T. Van Leeuwen, n. d., 42.

ni glavni doktrini Jugoslavije v mednarodni politiki sta bili namreč miroljubna koeksistenca in pravica vsakega naroda do samoodločbe.²⁶

V drugačnem družbenem kontekstu in ob drugačni ideološki podlagi bi bila tudi moralna vrednost takšne reprezentacije družbenih akterjev drugačna. Da bi upravičili okupacijo, so vlade petih držav VP podale izjavo (citirano v Borbi, 24. 8., 3), v kateri so uporabile glagol pomagati namesto zasedeti, napasti ali okupirati. V izjavi so vlade petih držav trdile da »so se odzvale na klic na pomoč partije in državnega vodstva Čecoslovaške.« Če je takšna izjava podana znotraj političnega konteksta sovjetske doktrine o omejeni suverenosti²⁷ in znotraj družbenega konteksta, v katerem so dominantne vrednote povezane z ohranjanjem socialističnega reda za vsako ceno in z vsemi razpoložljivimi sredstvi; in če je vez med obema akterjema glagol pomagati, potem je aktiven družbeni akter reprezentiran pozitivno, medtem ko je pasivni akter prikazan negativno, kot nekdo, ki je napravil napako, ki jo mora nekdo drug popraviti. Za opis »napak« Čecoslovaške in da bi upravičil »pomoč« je sovjetski in tisk ostalih štirih držav uporabljal pridevnike kot so imperialističen ali kontrarevolucionaren.

Če primerjamo obe izjavi, lahko vidimo, da v njiu potekata dva konflikta na dveh različnih ravneh: realen dogodek, tj. konflikt med vojsko VP in ljudstvom ČS (dvema družbenima akterjema) in konflikt med dvema nasprotnima reprezentacijama tega dogodka, ki temeljita na dveh nasprotnih sistemih vrednot. Jugoslovanski časopisi so predstavljali okupacijo na določen način in se obenem borili proti nasprotni reprezentaciji istega dogodka v časopisih držav, ki so napadle Čecoslovaško.²⁸ Oglejmo si nekaj diskurzivnih strategij, ki jih je v boju proti nasprotnim reprezentacijam okupacije uporabljal jugoslovanski tisk.

V drugem primeru zgoraj je Borba ponatisnila celotno izjavo vlad petih držav v obliki dobesednega navedka. Nič ji ni bilo odvzeto ali dodano – razen naslova. Tudi naslov sam je citat, vzet iz izjave: »'Razredni bratje so vam prišli na pomoč.« Edini dodatek k naslovu in tudi edina Borbina intervencija v izvorni tekst izjave so narekovaji, ki so dodani naslovu. Čeprav je dajanje citatov v narekovaje običajen postopek, to ne drži vedno kadar so citati obenem časopisni naslovi. Na naslednji strani iste številke Borbe je še ena uradna izjava za javnost, ki je ponovno citirana v celoti in katere naslov

²⁶ M. Tripalo, n. d., 97–121.

²⁷ J. Pirjevec, n. d., 262–281.

²⁸ Jugoslovanski časopisi so citirali in celo ponatiskovali mnogo člankov iz sovjetskega in nekaterih iz tiska NDR, Madžarske, Bolgarije in Poljske. Poskusi upravičenja okupacije so bili deležni velike pozornosti.

je ponovno citat iz izjave, le da je tokrat ta izjava deklaracija Komunistične partije ČSSR in da je naslov »Branimo humani obraz socializma« natisnjen brez narekovajev. Prisotnost in odsotnost tako drobnih jezikovnih sredstev kot so narekovaji lahko označuje pomembno razliko v reprezentaciji obeh izjav in vrednot, na katerih temeljita.²⁹

V prvem primeru je uporaba narekovajev primer odkrite intertekstualnosti, »kjer so drugi teksti odkrito vključeni v tekst«³⁰ oziroma, natančneje, spete intertekstualnosti, »kjer je določen tekst jasno vsebovan znotraj matrice drugega.«³¹ Borba ni le jasno označila, da je izjava vlad petih držav »drug tekst«, ki ga niso napisali Borbini novinarji – z uporabo narekovajev, ki v tem primeru niso bili nujno potrebni, se je tudi distancirala od citiranega teksta in torej reprezentirala tekst izjave kot nekaj tujega vrednotam, za katere se Borba zavzema in kot nekaj, s čimer se časopis ne strinja. Odsotnost narekovajev v primeru druge izjave pomeni ravno nasprotno. Ker je ni jasno označila kot »drug tekst«, je Borba izjavo KP ČSSR sprejela kot svojo in jo prepoznala kot resnično. Izjava KP ČSSR je predstavljena kot resnična – Borba ne dvomi o tem, da je odpor Češkoslovaške v resnici obramba humanega obraza socializma, medtem ko je izjava vlad petih držav predstavljena kot relativna, kot izraz partikularne perspektive in kot taka ne nujno resnična.

V primerih intertekstualnosti, ko en tekst tvori del drugega, lahko ločimo med tem, kar Fairclough,³² sledeč Bahtinu in Kristevi, imenuje vertikalna in horizontalna intertekstualnost. Vertikalna intertekstualnost pomeni situacijo v diskurzu ko osnovni tekst predstavlja kontekst za drugi tekst (za razliko od horizontalne intertekstualnosti, kjer se teksta zaporedno izmenjujeta, kot v primeru pogovora med dvema osebama). Borba je, ko je poročala o okupaciji ČS, uporabljala vertikalno intertekstualnost kot sredstvo vključevanja citatov iz Pravde, ki je bila, znotraj Borbinega diskurza, glavna protagonistka uradnega sistema vrednot Sovjetske zveze. Enemu izmed člankov, ki so povzemali in citirali Pravdo, je naslov: »'Pravda':

²⁹ Dva dodatna primera te diskurzivne strategije sta dva naslova iz Slobodne Dalmacije (25. 8., 6.): »'Zaskrbljujoč' stališče romunskega vodstva« (kjer članek komentira reprezentacijo romunske kritike okupacije v madžarskem tisku) in »'Kontrarevolucionarni izpadi'« (kjer se članek ukvarja z reprezentacijo ljudskega odpora na Češkoslovaškem v tisku NDR). Na isti strani Slobodne Dalmacije je naslov »Zlonamerno izkrivljanje dejstev« (brez narekovajev), kjer članek povzema odziv radia Svobodna Praga na reprezentacijo okupacije v osrednjem sovjetskem časopisu Pravda.

³⁰ N. Fairclough, n. d., 117.

³¹ N. d., 118 (oba citata prevedel P. K.).

³² N. d., 103.

Akcija petih držav je ,dokaz velike skrbi za zaščito socializma«³³ Članek ni popoln ponatis članka iz Pravde, a vsebuje veliko neposrednih citatov, ki so med seboj povezani s pisanjem Borbinega novinarja. Narekovaji v naslovu imajo isto funkcijo kot v primerih zgoraj – izražajo dvom v resničnost Pravidnih trditvev o »veliki zaskrbljenosti za zaščito socializma«.

Članek je natisnjen na strani v Borbi, ki je namenjena odzivom na okupacijo Češkoslovaške v svetu. Drugi članki na tej strani prinašajo poročila o protestih in kritikah okupacije iz ZDA, Francije, Velike Britanije, Italije, Zahodne Nemčije, Danske in Belgije. Vključitev širokega razpona kritik in obsodb okupacije predstavlja kontekst Pravidnim poskusom njenega upravičenja. V tem kontekstu lahko bralci berejo Pravdine trditve le kot ironične, kot nekaj, kar je v očitnem nasprotju z resnično situacijo in »objektivnimi« dejstvi (dejstvi, ki jih kot objektivna vzpostavlja kontekst).

Biti ironičen po Ducrotu³⁴ pomeni izjaviti nekaj, kar je očitno neresnično glede na to, kar v dani situaciji velja za resnično. Uspeh ironične izjave je odvisen od bralčeve (ali poslušalčeve) zmožnosti prepoznati njeno neresničnost.³⁵ V našem primeru to zmožnost prepoznave neresničnosti ironične izjave zagotavlja kontekst oziroma vsi ostali članki na isti strani kot je Pravidin članek. Kontekst predstavlja okupacijo kot vojaški napad, kršitev mednarodnega prava in destabilizacijo mednarodnega miru. V takšnem kontekstu lahko beremo Pravdine izjave – kot je »intervencijo bodo podprli vsi, ki imajo radi mir« – le kot ironične in to ironične v zelo neprimerenih okoliščinah (Češkoslovaška je izgubila svojo suverenost, njeni državljani umirajo). Ironizacija Pravidinega diskurza s pomočjo vertikalne intertekstualnosti predstavlja vrednosti sistem, na katerem temeljijo Pravdina upravičevanja okupacije, v zelo negativni luči.

Reprezentacija okupacije kot krize

Že prej smo ugotovili, da je jugoslovanski tisk predstavljal okupacijo kot konflikt med dvema sistemoma vrednot. Prvi sistem, s katerim se je identificiral jugoslovanski tisk, vsebuje svobodo, nacionalno neodvisnost, demokracijo in družbeni napredek. Vse te vrednote so mnogokrat omenjene v člankih, ki poročajo o odzivih na okupacijo v Jugoslaviji, ne glede na to, ali

³³ Borba, 22. 8., 5.

³⁴ Oswald Ducrot, *Izrekanje in izrečeno*, Ljubljana 1988, 209–212.

³⁵ V enem izmed člankov v Slobodni Dalmaciji (25. 8., 6) je sama beseda pravda (resnica po rusko) predmet zelo neposredne in eksplcitne ironizacije. Naslov članka je »'Pravda' proti resnici«, kar implicira, da ime časopisa ne ustreza njegovi vsebini. Tema članka je Pravdina reprezentacija izrednega kongresa KP ČSSR kot ilegalnega, kar zanikajo ostali članki v isti številki Slobodne Dalmacije.

gre za odzive ljudi na ulici, delavcev ali političnega vrha. V poročilu o množičnih protestih proti okupaciji Češkoslovaške v Beogradu³⁶ piše: »Zveza komunistov Jugoslavije in naša socialistična skupnost smo se vedno borili za svobodo in neodvisnost narodov, za enako in demokratično sodelovanje med vsemi državami in vsemi narodi sveta.« V istem članku najdemo tudi omembo drugega, nasprotnega sistema vrednot: »Očitno je, da je to, kar se dogaja, poskus ustaviti prenovo Češkoslovaške socialistične družbe. Kar se dogaja je torej pomoč in vzpodbuda konservativnim, birokratskim silam, ki ustavljajo demokratičen razvoj na Češkoslovaškem in državo vračajo na že bankrotirano pot.« Situacija na ČS je predstavljena kot spopad med konservativnimi in birokratskimi silami na eni ter naprednimi in demokratičnimi na drugi strani, kjer sovjetski tisk in politični vrh podpirata prve, medtem ko jugoslovanski tisk in politiki podpirajo druge.

Sistemi vrednot temeljijo na različnih ideoloških perspektivah. Uporaba prve osebe množine v »naša socialistična skupnost« predpostavlja zamišljeni mi, ³⁷ skupnost, ki jo konstituirajo in reproducirajo ideološki rituali. ³⁸ Uporaba in ponavljanje ustaljenih novinarskih fraz je eden izmed ideoloških ritualov in kot ugotavlja Anderson ³⁹ imajo tisk in množični mediji nasploh poglavitno vlogo pri konstituciji zamišljenih skupnosti. Znotraj teh skupnosti ideologija deluje kot družbena vez. ⁴⁰ Z nanašanjem na skupnost, kateri vsi pripadamo, so določene vrednote pripisane vsem posameznikom, ki se prepoznavajo kot del »mi«. V našem primeru so bralci, z Althusserjevimi besedami, interpelirani kot člani »naše socialistične skupnosti«. ⁴¹

V drugem delu navedenega primera lahko najdemo še en ideološki mehanizem – sklicevanje na očitnost ⁴² brez navajanja dokazov zanj. Ideološke izjave tipa »očitno je, da« ne povedo zakaj je nekaj očitno, gotovo ali resnično. Deklaracija »očitno je« deluje kot dokaz oziroma kot nadomestek dokaza. V našem primeru trditev, da je nekaj očitno predhodi razkritju stanja (»poskus ustaviti prepoved Češkoslovaške«). Akterji so vključeni šele kasneje (»konservativne in birokratske sile«). Razlaga pride pred

³⁶ Vjesnik, 24. 8., 3.

³⁷ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 2006.

³⁸ Louis Althusser, Ideologija in ideološki aparati države, v: Zoja Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek*, Ljubljana 1980, 68–72.

³⁹ N. d.

⁴⁰ Rastko Močnik, *3 teorije: Ideologija, nacija, institucija*, Ljubljana 1999, 5–69.

⁴¹ L. Althusser, n. d., 72–77.

⁴² N. d., 73–74.

»dejstvu«. »Dejstva« (da so na delu konservativne in birokratske sile, ki nasprotujejo napredku in demokraciji) retroaktivno potrjujejo predhodno zatrditev očitnosti. Ideološka gesta »očitno je« in nizanje dejstev, ki ji sledi, ponujata poseben način razumevanja in interpretacije, ki članom »mi« skupnosti omogoča razumeti, kaj se »očitno« dogaja, obenem pa onemogoča druge in drugačne načine razumevanja situacije.

Zgodovinski dogodek okupacije ČS je sprožil oblikovanje dveh nasprotnih ideoloških perspektiv, ki sta se v medijskem diskurzu artikulirali kot dve antagonistični medijski reprezentaciji istega zgodovinskega dogodka. Njuno antagonistično razmerje je bilo skonstruirano s pomočjo sklicevanja na vrednote in njihovo distribucijo v dva sistema vrednot. Eden izmed načinov distribucije vrednot v oba sistema je bila v medijskem diskurzu uporaba veznikov, ki so predstavljali določene vrednote kot kompatibilne in medsebojno povezane (»ni socializma brez demokracije«)⁴³ in ustvarjala medsebojno ločnico s pomočjo veznikov, ki so vrednote postavljali v medsebojno nasprotje (»napredne sile proti vsaki agresiji«).⁴⁴

Dosedaj nas je zanimalo predvsem kako je bila okupacija ČS reprezentirana v medijih, kako je medijski diskurz predstavljal akterje konflikta in konflikt sam. Ostajata nam še dve pomembni vprašanji: za kaj je šlo v konfliktu in, vprašanje s samega začetka, zakaj je bil konflikt prikazan kot tako pomemben?

Primer iz Vjesnika nam lahko pomaga odgovoriti na ti dve vprašanji:

V tem primeru smo posebej zgroženi, saj je prišlo do napada na socialistično državo v imenu socializma in, še več, v imenu socialističnih ciljev. /.../ Na teritoriju in ob vprašanju Češkoslovaške se v našem času bije bitka za nadaljnje pospeševanje razcveta socializma v svetu in pogoj tega pospešenega razvoja – spremembe celotnega sveta – je demokratična pot razvoja socializma. /.../ Izredne naloge so zadane našim narodom, naši socialistični skupnosti /.../ Zaradi tega /.../ je bitka na notranji ravni postavljena kot ključno vprašanje.

V tem citatu je jasno izpostavljeno za kaj gre v spopadu, ki ga je sprožila okupacija ČS. Socialistično državo je napadla druga socialistična država. Ta napad ni le v nasprotju s socialističnimi vrednotami, temveč tudi zavira proces socialistične transformacije sveta. Nadalje, pogoj za socialistično transformacijo sveta je notranja transformacija socializma samega – njegova demokratizacija – in Praška pomlad je bila poskus takšne transformacije socializma. Določene sile temu nasprotujejo in, z uporabo vojaške noči

⁴³ Vjesnik, 25. 8., 6.

⁴⁴ Vjesnik, 25. 8., 7.

proti Čehoslovaški, ogrožajo tako notranjo transformacijo socializma kot širjenje socializma po svetu.

Konflikt je, v interpretaciji zgodovinske situacije v jugoslovanskem tisku, notranji socializmu. Rezultat konflikta bo odločilen za nič manj kot prihodnost in preživetje socializma⁴⁵ – če bo demokratizacija socializma zatrta, bo socializem degeneriral v birokratizem, zgubil svoj potencial za spreminjanje sveta in sčasoma propadel. Uporaba pasiva na koncu citata ne pušča prostora za razumevanje takšne interpretacije kot partikularne, saj govori in deluje kar zgodovina sama. Besede zgodovina v citatu sicer ni, a nanjo namiguje uporaba besede naloge, ki je del klasičnega marksističnega toposa, po katerem nam zgodovina zadaja naloge. Uporaba toposa igra na stvari, ki jih vsi člani zamišljene skupnosti vedo in prepoznavajo kot resnične in tako pri bralcih dosega ideološki učinek prepoznavanja⁴⁶ – od bralcev se pričakuje, da napisanega ne berejo kot nečesa, kar temelji na specifični ideološki, družbeni in politični podlagi ali nečesa, kar poskuša doseči specifične ideološke ali politične cilje, temveč kot nekaj, kar je očitno resnično, nekaj kar samo še ni političen odziv na dogodek, temveč šele postavlja »objektivno«, dejstveno podlago za kakršenkoli političen odziv. Takšen tip »prikrite« interpretacije tako šele omogoča kakršenkoli smislen političen odziv na dogodek in, obenem, z umeščanjem dogodka v specifičen ideološki horizont, začrta osnovno smer vsake politične refleksije s strani bralcev, saj vzpostavlja in obenem omejuje možnosti razumevanja situacije.

Reprezentacija krize kot odločilne za usodo socializma

Izjava iz Titovega odziva na okupacijo »zadan je bil težak udarec socialističnim in naprednim silam v svetu« je bila uporabljena kot naslov na prvi strani vseh analiziranih časopisov dan po začetku okupacije (22. 8.). Kasneje je bila so bile različice te izjave večkrat uporabljene v drugih člankih (»udarec mednarodnemu delavskemu gibanju«, Vjesnik, 23. 8., 5, »težak udarec ciljem delavskih in antiimperialističnih gibanj v svetu«, Vjesnik, 26. 8., 6). Po svojem prvem pojavljanju, izjava ni bila več pripisana Titu. Metafora »težak udarec socializmu« je postala topos, obče mesto v diskurzu jugoslovanskega tiska. Bila je najosnovnejša in najbolj zgoščena interpretacija dogodka in je kot taka služila kot izhodišče za druge, bolj natančne in sofisticirane interpretacije.

⁴⁵ Učinek takšnih izjav je bil še dodatno okrepljen s pomočjo uporabe označevalca zgodovina, označevalca, ki je bil še posebno močan v ideološkem horizontu socializma, katerega pomemben del je bil marxizem. Primer: »/V/es svet se je znašel na prelomni točki v zgodovini.« (Vjesnik, 25.8., str. 8)

⁴⁶ N. d., 74.

Metafora »težak udarec« predpostavlja da je socializem vpleten v boj in da ima sovražnika. V tem boju je socializem, po Titovi in interpretacijah drugih legitimnih govorcev,⁴⁷ na robu poraza. Izid krize bo odločujoč za preživetje in nadaljnji razvoj socializma. To je tisto, kar odločilno razlikuje okupacijo Češkoslovaške od ostalih primerljivih dogodkov, ki so se dogajali istočasno in so bili v jugoslovanskem tisku marginalizirani zaradi intenzivnega poročanja o okupaciji. Vietnam, Biafra in Palestina so bili vsi mesta intenzivnih in pomembnih vojaških in političnih konfliktov, a v nobenem od njih ni bila na kocki usoda socializma.

Socializem je bil, poleg družbeno-političnega sistema, leta 1968 tudi mit v pomenu, ki ga je temu konceptu dal Močnik.⁴⁸ Po Močniku je mit ambivalenten in ne preferira nobene posebne interpretacije samega sebe. Ravno nasprotno, mit predstavlja skupen vir in skupno podlago za množico različnih interpretacij, za katere predstavlja najmanjši skupni imenovalec. To velja tudi za tiste interpretacije mita, ki so ena z drugo v antagonističnem razmerju. Obenem mit tudi postavlja meje in osnovno strukturo svojih interpretacij. Deluje kot nevtralen teren in skupna podlaga za dialog med različnimi ideološkimi perspektivami. V našem primeru je bil ta ideološki dialog antagonističen in je potekal v obliki boja med dvema nasprotnima ideološkima perspektivama, ki sta obe govorili v imenu socializma. V diskurzu jugoslovanskega tiska je bil dialog med njima enostranski. Teksti, ki so izražali odobravanje okupacije, so bili vzeti iz svojega izvirnega konteksta (ta je bil običajno Pravda ali kak drug časopis iz držav, ki so sodelovale pri okupaciji) in uporabljeni znotraj konteksta jugoslovanskih časopisov, za namene posredne (kot v primeru ironizacije Pravdinih izjav) ali neposredne kritike.

»Na Češkoslovaškem so v nevarnosti pozicije birokratizma, ne socializma« in »boj za samoupravljanje je najtežji udarec birokratizmu in stalinizmu« sta dva primera neposredne kritike. Obe izjavi sta vzeti iz govorov na izrednem kongresu CK ZKJ, ki so bili objavljeni v Borbi (25.8., str. 3). Obe izjavi temeljita na bralčevi prepoznavi okupacije kot boja za prihodnost socializma in obe vsebujeta skrito predpostavko da je socializem željeni družbeni red (za »mi«, na katerega se izjavi naslavljata) in da se je zanj vredno boriti. Prva izjava je neposreden odziv na obrambe okupacije kot zaščite socializma pred sovražniki. Smer interpretacije, ki je predmet kritike, je v izjavi obrnjena – okupacija je predstavljena ne kot napad na sovražnike soci-

⁴⁷ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge 1997, 45–46.

⁴⁸ Rastko Močnik, Mit v teoriji ideologije, v: Paul Veyne, *So Grki verjeli v svoje mite?* Ljubljana 1998, 220–255; Julija Primic *v slovenski književni vedi*, Ljubljana 2006, 1–23.

alizma, temveč kot napad na socializem sam. Druga izjava temelji na Titovem toposu in razkrije drugega akterja v izmenjavi udarcev med birokratskim in naprednim socializmom. Okupacija je lahko bila težak udarec za socializem, toda boj za samoupravljanje in demokracijo tako na Češkoslovaškem kot v Jugoslaviji (tu gre identifikacija med Češkoslovaško in Jugoslavijo, ki jo lahko razberemo že iz »Akcijskega programa«, v drugo smer) je prav tako težak udarec za birokratske sovražnike socializma: »Uporaba sile v tem primeru le kaže v kako globoko krizo je padel državno-birokratski koncept socializma in obenem njegovo nemoč da se zoperstavi naprednim in revolucionarnem gibanjem v svojem bloku.«⁴⁹

Iz dosedaj navedenih primerov lahko jasno vidimo, kako mit socializma deluje nevtravno in obenem strukturira in omejuje dialog med različnimi ideološkimi perspektivami znotraj sebe – v našem primeru mit socializma le postavlja teren in osnovne elemente polemike med naprednim in birokratskim socializmom. Ta teren je boj za prihodnost socializma, medtem ko sta osnovna elementa socializem in njegov sovražnik. Obe nasprotni ideološki perspektivi napolnjujeta elementa z različnimi vsebinami in jim dajeta različne pomene – tako je lahko sovražnik socializma tako progresivno gibanje na ČS kot okupacijske sile VP.

Obe strani v tem ideološkem dialogu – tako predstavniki naprednega kot birokratskega socializma – se legitimizirata s pomočjo skupnega mita socializma in obe poskušata zanikati ravno dejstvo, da si delita skupno mitsko podlago. Obe poskušata svojega nasprotnika izključiti iz skupnega ideološkega horizonta in ga prikazati kot nesocialističnega. Vsaka izmed obeh strani poskuša drugo izključiti iz mita socializma.⁵⁰ V ideološki perspektivi jugoslovanskega tiska je za okupatorje socializem le krinka za uvedbo avtoritarnega in birokratskega režima (ki nima nič skupnega s sodobnim, humanim in demokratičnim, socializmom), medtem ko za sovjetski tisk češkoslovaške reforme niso nič drugega kot krinka za kontrarevolucionarno ukinitve socializma in uvedbo kapitalistične družbene ureditve.⁵¹

⁴⁹ Borba, 24. 8., 16.

⁵⁰ »Okupacija je v neposrednem nasprotju z bistvom in cilji socializma.« (Vjesnik, 26. 8., 2.)

»Vlade petih držav /.../ hočejo zadušiti demokratičen in human razvoj socializma na Češkoslovaškem in v katerikoli drugi državi.« (Slobodna Dalmacija, 26. 8., 4.)

»Razvoj socializma se postavlja proti sile birokratskega etatizma, ki zavirajo osvobodilne dela in človeške osebnosti.« (Borba, 27. 8., 2.)

»/T/akšni postopki so globoko antisocialistični.« (Slobodna Dalmacija, 23. 8., 3.)

⁵¹ V članku v Vjesniku (25. 8., 6) je uradno sovjetsko stališče o situaciji na ČS povzeto takole:

»/S/ocializem je ogrožen zaradi dejavnosti imperialistov in notranjih kontrarevolucionarnih sil.«

Obe ideološki perspektivi imata druga drugo za lažni socializem in predstavljata sami sebe kot resnični socializem. Cilj njunih vzajemnih kritik je razkriti lažnost trditve druge strani in jo tako izključiti iz mita socializma. Zastavek njunega spopada je kateri izmed njiju bo uspelo inavgurirati svojo reprezentacijo socializma kot edino resnično in pravilno reprezentacijo.⁵² Gre za boj med dvema režimoma resnice⁵³ oziroma dvema resničnostnima programoma,⁵⁴ dvema sistemoma diskurzivnih mehanizmov in strategij, namenjenih regulaciji, organizaciji in distribuciji določene vednosti in predstavljanju te vednosti kot resnične.⁵⁵

Metafori o težkem udarcu nasprotuje nasprotna metafora, ki vzpostavlja nasprotni topos, izražen v Pravdini trditvi, da je »akcija petih držav izraz velike skrbi za zaščito socializma.«⁵⁶ Težak udarec socializmu proti veliki srbi za socializem – to sta zgoščena povzetka obeh ideoloških pozicij, ki sta se leta 1968 znotraj mita socializma bili boj za pravilno in resnično reprezentacijo okupacije ČS. Jugoslovanski časopisi so prikazovali okupatorje kot »nasilne«⁵⁷ in »brutalne«,⁵⁸ kot agresorje⁵⁹ in kot »grožnjo miru«.⁶⁰ S tem so igrali na še en klasičen marxistični *topos* – »prihodnost človeštva bo socializem ali barbarstvo.«⁶¹ Ta *topos* je formuliran v obliki ekskluzivne alternative ali-ali. Ne moremo imeti obojega, izbrati moramo enega izmed obeh elementov. Prvi je predstavljen pozitivno, s pomočjo pridevnikov kot so human, demokratičen, napreden, drugi pa negativno, s pomočjo pejorativnih atributov⁶² – slabšalnih pridevnikov kot so stalinističen, na-

⁵² P. Bourdieu, n. d., 175–180.

⁵³ Michel Foucault, *Vednost – oblast – subject*, Ljubljana 1991, 57–77.

⁵⁴ Paul Veyne, *So Grki verjeli v svoje mite?* Ljubljana 1998, 86–104.

⁵⁵ Daljši citat iz Dela (21. 8., druga posebna izdaja, 1) je dober primer boja med dvema režimoma resnice: »V frazi, ki jo uporabljajo napadalci – »zaskrbljenost za socializem v ČSSR« – je mnogo resnice. Samo drugačne, kot jo oni prikazujejo. Resnica je, da so zaskrbljeni zaradi notranjega razvoja v ČSSR po letošnjem januarju, kajti Češkoslovaška partija je ob popolni podpori vsega ljudstva krenila po poti izgradnje bolj učinkovitejšega, bolj humanega, bolj demokratičnega socializma. Strah pred »okužbo« iz ČSSR je glavni razlog, ki je pripeljal do intervencije, kajti tisti, ki si lastijo monopol nad socializmom, nočejo in ne morejo dopustiti, da bi socializem kje lahko pokazal drugačen, boljši obraz od tistega, ki mu ga dajejo oni.« V tem primeru gre za eksplicitne trditve o resnici, ki so postavljene nasproti trditvam o resnici nasprotne strani, ki so predstavljene kot lažne.

⁵⁶ Borba, 22. 8., 5.

⁵⁷ Slobodna Dalmacija, 26. 8., 3; 22. 8., 2.

⁵⁸ SD, 24. 8., 3.

⁵⁹ SD, 24. 8., 1.

⁶⁰ SD, 22. 8., 4.

⁶¹ Rosa Luxemburg, Kaj hoče Spartakova zveza? v: *Izbrani spisi*, Ljubljana 1977, 827.

⁶² Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl in Karin Liebhart, *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh 1999, 42.

silen, birokratski. Ne glede na to, kakšna je odločitev, z odločitvijo za enega izgubimo drugi element. V našem primeru sta alternativni demokratični in napredni socializem na eni in avtoritaritaren in birokratski socializem na drugi strani. Omenjeni splošni topos v konkretni zgodovinski situaciji okupacije Čehoslovaške v diskurzu jugoslovanskega tiska dobi naslednjo obliko: prihodnost socializma bo demokracija/napredek ali birokratizem/avtoritarnost.⁶³

Toda ne gre le za preprosto (ali svobodno) izbiro – zagovorniki obeh elementov obenem trdijo, da bo izbira nasprotnega elementa uničila socializem, medtem ko izbira pravega elementa predstavlja edino možnost ohranitve socializma. Če upoštevamo še grozeče uničenje socializma, moramo formulo odločitve razcepiti na dvojce in dodati obema deloma socializem kot eno izmed možnih izbir. Z jugoslovanske perspektive torej formula izgleda takole: ali socializem ali birokratizem, medtem ko s sovjetske perspektive izgleda takole: ali socializem ali svoboda in demokracija.⁶⁴ Drugi element v obeh formulah je lažni socializem po eni in resnični socializem po drugi strani v ideološkem boju. Če obe formuli ponovno združimo, dobimo: ali resnični socializem ali lažni socializem, kjer je konkretna vsebina in oblika resničnega in lažnega socializma odvisna od ideološke perspektive, s katere formulo izrekamo in se spremeni če zamenjamo perspektivo.

Toda ne glede na perspektivo izrekanja je formula zdaj lacanovska *vel* alternativa. Lacan je *vel* definiral kot alternativo, kjer ti izbira enega elementa da ta element, medtem ko je izbira drugega elementa nemogoča in pomeni izgubo obeh elementov izbire. Lacanov primer je ropar, ki v svojo žr-

⁶³ Takšna pozicija je jasno razvidna iz citata iz Titovega govora na zasedanju CK ZKJ v Vjesniku (24. 8., 3): »/Želja Čehoslovaške da demokratizira svoj družbeni sistem in stopi na novo pot /.../ je, obenem, negacija sistema, ki se drži starih pozicij in uporablja stare metode.« Na podobno pozicijo naletimo v naslovu članka: »Cilj vojaške intervencije je preprečiti družbeni napredek v socialističnih državah.« Prva izjava pojasnjuje nujnost preseganja starega modela socializma z novim, medtem ko druga pojasnjuje nujnost nasilne reakcije starega modela na novi.

⁶⁴ Da bi natančno pojasnili status in funkcijo označevalcev svoboda in demokracijo v ideološki perspektivi, ki je zagovarjala okupacijo Čehoslovaške, bi morali izvesti dodatno primerjalno raziskavo sovjetskega tiska. Iz sekundarnih virov (citativ iz sovjetskih in časopisov drugih držav, ki so sodelovale v okupaciji in prevodov Pravdinih člankov v jugoslovanskih časopisih) lahko ugotovimo, da svoboda in demokracija ne predstavljata nečesa pozitivnega – za razliko od jugoslovanskega in zahodnega tiska, kjer predstavljata tako vrednoti, za kateri si je potrebno prizadevati kot opisa trenutne družbeno-politične ureditve. V sovjetskem tisku svoboda in demokracija ne nastopata kot pojava z dejansko družbeno vsebino in sta predstavljeni kot nekakšni dimni zavesi, ki ju uporabljajo ČS reformisti in zahodne sile z namenom prikriti kontrarevolucijo na ČS. Sovjetski tisk torej ne kritizira svobode in demokracije kot take (kot skupka pravic in svoboščin, ljudske participacije v političnem procesu ipd.), temveč njuno ideološko rabo (oziroma zlorabo) v konkretnih zgodovinskih okoliščinah.

tev nameri pištolo in reče: »Denar ali življenje!« Če žrtev izbere življenje, ga dobi, a izgubi denar, če pa izbere denar, ga bo ropar ustrelil in mu vseeno vzel denar, tako da bo izgubila oboje, denar in življenje.⁶⁵ Naš primer je podoben. Ena možnost alternative prinese željeni element, medtem ko druga pomeni izgubo obeh elementov.

S sovjetske perspektive izgleda *vel* takole: če ČS izbere svobodo in demokracijo (lažni socializem) izgubi resnični socializem (družbeno-politično ureditev, ki jo je imela pred Praško pomladjo), a tudi svoboden in demokratičen socializem (saj jo bodo, pod krinko uvajanja svobode in demokracije, prevzeli kontrarevolucionarni elementi in jo spremenili v kapitalistično državo). Češkoslovaška je imela možnost izbire, a se je odločila napačno. Ker se je odločila za svobodo in demokracijo, ji grozi, da bo izgubila oboje – tako socializem kot svobodo in demokracijo. Le vojaška intervencija VP lahko suspendira *vel* alternativo in reši socializem pred propadom. S te perspektive vojaška akcija dejansko predstavlja veliko skrb za ohranitev socializma, saj napačna odločitev, ki jo je sprejela ČS, ogroža sam obstoj socializma.

Z jugoslovanske perspektive izgleda *vel* takole: Češkoslovaška se je v dilemi med resničnim (naprednim, humanim in demokratičnim) in lažnim (birokratskim in avtoritarnim) socializmom odločila pravilno. S to izbiro znotraj *vel* alternative lahko ohrani resnični in izgubi lažni socializem, medtem ko bi z napačno odločitvijo izgubila oboje, tako lažni kot resnični socializem, se pravi socializem v celoti, saj bi odločitev za birokratski model socializma pomenila, da bi socializem izgubil svojo vitalnost in potencial za spreminjanje sveta in sčasoma odmrli. S te perspektive se vojaške okupacije ne da upravičiti. Okupacija sili ČS v preklic pravilne in sprejem napačne odločitve, kar lahko povzroči propad socializma v ČS in ima težke posledice za socializem na globalni ravni, zato je potrebno okupacijo ČS ostro kritizirati in zahtevati umik vojsk VP.

Zaključek

Vdor zgodovine – v obliki prelomnega dogodka okupacije Češkoslovaške – v mit socializma, mit, ki je bil, v mirnih časih, sposoben vključevanja množice ideoloških perspektiv, od izjemno inspirativnih do izjemno bizar-nih, je grozil, da bo uničil mit sam. V situaciji, ko so komunistične partije v vzhodnem bloku že pristajale na cinični diskurz realpolitike,⁶⁶ je vstaja na

⁶⁵ Jacques Lacan, *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*, Ljubljana 1996, 194–199.

⁶⁶ Medtem ko so razglašale, da je komunizem že na poti, so aktivno zatirale vse oblike političnih aktivnosti (množične stavke, ljudske vstaje, delavska gibanja), ki bi lahko dejansko pripeljale od uvedbe komunizma (kot brezrazredne družbe brez države).

Češkoslovaškem pomenila izbruh iskrenega verjetja v socializem in poskus ohraniti njegove emancipatorne in egalitarne politične in socialne potenciale. Odpor Češkoslovaških množic je še enkrat – in morda zadnjič – aktiviral utopično dimenzijo socialistične ideologije in politike. Ta aktivacija je razcepila mit socializma na dvoje: na eni strani je bila cinična uporaba revolucionarnega diskurza za upravičevanje prozaičnih geopolitičnih posegov, medtem ko so na drugi strani stali ideali svobode, emancipacije in enakosti. Za trenutek je bil – če uporabimo slogan sodobnih naslednikov utopične razsežnosti socializma – drugačen svet mogoč.

'68 kot hkratna kriza evropskega Zahoda in Vzhoda

■ 145

Kritična analiza
poročanja slovenskih
časopisov o maju '68 in
okupaciji Češkoslovaške

Evropa je na svojem teritoriju postala prevladujoč politični koncept šele z agitacijskimi diskurzi, ki so spremljali njeno združevanje v Evropsko unijo na začetku devetdesetih let dvajsetega stoletja. Pred tem, v času njene »razdruženosti«, je to mesto prevladujočega političnega koncepta, ki je določal razumevanje in zamišljanje evropskega političnega prostora, zasedala delitev na (z nekaj napakami) demokratični Zahod in socialistični Vzhod. V razvoju koncepta Evrope po ponovni združitvi Nemčije in ostalih procesih evropske integracije – ki je vključevala tudi integracijo prej heterogenih evropskih političnih diskurzov v enoten diskurz nove, združene Evrope z ukinitvijo revolucionarnih diskurzov, ki so ta prostor prej delili na dvoje – ima leto '68 posebno vlogo, saj so množične vstaje hkrati problematizirale tako zahodno kot vzhodno obliko družbeno-politično ureditve tedanje Evrope. V tej krizi se je za Evropa pokazala kot dedinja skupnega antifašističnega boja zaveznikov in kot potencialen prostor razvoja demokratičnega socializma kot družbe prihodnosti. Danes, v času integrirane Evrope, se politična zgodovina Evrope v drugi polovici dvajsetega stoletja pogosto prikazuje kot boj in končni triumf svobodnega sveta nad socialističnim »totalitarizmom«. Namen naše analize je pokazati, da je bila politična dinamika tega časa veliko bolj kompleksna.

Podobno kot ostala monografija tudi pričujoče poglavje izhaja iz raziskave Oblikovanje, razvoj in pojma Evrope v slovenskih časopisih v drugi polovici 20. stoletja. V teku raziskave, ki temelji na kritični analizi dis-

kurza časopisnega poročanja,¹ se je leto '68 pokazalo kot posebej pomembna in prelomna letnica. '68 označuje sredino med jugoslovansko prekinitvijo s sovjetskim modelom socializma leta ,48 in njegovim propadom ,89, in če je bil leta ,48 Titov ne Stalinu še drzna poteza, s katero je Jugoslavija tvegala mednarodno izolacijo in marginalizacijo (preveč socialistična za Zahod, preveč zahodna za Vzhod Evrope), je bila leta '68 – v času največjih uporov tako proti kapitalizmu v zahodni kot proti državnemu socializmu v vzhodni Evropi – jugoslovanska pot v socializem, ki je (vsaj deklarativno) temeljila na socialistični demokraciji in delavskem samoupravljanju, dejanska alternativa težavam in socialnim nemirom, s katerimi sta se srečevala tako zahodni kot vzhodni blok. Bila je alternativa² tako nasilju pariške policije in aroganci gaullističnega režima kot nasilju intervencijskih čet Varšavskega pakta in birokratskemu avtizmu sovjetskega režima v prelomni zgodovinski situaciji – ko se je zaradi padanja stopnje profita končala zlata doba kapitalistične (keynesianske) socialne države in začela socialna agonija, ki je v Evropi trajala do poraza delavskega gibanja in vzpona thatcherizma v začetku osemdesetih, obenem pa se je začel krhati tudi državni socializem sovjetskega tipa, ki pa je zdržal nekoliko let več kot zahodna socialna država).³

V nadaljevanju nas bo zanimalo, kako je bil zamišljen ta alternativni, demokratični socializem in iz kakšnega koncepta Evrope je izhajal, na dveh primerih, ko sta režima na vstaje in iskanje poti v demokratični socializem odgovorila z nasiljem, v Parizu maja in v Pragi avgusta '68. Na koncu se demokratični socializem kot alternativa v Evropi ni uveljavil, zlom tako socialnega kapitalizma kot državnega socializma je nadomestil neoliberalni model – a morda lahko za nas danes, v času zatona neoliberalnega modela, ko lahko ta ohranja svojo vladavino le še s čedalje bolj odkritim nasiljem, poskusi iskanja demokratičnega socializma izpred štiridesetih let predstavljajo naš informburo, prve negotove, še v besede in podobe preteklosti zazrte korake proti alternativni današnjemu neoliberalnemu barbarstvu.

1 Metodologija vsebuje pregledovanje tako časopisnih člankov kot vizualnega gradiva (fotografije, karikature) in prostorske semiotike (koliko prostora je namenjenega čemu, kaj je na prvi strani itn.) v poročanju Dela in Dnevnika o nekaterih prelomnih, kriznih dogodkih v Evropi v zadnjih petdesetih letih.

2 Bila je alternativa na način, kot ga je formulirala Rosa Luxemburg (n. m.).

3 Gl. Eric J. Hobsbawm, *Zanimivi časi*, Ljubljana 2004; David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford 2005.

Kriza evropske civilizacije med študentskim uporom in generalno stavko (Evropa v poročanju Dela in Dnevnika o razrednih bojih v Parizu maja 1968)

Kaj hoče današnja mladina?

Poročanje o študentskem uporu v Parizu se v Dnevniku začne 4., v Delu pa 5. maja 1968. Dnevnik začne s poročilom o demonstracijah v Latinski četrti, Delo pa s poročilom o zaprtju Sorbonne. Medtem ko je poročilo Dnevnika precej skopo in navede le nekaj najosnovnejših dejstev, Delo že v prvem poročilu precizira osnovne tematike in akterje, ki prevladujejo tudi v naslednjih nekaj dneh poročanja. Glavna akterja v Delovem poročilu sta študenti in policija in celotno dogajanje je, vsaj na začetku poročanja, strukturirano okrog te opozicije. V članku se kar trikrat ponovi sintagma »srdit spopad«, študentske akcije so označene kot »nemiri«, ravnanje policije pa kot »surovo«. Poudarjeno je, da hočejo s policijskim nasiljem »oblasti onemogočiti delovanje levo usmerjene študentske mladine«.⁴ To je prvi, zadržan in previden, poskus artikulacije politične in socialne problematike.

Vse do 20. maja se v Delu poročanje osredotoča na opozicijo med dvema glavnima družbenima akterjema, študenti in policijo in na temo nasilja (spopadov, bojov, aretacij, smrti) – še posebej je ta način poročanja prevladujoč do 14. maja, do začetka splošne stavke v Franciji. Podobno je v Dnevniku, le da so tu v ospredju še nekateri simboli, ki označujejo revolucionarnost študentov (barikade) in je policijsko nasilje še bolj eksplicitno obsojeno (s pridevniki kot je »brutalnost«) – Delo je namreč nekoliko bolj zadržano in se v obsodbi policijskega nasilja bolj zanaša na empirične podatke, na številke in dejstven tip poročanja. Dnevnik v nekaj člankih med 9. in 15. majem poda refleksijo študentskega upora in policijskega nasilja, potem pa 20. maja, nekaj dni kasneje kot v Delu, v ospredje pride splošna stavka ter delavsko-socialna problematika. Ker v Delu ni posebej izražene refleksije študentskih uporov in prevladuje zadržano, dejstveno poročanje in posredno obsojanje policijskega nasilja (z uvajanjem akterjev kot so »ogorčena javnost«, »kritičen francoski tisk« ipd.) brez jasno in neposredno opredeljenih političnih stališč ali podpore, se bomo pri analizi političnih pogledov jugoslovanskih časopisov na študentski upor v Parizu maja '68 opirali na omenjenih nekaj komentarjev iz Dnevnika.

Osnovno vprašanje je »kaj hoče mlada generacija?« – glede na to, da so »cilji, za katere so se nekdaj borili na barikadah in umirali, večinoma že uresničeni« in da je »standard višji, kot so ga imele prejšnje generacije.«⁵

⁴ Delo, 5. 5., 1.

⁵ Dnevnik, 9. 5., 7.

Poudarek je torej na vrednotah materialnega standarda, blagostanja in socialnih pravic, zato študentski upor, vsaj na prvi pogled, izgleda nerazumljiv. To je tudi razlog za pozno refleksijo, saj s postrevolucionarne socialistične perspektive, kjer je (v Jugoslaviji kot delu polperiferije svetovnega kapitalističnega sistema)⁶ boj potekal predvsem za nacionalno osvoboditev, državno suverenost ter socialne pravice kot pogoje za postopen družbeni napredek in razvoj. Prvi poskus refleksije v Dnevniku ostane pri vprašanju zakaj revolucionarne metode, kot je poulični boj, če so revolucionarni cilji, vsaj kot jih razume jugoslovanski tisk tistega časa, že uresničeni? Šele v zadnjem stavku komentator tvega odgovor: »Mladina je objekt te družbe, ne pa subjekt, ki soodloča,« torej je problematika zastavljena kot vprašanje demokratične participacije. Naslednji komentar, 12. 5., se ukvarja s študentskimi protesti v Italiji. Tu je politična vsebina študentskih bojov že nekoliko natančneje artikulirana – po skromnih začetnih zahtevah po reformah sistema štipendij ali po prenovi študentskih domov vse bolj prihaja v ospredje zavračanje skorumpirane in samozadostne predstavniške demokracije in iskanje novih form demokratične politike. Tretji poskus refleksije, 15. 5., prepozna novost in invencijo politike študentskih uporov, ki se ne ozira več na stare politične forme in kategorije ter poudarja globalen značaj študentskega gibanja, povezan z naraščanjem števila študentov po svetu in njihovo vse vidnejšo družbeno vlogo. Obenem pa poda pokroviteljsko kritiko politične artikuliranosti uporniških študentov: »Protest mlade generacije gre iz srca in iz globin duše. Ta protest še ni kanaliziran, nima svojega programa, niti svojega imena«⁷ – tu bi lahko ugovarjali, da je težava prej v tem, da je novost »programa« uporniških študentov nevidna s perspektive klasičnih socialističnih političnih idej in programov –, a poudari novost, prelomnost tega »pojava«. Dnevnik tako eksplicira in celo reflektira svojo zagato pri obravnavanju študentskih protestov – prepozna jih kot nekaj radikalno novega, a ni pripravljen svojega političnega konceptualnega aparata prilagoditi tej novosti ter lahko tako le prepozna, da se politike teh protestov ne da zgrabiti z obstoječimi političnimi koncepti, in se zadovolji z moralno refleksijo kot substitutom za politično.

Delo ne gre tako daleč in, vse do zadnjega dne maja '68, ostane pri strogo dejstvenem tipu poročanja, ki omenjene zagate sploh ne eksplicira. Tako se poročanje Dela vrti izključno okrog empiričnega povzemanja bojov med študenti in policijo, skupaj z velikimi fotografijami policijskega nasilja (ena

⁶ Giovanni Arrighi, *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, London 1985.

⁷ Dnevnik, 15. 5., 7.

izmed njih je opremljena z napisom »divjaštvo pariške policije«).⁸ Edina politična gesta Dela je obsojanje nasilja policije, medtem ko se eksplicitne in reflektirane politične opredelitve do dogajanja vzdrži. Tako so članki v Delu v prvi polovici maja precej kratki (a podatkovno bogati) in poročanje o študentskih protestih tudi prostorsko ne dominira. Poročila in vesti o njih so sicer vedno na prvi strani, a v prvi polovici maja ne vsak dan (le kadar se poroča o večjih izbruhih nasilja in pouličnih spopadih, drugače niso *newsworthy*) in ne kot glavna novica dneva (to mesto si delijo s poročili o poteku vietnamske vojne in mirovnih pogajanjih med ZDA in Vietnamom, ki istočasno potekajo v Parizu). Gre torej za solidarnost s pariškimi študenti *proti* policijskemu nasilju, ki je predstavljeno kot absolutno nesprejemljivo, in ne za solidarnost z njihovimi političnimi cilji in metodami (ki so Delu, tako kot Dnevniku, precej skrivnostni). Gre torej za kritiko policijske represije svobodnega političnega delovanja kot antidemokratske, medtem ko demokratični eksperimenti in inovacije uporniških študentov niso posebej tematizirani. Tako v Delu kot v Dnevniku denimo ni citatov iz govorov študentskih voditeljev ali iz programskih tekstov uporniških študentov, kar je drugače ustaljena praksa pri poročanju o prelomnih političnih dogodkih (to je posebej očitno na primeru časopisnega poročanja o okupaciji Češkoslovaške, ki vsebuje ogromno citatov Tita, Dubčka in drugih pomembnih politikov ter deklaracij, izjav in drugih političnih tekstov). Daniel Cohn-Bendit in Rudi Dutschke se pojavita le kot pasivna akterja, kot žrtvi političnega preganjanja in diskreditacije ali prepovedi vstopa v Francijo.

Obenem pa je policijsko nasilje edino, kar so jugoslovanski časopisi, vsaj v tej prvi fazi dogajanja, v fazi študentskega upora, v francoski oziroma zahodni družbi pripravljeni kritizirati – kot piše v zgoraj omenjenem komentarju, je visok standard že dosežen, torej vsebina študentskega upora ostaja uganka. To pomeni tiho pristajanje tudi na kapitalizem, če ta le vsebuje demokratično ureditev, visok standard in socialne pravice – predmet kritike je le nedemokratičen »eksczes« te ureditve, policijsko nasilje nad svobodo izražanja in svobodo političnega delovanja. Kot bomo pokazali kasneje, v analizi poročanja jugoslovanskih časopisov o okupaciji Češkoslovaške, gre za povojno evropsko ureditev, ki temelji na skupnem antifašističnem boju ter miru, ki ga je nasledil. V tej zgodovinski situaciji, kjer so glavna grožnja povojnemu evropskemu miru imperialistične težnje Sovjetske zveze, je vrednota demokracije pri pisanju o evropskih zadevah pomembnejša od vrednote socializma (v pomenu ekonomske ureditve) in Zahod zavez-

⁸ Delo, 12. 5., 1.

nik Jugoslavije kljub različnim pogledom na ekonomska vprašanja. Boj za miroljubno koeksistenco in demokracijo suspendira problematizacijo zahodnega kapitalizma – vse do začetka splošne stavke v Franciji.

Kriza povojne evropske ureditve

Poročila Dela in Dnevnika o študentskem uporu v Franciji dogodek zelo hitro internacionalizirajo. Že 8. 5. je v Delu natisnjen članek, v katerem je omenjeno, da so se s francoskimi študenti solidarizirali belgijski in nemški. V kasnejših, zgoraj navedenih, komentarjih v Dnevniku je poudarjen globalen značaj študentskega upora (omenjajo se študentske demonstracije v Zahodni Nemčiji, na Švedskem, v Zda, pa tudi v Španiji, Alžiriji, Egiptu, Tuniziji in na Poljskem). Znotraj tega umeščanja študentskih protestov v globalni kontekst je pomemben moment poudarjanje »zahodnosti« protesta, denimo »zanimivo je, da je študentskih demonstracij prišlo v najbolj razvitih deželah Zahoda«, kar predpostavlja določeno distanco tako do študentskih protestov (še posebej če upoštevamo, da v Delu in Dnevniku v maju '68 ni poročil o hkratnih študentskih akcijah in gibanju v Jugoslaviji) kot do Zahoda samega – kot da bi bili tako študentski upor, kot kriza, ki ga je sprožila, stvar izključno Zahoda (skupaj z nekaterimi eksotičnimi arabskimi državami in – »celo«, kot začudeno piše v članku – Poljsko, a so te eksotične države v poročanju marginalno zastopane, oziroma zgolj površno omenjene).

Način poročanja torej izvzema Jugoslavijo (in celoten socialistični, Vzhodni del Evrope) iz obravnave problematike – študentski upor je stvar Zahoda. Delitev na Zahod in Vzhod je v tem momentu pomembnejša od skupne kategorije Evrope in Vzhod je (kar je danes nezamisljivo) uporabljan afirmativno v razmerju do Zahoda, pretresenega od krize in uporov. Če so bili študentski upori prva velika problematizacija povojne evropske ureditve – oziroma, kot piše Dnevnik, je bilo povojno obdobje »obdobje, ko je mladina še verjela v državo pravičnosti, v šolo za vse, v Združeno Evropo«, nato pa »se je polagoma izkazalo, da je vse to le neuresničljiva utvara«⁹ – se Jugoslavija oziroma »Vzhod« v poročanju o študentskih uporih izvzema tako iz tega procesa deziluzionizacije kot iz krize, ki je pripeljala do rušenja iluzij in družbenih nemirov. Gre torej za razcep znotraj Evrope na Zahod, ki je verjel da je mogoče razredna protislovja ukrotiti in umiriti znotraj kapitalistične družbene ureditve z določenimi reformami in koncesijami delavskemu razredu, a mu to ni uspelo in zato sedaj doživlja krizo in socialne pretese, ter na Vzhod, ki je krenil po pravilni poti soci-

⁹ Dnevnik, 12. 5., 22.

alizma in ni imel nobenih iluzij o »pravičnem« kapitalizmu ter se je tako tudi izognil aktualni krizi. Ta delitev postane še posebej očitna, ko po- glavitna tematika v drugi polovici maja niso več študentski protesti, tem- več delavski boj in splošna stavka v Franciji. Prvi Delov komentar na temo študentskih uporov (»Pariška komuna /študentov/ 68«), ki se pojavi šele 31.5. (vsa besedila na to temo prej so novice, vesti in poročila) je obenem še zadnji članek, ki študentske proteste umešča v kontekst krize vrednost in civilizacije ter generacijskega prepada.

Po 14.5., ki prinese prvo poročilo o začetku splošne stavke, se način po- ročanja močno spremeni. Najprej je stavka še definirana v razmerju do stu- dentskih protestov, kot odgovor na policijsko nasilje nad študenti (kar je tudi dotedanja osnovna interpretacijska matrika študentskega upora), nato pa se premakne v drugo problemsko polje, v polje razmerja med delom in kapitalom, tj. razrednega boja. Tako že 17. maja Delo poroča o zasedbah tovarn in zapiranjih direktorjev v pisarne z zahtevami po socialnem zava- rovanju in višjih plačah. 20.5. je, v članku z značilnim naslovom »Uso- dni dnevi za V. republiko«, v Delu problematika zastavljena še bolj ostro. Članek namiguje na potencialno revolucionarno situacijo, ko morda le re- forme ne bodo dovolj (»zastavlja se vprašanje, ali bo sedanja kriza dobila samo svojo socialno profesionalno rešitev, ali tudi politično«), zgodovin- sko umesti situacijo kot prvi večji povojni delavski upor v Zahodni Evropi, kar maje vero v povojno kapitalistično socialno državo (»vsekakor takega stanja glede delavskih akcij v Franciji še ni bilo od leta 1936 dalje, ko je pri- šla na oblast vlada ljudske fronte Leona Bluna«), poudarja odločnost, šte- vilčnost in organiziranost delavcev (»delavci so zasedli glavne točke v go- spodarstvu, prometu in komunikaciji ter postavili vladu pred hudo pre- izkušnjo«, »očitno je, da se milijoni delavcev tokrat ne bodo zadovoljili z minimalnimi materialnimi ugodnostmi in z obljubami delodajalcev, ki jim ne verjame nihče več«).¹⁰

Šele z delavsko zahtevo po spremembi načina produkcije – oziroma s po- tencialnostjo te spremembe, ki se zarisuje v radikalnosti in množičnosti delavskih akcij, čeprav zahteva po revoluciji s strani delavcev ni izrečena, je pa, po drugi strani, očitna iz simbolov (rdeče zastave, slike Maa in Cheja) in retorike študentov –, tudi politika študentov dobi svoj smisel. Iz nasle- dnjega nekoliko daljšega citata je razvidna dialektika med delavsko in stu- dentsko politiko (študenti so prvi, ki zahtevajo revolucijo, a šele z množič- nim delavskim gibanjem ta dejansko postane mogoča, tako da šele splo- šna stavka postavi študente v antikapitalistični kontekst in omogoči Delu,

¹⁰ Delo, 20. 5., 1.

da jih preneha obravnavati kot pasivne žrtve policijskega nasilja ali naivne oznanjevalce krize smisla, vrednot ali civilizacije, temveč kot aktiven politični subjekt):

V Franciji je že slišati napovedi o usmeritvi francoske družbe v povsem novo smer. Odpor študentov proti kapitalističnemu sistemu je zajel široke družbene plasti. Odločenost delavskega razreda, da bo na miren način ali drugače prevzel svojo usodo v lastne roke, je prav tako deležna čedalje širše podpore pri raznih slojih prebivalstva. Značilno je, da so podudniki te smeri mladi ljudje – študentom in srednješolcem so se pridružili mladi delavci in kmetje. Protagonisti novega časa že začenjajo poudarjati nujnost neposredne demokracije in samoupravljanja.¹¹

Klasičen socialistični ideološki horizont predvideva krizo, do katere bodo pripeljala notranja protislovja v kapitalističnem produkcijskem načinu in v katerem bodo glavno zgodovinsko vlogo prevzeli delavci ter izvedli komunistično revolucijo. Zato je bil začetek krize in upora, do začetka splošne stavke, za jugoslovanske medije neinteligibilen in so o njem lahko poročali le na način krize vrednot, smisla in civilizacije ali strogo dejstveno, kot o spopadu med študenti in policijo. Delavske akcije tako obenem naredijo zgodovinsko situacijo razumljivo (»Aha! Gre za strukturno krizo kapitalizma!«) in legitimizirajo družbene boje, ki znotraj nje potekajo (študentski boj kot nekoliko prezgoden in še ne popolnoma ozaveščen antikapitalistični upor, ki mu da vsebino in legitimnost šele povezava z delavskim bojem). Za izvedbo te operacije je seveda nujno zamolčati hkratne študentske boje v socialističnih državah (posebej v Jugoslaviji) ali pa jih obravnavati kot eksotično posebnost (študentski protesti na Poljskem).

20. maja, ko stavkajo in zasedajo tovarne že milijoni francoskih delavcev, postane delavski upor glavna tema prvih strani tako Dela kot Dnevnika. Študentski upor prej nikoli ni dominiral na prvih straneh, le v domeni fotografij, ki so prikazovale spektakularno policijsko nasilje. Z delavskim uporom je drugače, o njem se, za razliko od študentskega upora, poroča vsak dan na vrhu prvih strani – kar je ravno nasprotno od današnje zgodovinoisne in popularno-kulturne obravnave maja '68, v katerih so v ospredju študentski nemiri in se na delavsko razsežnost dogajanja pozablja – in članki so veliko daljši in izčrpnější kot prej. Nova struktura politične situacije omogoči jugoslovanskim časopisom da le-to interpretirajo v starih okvirih in s svojim običajnim političnim konceptualnim aparatom. Namesto prejšnjega skromnega dejstvenega poročanja in nekoliko zmedenih im-

¹¹ N. m.

provizacij nastopijo resne analize. Začne se tudi aktivacija klasičnih individualnih akterjev – državnih voditeljev, pomembnih funkcionarjev, voditeljev strank, ministrov ter citiranje in povzemanje njihovih izjav in govorov. Delavski upor se naslavlja na državo in govori v ekonomsko-družbenih kategorijah, kar je okvir politike, ki je domač tudi tedanjemu (in sedanjemu) medijskemu diskurzu, ki ga je študentski upor, ki ni stopal v dialog z državo (razen posredno, preko spopadov z represivnim aparatom države) in govoril v nerazumljivem jeziku, nekoliko presenetil.

Ko v ospredje v časopisnem poročanju pride delavski upor, so stvari spet na svojem mestu, razumljive in interpretabilne. Vzpostavita se dve veliki in antagonistični skupini akterjev, francoska država oz. politični vrh in leva opozicija, ki vključuje opozicijske stranke v parlamentu, sindikate in delavsko gibanje. Poročanje o dogajanju v Franciji se razširi in postane osrednja tema Dela in Dnevnika, a na račun študentskega gibanja, ki se na njih njih strah pojavlja vse manj.

Evropa, zgodovina in politični subjekti

Tudi po začetku splošne stavke Dnevnik najprej še nekaj dni poroča predvsem dejstveno. 21. maja na sedmi strani, ki je drugače namenjena komentarjem, objavljen obširnejši članek, ki prinaša le podatke o številu stavkajočih delavcev, metodah stavke (zasedanje tovarn, zapiranje direktorjev v njihove pisarne) in našteva panoge, v katerih se stavka. Dodan je še opis vpliva stavke na vsakdanje življenje v Franciji, ni pa opisov ali citatov delavske politike, njihovih zahtev in razglasov. Značilna ocena politične situacije je: »Političnih posledic stavke še ni mogoče oceniti. Predsednik de Gaulle se je včeraj znova posvetoval z ministroma za socialno skrbstvo in notranje zadeve, ki kasneje nista hotela povedati niti besedice o tem, kaj so se pogovarjali. Iz predsedniške palače so samo sporočili, da se de Gaulle ne namerava obrniti narodu pred 24. majem.« Politike se torej ne da razbrati niti iz delavskih akcij samih – da bi izvedeli kaj o politiki moramo krotko čakati pred vrati predsedniške palače in se vmes zadovoljiti s skromnim dejstvenim poročanjem. Ponovno so edini legitimni politični akterji državno vodstvo, predsednik, ministri in voditelji strank. Tudi delavci se v časopisnem poročanju ne kvalificirajo kot avtonomni in legitimni politični subjekti, a njihove akcije vsaj premaknejo težišče poročanja od moralnih premislekov k političnim (tema postane legitimna politična tema, medtem ko poročanje o študentskem uporu tega ne obravnava kot politični dogodek), a delavske množice, tako kot študentske, ostanejo neme – tisti, ki naj bi delali zgodovino, o njej ne smejo govoriti. Za to je potrebno počakati na nastop državnega vrha.

Poročanje o razrednih bojih v Franciji se v naslednjih dneh nadaljuje z opisi parlamentarnega teatra – šele, ko se v zgodbo vključi tudi ta, dobi poročanje obliko običajnega in popolnega političnega poročanja. Dokler so o dogodku molčali uradni francoski politiki, so molčali tudi časopisi oziroma so se omejevali na dejstveno poročanje in nekaj moralnih spekulacij. Premik od študentskega upora k množični delavski stavki je dogodek legitimiral kot pravo in ustrezno politično temo, počakati je bilo treba le, da spregovorijo pravi in ustrezni politični akterji. V Dnevniku se od 22. maja naprej začnejo pojavljati citati govorov pomembnih francoskih politikov in podrobni opisi dogajanja v francoski vladi in parlamentu. Gre za dva kriterija, ki se ju drži »objektivno« poročanje o politiki (kot nečem, kar je, za razliko od nespornih in objektivnih družbenih in naravnih dejstev, nujno kontaminirano z ideologijo in »spolitizirano«)¹² – mesto politike sta lahko le vlada in parlament oziroma izvršna in zakonodajna veja državne oblasti in edini legitimni politični akterji so člani vlade in parlamentarci (ter njihovi ustrezni ekvivalenti v socialističnih ureditvah). Diskurzivna strategija nevtralnega poročanja o politiki je torej stroga omejitev področja politike na delovanje državnega vrha in števila posameznikov, ki lahko legitimno govorijo o politiki na profesionalne politike, ki zasedajo mesta v vladi ali parlamentu. Nevtralno poročanje o politiki je pravzaprav dejstveno poročanje o poteku političnih procesov v vladi in parlamentu določene države – ker je velik del politike tudi govorjenje, so del dejstev, o katerih se poroča, tudi citati iz izjav in govorov uradnih politikov. Nevtralni časopisi lahko »politizirajo« le skozi usta uradne državne politike – če ta molči, kot se je zgodilo v Franciji v prvi polovici maja, mu ostane le naštevanje števil in drugih empiričnih podatkov, števila aretiranih študentov in ranjenih policajev, števila stavkajočih delavcev in zasedenih tovarn. Šele uradni politični vrh je pristojen situacijo interpretirati – in če gre, kot v našem primeru, za konfrontacijo med političnim vrhom in političnimi subjekti iz ljudstva, drugi lahko nastopajo le v podrejeni, sekundarni, pasivni vlogi, kot statisti v parlamentarnem boju, v katerem vladajoča gaullistična koalicija predstavlja status quo, medtem ko leva parlamentarna opozicija predstavlja neme delavce in študente.

Poročanje se do konca maja nadaljuje na način opisovanja dogajanja v parlamentarnem teatru. Medtem ko zahteve, deklaracije in politične prakse upornih študentov in delavcev niso bile deležni posebne pozornosti, je dolgočasno in predvidljivo parlamentarno mletje podrobno opisano; med-

¹² Primož Krašovec, Dvojno delo ideologije: avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti, v: Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, *Medijske politike v postsocializmu*, Ljubljana 2009.

tem ko večina študentskih in delavskih organizacij in posameznikov ni nastopala poimensko, na način individualnih akterjev, so stranke in njihovi pomembnejši člani pedantno popisani in naštet. Iz sicer skromno dejstvenega, a vseeno poročanja o dejanskih zgodovinskih dogodkih, se poročanje spremeni v spremljanje parlamentarnega lutkovnega gledališča, kjer so dejanski družbeni boji zastopani oziroma reprezentirani. O študentskem uporu se še naprej poroča kot o uličnem spektaklu, ki naj bi bil usmerjen predvsem proti vladi, kot reakcija na vladno politiko (politični akterji iz ljudstva v nevtralnem poročanju lahko nastopajo le tako, kot reakcija na vladno politiko, kot gola negacija oziroma protest – politiko lahko dela le državni vrh, ljudstvu je, v perspektivi nevtralnega poročanja, dopuščeno le da to odobrava ali ob tem negoduje), ne pa kot subjekt lastne, afirmativne in avtonomne politike. Tako je iz poročanja izpuščeno vse, kar je bilo v dogodkih maja '68 v Parizu novega in politično prelomnega: oblike politične organizacije, ki so se formirale na zasedenih univerzah in tovarnah, teorija, ki se je tam producirala, ter predvsem nove politične perspektive in koncepti, ki sta jih obe gibanji proizvedli – kritika tovarniške discipline in družbe dela, predelava marksizma, ki ni več temeljil na valorizaciji dela, problematizacija tradicionalnih družbenih (medspolnih, družinskih, prijateljskih) odnosov, poskusi oblikovanje komunistične politike, ki ni več vezana na državo ali delovno mesto, kritika tako zahodnega kapitalističnega kot vzhodnega partijsko-birokratskega izkoriščanja in zatiranja ... Jugoslovanske časopise diskurzi upornih delavcev in študentov zanimajo le, vkolikor jih lahko prevedejo v zahteve po samoupravljanju in neposredni demokraciji,¹³ kar je sicer na najsplošnejši ravni res, a umanjka podrobnejša obravnava teh diskurzov, ki bi lahko razjasnila, kaj je bilo v celotni situaciji dejansko novega in zgodovinsko prelomnega.

Namesto tega si sledijo poročila o izjavah Pompidouja, De Gaulla, Mitteranda idr., ki govorijo znotraj starih političnih konceptov in liberalno-demokratskih klišejev. Delo te klišeje sicer res sproti problematizira in kritizira, a le znotraj okvirov uradne socialistične kritike zahodnega kapitalizma¹⁴ (kar je sicer samo po sebi precejšen preboj – kot bomo videli kasne-

¹³ Podkrepljeni tudi s Sartrovo intelektualno in moralno avtoriteto: »Prihodnost more biti le socializem, povezan z demokracijo. Omenil je tudi samoupravljanje kot izhod iz sedanjega položaja ...« (Delo, 22. 5., 1.)

¹⁴ »CGT in KPF še nista trenutno v avantgardnem položaju razvoja« (Delo, 22. 5., 1); »/ž/e zdaj je jasno dvoje: da bo do precejšnjih sprememb v stilu francoske politike in družbene strukture prišlo, če ne po tej, pa po drugi poti, in da je razvoj v tej deželi že močno prehitel parlamentarno govornišvo« (Delo, 23. 5., 1) – to je tudi edini primer, ko Delo kritizira »parlamentarno govornišvo«, a svojega poročanja vseeno ne prilagodi novi politični situaciji in novim političnim akterjem –; »Francija je v težkih krčih odhajanja starega in mehke-

je, pri analizi poročanja o okupaciji Češkoslovaške, je zahodni demokratični socializem pogostejše percipiran kot taktični zaveznik proti agresivni zunanji politiki Sovjetske zveze kot načelni nasprotnik socializma) – tako je sicer kritiziran »malomeščanski sistem Zahoda« in je možnost revolucije na Zahodu obravnavana odobravajoče, a obenem niso isti kritiki podvrženi elementi »malomeščanstva« v Jugoslaviji sami, francoska študentsko-delavska kritika ni videna kot nekaj, kar zadeva tako Zahod kot Vzhod Evrope, kot nekaj, kar problematizira ureditev socialne države v obeh, tako kapitalistični kot socialistični različici – fetišizem dela in napredka, konservativne družbene mikroodnose, državno birokratsko administriranje življenj državljanov, institucije zapiranja in discipliniranja ...

S tem se sicer jugoslovanski časopisi postavljajo v napredno pozicijo glede na kapitalistično demokracijo in deloma povzemanjo nekatere zahteve delavskega gibanja v Franciji,¹⁵ a ostajajo znotraj klasičnega horizonta socialistične politike – odločujoč je ekonomski boj, v katerem je glavni cilj emancipacija delavskega razreda, ki bo procesu svoje emancipacije emancipiral tudi vse ostale razrede in uresničil brezrazredno in brezdržavno, torej resnično svobodno družbo – komunizem. A problem, ki je očiten že v predstavitvi zaporednega razvoja razrednih družb (antično sužnjelastništvo, fevdalizem, kapitalizem) v *Manifestu*, je, da revolucionarne spremembe produkcijskega načina nikoli niso izvedli zatirani in izkoriščani tistega sistema – antičnega sužnjelastništva niso ukinili sužnji, temveč barbari; fevdalizma niso ukinili tlačani, temveč meščanstvo, razred, ki se je pojavil na novo in uveljavil nove ekonomske forme – in prav tako kapitalizma ni uspelo zrušiti delavskim gibanjem, čeprav so ta v svojem boju dosegla pomembne socialne in politične pridobitve, predvsem na področju materialnega standarda in delavskih pravic tako na demokratično-kapitalističnem Zahodu kot na socialističnem Vzhodu. Kot je slutil že Lenin v kritikah ekonomizma in v odgovorih na kritike, da njegova oblika politike ni

virtincu prihajanja novega,« (Delo, 27. 5., 1), opozarjanje na antikomunizem golistov 30. in 31. maja ...

- 15 »Samoupravljanje je postalo aktualna parola v današnji Franciji. /.../ 'Naš poudarek je predvsem na delavskem samoupravljanju v skladu z delavsko demokracijo' ...« (Delo, 30. 5., 1) – kar je tudi eden izmed redkih primerov, ko besedo dobi delavski aktivist, a še to verjetno le zato, ker so njegove besede v sozvočju s tedanjo vladajočo jugoslovansko ideologijo, ker se jih da neposredno razumeti v prevladujočem umevanju politike in njenih zaželenih ciljev. Morda najpomembnejši sklep pričujoče raziskave je zato, da se napredni elementi v nevtralnem poročanju, ki je nadvse rigidno in v celoti pristaja na horizont politike, kot ga zarisuje vsakokratna vladajoča ideologija, lahko pojavijo le naključno, kadar obstajajo napredni elementi tudi v vladajoči ideologiji in »politični kulturi« – takrat jih nevtravno poročanje strokovno »povzame«.

delavska razredna politika, povzetih v sloviti doktrini o poklicnih revolucionarjih¹⁶ in kot je očitno iz osvobodilnih ljudskih vojn ljudstev Jugoslavije, Kitajske, Vietnam idr., ki so jim same materialne razmere ter konkretne naloge v osvobodilnem boju narekoval (v praksi, če že ne vedno v ideologiji in retoriki) odstopanja od klasičnih socialističnih doktrin in receptov, je za zrušenje in ukinitve kapitalizma potreben vdor *novega* razreda v zgodovino (klasična delavska gibanja so lahko ostala le pri reformizmu v okvirih kapitalizma, zato so Leninove¹⁷ intervencije v polemiki proti ekonomizmu in spontanizmu ter koncept partije kot avantgarde ključni). Morda so bili tudi uporniški študentje v Parizu – skupaj s svojimi tovariši od Mehike do Kitajske – poskus oziroma zametek takšnega novega razreda – a tega se s perspektive klasične socialistične politike ni dalo videti.

Evropa, mir in demokratični socializem (Evropa v poročanju Dela in Dnevnika o okupaciji Čehoslovaške avgusta 1968)

Evropa v mitu socializma

Diskurz poročanja Dela in Dnevnika o okupaciji Čehoslovaške leta 1968 je strukturiran kot spopad dveh nasprotnih si ideoloških perspektiv, dveh antagonističnih »branj« mita socializma – demokratičnega, humanega, naprednega socializma (politična in ideološka perspektiva Jugoslavije in Čehoslovaške) in birokratskega, avtoritarnega, etatističnega socializma (politična in ideološka perspektiva Sovjetske zveze in drugih držav, ki so sodelovale v okupaciji Čehoslovaške). Strukturo tega spopada in način, kako skupen mit socializma določa in omjejuje obe omenjeni ideološki perspektivi smo analizirali v prejšnjem poglavju, tokrat nas bo bolj zanimala vloga Evrope v tem diskurzu oziroma kako deluje in na kakšen način se pojem Evrope umešča v omenjeni spopad in kakšno je njegovo razmerje do obeh antagonističnih ideoloških perspektiv. »Pojem« je zaenkrat seveda le provizorična oznaka brez teoretskih pretenzij – kaj natanko, tj. katero »diskurzivno dejstvo« je Evropa v diskurzu poročanja jugoslovanskih časopisov o okupaciji Čehoslovaške, moramo še ugotoviti.

V poročanju o okupaciji Čehoslovaške je mit socializma predstavljal osnovni ideološki horizont, dogodek okupacije pa prelomno zgodovinski situacijo, ki lahko ogrozi obstoj socializma kot takega, ki lahko torej uniči sam referenčni okvir zamišljanja in prakticiranja socializma. Posledično je bil diskurz poročanja o okupaciji zastavljen zelo ostro in usodno – na-

¹⁶ Vladimir Iljič Lenin, Kaj delati?, v: *Izbrana dela I*, Ljubljana 1977.

¹⁷ N. m.

mesto pluralnosti ideoloških perspektiv, ki jih običajno omogočajo moderni miti,¹⁸ sta ostali le dve, diametralno nasprotni in antagonistični, in obe sta se poskušali vzpostaviti kot tista, ki bo lahko, v dani zgodovinski situaciji, rešila socializem pred uničenjem. Apokaliptična vizija je bila namreč lastna obema perspektivama – tako so zagovorniki naprednega socializma trdili, da bo socializem uničila praksa uveljavljanja vojaške moči, s katero poskuša birokratski sistem ohraniti svojo problematično različico socializma pri življenju, medtem ko so zagovorniki birokratskega socializma trdili, da bo do uničenja socializma privedla ravno demokratizacija, saj naj bi bila ta le krinka za kontrarevolucijo.¹⁹ Usodnost situacije in preteča nevarnost uničenja socializma je množstvo heterogenih ideoloških perspektiv znotraj mita socializma zreducirala na dve radikalno antagonistični in obe sta v medsebojnem spopadu poskušali pokazati, da druga ne spada v mit socializma ter jo izriniti iz skupnega ideološkega horizonta.

Pri tem sta se obe²⁰ perspektivi sklicevali na resničnost svojega in lažnost nasprotnega socializma. Šlo je torej, če uporabimo Foucaultovo terminologijo, za formacijo režima resnice,²¹ v katerem mehanizmi pridobivanja vednosti znotraj horizonta specifične, socialistične racionalnosti vladanja in uveljavljanja te vednosti kot resnice niso bili linearni in enostavni, temveč predmet boja med naprednim, demokratičnim in birokratskim, avtoritarnim socializmom. Obe perspektivi, ki sta pretendirali na mesto nove racionalnosti vladanja sta izhajali iz skupne zaloge vednosti, ki jo je predstavljal mit socializma (teorija Marxa, Engelsa in drugih komunističnih teoretikov, politična praksa Lenina ter mednarodnega delavskega gibanja, komunistična »branja« razsvetljenskih teoretskih in demokratičnih političnih idej – svobode, pravic, vladavine ljudstva, emancipacije itn. –, boj proti imperializmu in fašizmu, iskanje nekapitalistične ekonomske ureditve, vprašanje države itn.), a je bil vsak element te skupne zaloge vednosti v boju obeh perspektiv drugače oziroma nasprotno interpretiran. Šlo je torej za to, kateri izmed antagonističnih socialističnih modelov racionalnosti vladanja bo uveljavil svoje načine branja klasičnih tekstov, svoj način reševa-

18 Teorijo mita na splošno ter njegove ambivalentnosti in potencialnega političnega pluralizma, ki ga omogoča v moderni politiki, povzemamo po Rastko Močnik, *Julija Primic v slovenski književni vedi*, Ljubljana 2006, 1–25. Za bolj natančno opredelitev mita socializma in dveh nasprotnih si perspektiv znotraj njega gl. prejšnje poglavje.

19 »TASS trdi: „Praga nas je nujno klicala na pomoč. To zahtevo so poslali zaradi nevarnosti, s katero preti ČSSR kontrarevolucija.« (Delo, 21. 8., prva posebna izdaja, 1.)

20 Sovjetska oziroma perspektiva tiska držav napadalk nam je bila dostopna le preko ponatisov in citatov v Delu in Dnevniku, a je tudi iz teh omejenih virov očitno, da je tisk držav napadalk uporabljal po strukturi enake, čeprav po ideološki usmeritvi nasprotno diskurzivne strategije.

21 Michel Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, Ljubljana 1991, 57–77.

nja vprašanja države, svoj model delavskega nadzora nad produkcijskimi sredstvi, svojo prakso ljudske demokracije itn. kot racionalnost vladanja socializma na splošno, ki bo sposobna odrediti resničnost in lažnost znanstvenih in filozofskih spoznanj, načinov vladanja, pisanj zgodovine itn.

Po Foucaultu socializem nima posebne, sebi lastne racionalnosti vladanja oziroma vladnosti – ima le posebno zgodovinsko in ekonomsko racionalnost: »/.../ dejansko, in to je pokazala zgodovina, lahko socializem deluje le povezan z drugačnimi tipi vladnosti. /prevedel P. K./«²² Realno obstoječi socializmi so se po Foucaultu tako povezovali ali z liberalno racionalnostjo vladanja ali pa z racionalnostjo vladanja, ki je zgodovinsko predhodila liberalni, s hiper-administrativno racionalnostjo vladanja policijske države, ki je bila značilna za Evropo sedemnajstega in osemnajstega stoletja. Foucault dodaja, da je nenehno preizpraševanje ali gre za resničen ali lažen socializem, ki je tudi predmet naše analize, ravno učinek odsotnosti avtonomne socialistične racionalnosti vladanja, ki jo nadomešča nenehno preverjanje zvestobe klasičnim tekstom.²³ To obenem nastopa kot simulacija avtonomne socialistične racionalnosti vladanja, ki skriva, da je jugoslovanski socializem (deloma) pripet na liberalno racionalnost vladanja in sovjetski (deloma) na racionalnost vladanja policijske države, da ne gre za popolno zgodovinsko in politično novost, temveč predelavo že obstoječih političnih konceptov, načel, postopkov in načinov organizacije.

Evropa v tem kontekstu nastopa kot zunanji posrednik, kot element mediacije, ki prihaja izven skupne zaloge vednosti, izven komunističnega »kanona«. Že v utemeljitvenem tekstu tega kanona je komunizem opredeljen kot sicer evropski pojav, a kot nekaj kar nasilno prekinja običajen tok evropske zgodovine, kar radikalno prelamlja z dotedaj obstoječimi družbenimi in političnimi formacijami ter ideologijami – kot pošast, ki hodi po Evropi.²⁴ Na vrhuncu krize in razcepa znotraj realno obstoječega socializma se Evropa vrne kot posrednik, kot vmesni člen, ki ni del nobene izmed ideoloških perspektiv, ki sestavljata poročanje o okupaciji Češkoslovaške, a omogoča prehod iz ene v drugo oziroma predstavlja minimalni pogoj za njun dialog, četudi je ta antagonističen in destruktiven. Oziroma, natančneje rečeno, ravno zato ker je ta dialog antagonističen in destruktiven, mit socializma ne more predstavljati pogoja zanj – saj poskušata obe nasprotni si ideološki perspektivi dokazati da druga pravzaprav ne temelji na skupni mitski podlagi, da so njene reference na elemente skupne zaloge vednosti

²² Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics*, Basingstoke 2008, 92.

²³ N. d., 92–94.

²⁴ Karl Marx in Friedrich Engels, *Komunistični manifest*, Ljubljana 1976.

neupravičene in lažne, ter da bi morala zapustiti skupni ideološki horizont –, zato je potrebno, da bi bil antagonistični dialog, katerega namen je uničenje ene izmed obeh perspektiv, sploh mogoč, uvoziti element od zunaj – in ta element je Evropa.²⁵ Mit socializma tako predstavlja skupno zalogo referenčne vednosti, odreja osnovno strukturo tega ideološkega dialoga in mu postavlja meje, medtem ko je Evropa uvoženi zunanji posredovalni element, ki ga omogoča. Omogoča ga na dva osnovna načina – kot element razlikovanja (delitev na demokratični Zahod in socialistični Vzhod) in kot element povezovanja, spajanja (Evropa obenem označuje oziroma zgošča tisto, kar je skupno tako Zahodu in Vzhodu – antifašistični boj med drugo svetovno vojno in povojno ureditev, ki temelji na ideji miru).

Evropa in delitev na Vzhod in Zahod

Evropa se v poročanju o okupaciji Čehoslovaške redko pojavlja sama, skoraj vselej je v konjunkciji z vrednoto miru²⁶ (evropski mir), ki izvira iz antifašizma oziroma povojne ureditve Evrope. Tako se retroaktivno vzpostavlja poseben diskurzivni prostor, v katerem je mogoče pisati zgodovino, osredotočeno na omenjeni dve osnovni vrednoti. V tej perspektivi je druga svetovna vojna ključni dogodek, povojni mir pa ključni proces v zgodovini tako skonstruirane Evrope. Takšna Evropa je nujen pogoj diskurzivne konstrukcije demokratičnega socializma, kar je sintagma, ki označuje tako pozitivno vsebino jugoslovanske in čehoslovaške »poti v socializem« (ljudska demokracija) kot njuno razliko od sovjetskega, avtoritarnega modela socializma. Če sledimo Foucaultu²⁷ bi bila jugoslovanska in čehoslovaška politika leta '68 ravno poskus spajanja zgodovinske in ekonomske racionalnosti socializma z liberalno racionalnostjo vladanja – za razliko od sovjetskega socializma, ki se je pripenjal na racionalnost vladanja policijske države. Takrat prevladujoča ideološka delitev geografskega prostora Evrope je bila, po liniji družbene ureditve, delitev na socialistični Vzhod in kapitalistični Zahod. Konstrukcija Evrope antifašizma in miru je bila, v jugoslovanskem ideološkem kontekstu, način kako preseči to delitev in biti obenem del obojega – Zahoda (demokratični) in Vzhoda (socializem). Strategija preseganja delitve Vzhod – Zahod je bila sklicevanje na

²⁵ Da bi preverili ali je uvoz zunanjega posredovalnega elementa nujen pojav ob krizah velikih mitov ali le specifičen način, s katerim se je znotraj mita socializma v specifični zgodovinski situaciji leta 1968 ideološko artikulirala takratna kriza, bi bilo potrebno več raziskav. Zato bomo zaenkrat uvoz zunanjega posredovalnega elementa obravnavali kot poseben primer.

²⁶ »/P/retnja stabilnosti in miru v Evropi«, »zaščita evropskega miru« (Delo, 21. 8., p.p.i., 1), »usoda miru v Evropi« (Dnevnik, 22. 8., 2), »s tem sta ogrožena mir in varnost v Evropi« (Dnevnik, 23. 8., 2) itn.

²⁷ M. Foucault, n. m.

skupno zgodovino – tako Zahodne demokracije kot komunisti Vzhoda so se skupaj borili proti in premagali fašizem in skupaj ustvarili novo Evropo, Evropo miru. Tisto, kar torej družbi del Zahoda in del Vzhoda je antifašizem in antimilitarizem.

Linija, po kateri se deli geografski prostor Evrope, je v tej novi diskurzivni konstelaciji premeščena – ne več Vzhod–Zahod, temveč nasilne in nenasilne družbeno-politične ureditve. Kot nasilne so eksplicitno označene države okupatorke (implicitno pa v ta nabor spadajo tudi tedanje fašistične in vojaške diktature na Portugalskem, v Španiji in v Grčiji), tako da sta nasilna oziroma militaristična tako del Vzhoda kot del Zahoda. Poudarek tako ni več na družbeni oziroma ekonomski ureditvi (socializem ali kapitalizem), temveč na političnem sistemu (demokratični ali avtoritarni) in na načinu vodenja mednarodnih odnosov (diplomacija, miroljubnost, spoštovanje mednarodnega prava, pravice narodov do samodoločbe ter suverenosti držav in ozemeljske integritete proti militarizmu, ekspanzionizmu in samovoljni agresiji).²⁸

Eksplicitne zgodovinske paralele z nacistično zasedbo Češkoslovaške leta 1939²⁹ vzpostavljajo zgodovinsko kontinuiteto med bojem za mir proti nasilnima, agresivnima in militarističnima fašizmu in nacizmu v času druge svetovne vojne in sodobnim nasilnim, agresivnim in militarističnim sovjetskim modelom socializma. S tem premikom perspektive je skupen element Jugoslavije in Češkoslovaške na eni ter Sovjetske zveze in njenih zaveznic na drugi strani – da vse vsebujejo socialistično družbeno-ekonomsko ureditev – potisnjen v ozadje in so tisto, kar je poudarjeno, njihove medsebojne razlike. Gre torej za nov pogled na zgodovino Evrope – ne vzporeden, heterogen in antagonističen razvoj dveh gospodarskih sistemov, socialističnega in kapitalističnega, ki rezultira v delitvi Vzhod – Zahod, temveč vzporeden, heterogen in antagonističen razvoj politike miru in militaristične politike (zgodovinsko dejstvo vojaške okupacije utemeljuje zgodovinsko primerjavo med nacistično Nemčijo nekoč in Sovjetsko zvezo danes).

V boju proti fašizmu so se v času druge svetovne vojne s socialističnimi silami združile tiste kapitalistične sile, ki so bile demokratične (saj je fašizem ravno primer nedemokratičnega, avtoritarnega in militarističnega ka-

²⁸ »Prepričani smo, da le enakopravni, odprti in demokratični odnosi, ki izhajajo iz načela proletarskega internacionalizma, lahko prispevajo k utrjevanju akcijske enotnosti socialističnih sil in poglobljanju najširše enotnosti vseh revolucionarnih in naprednih demokratičnih sil v boju proti imperializmu, za mir, nacionalno neodvisnost, napredek in socializem.« (Delo, 22. 8., 1.)

²⁹ »Dramatična noč v Pragi, ko je ČSSR doživljala drugi München.« (Delo, 22. 8., str. 1.)

pitalizma). Tako je demokracija drug element oziroma druga ključna vrednota, ki omogoča in strukturira novo delitev, ki v jugoslovanskem časopisnem poročanju o okupaciji Češkoslovaške nadomešča takrat uveljavljeno in prevladujočo delitev Vzhod – Zahod: demokratične (in miroljubne) proti avtoritarnim (in militarističnim) silam. Družbeno-ekonomska ureditev je v tej perspektivi neodvisna od osnovne usmeritve v zunanji oziroma mednarodni politiki – tako socializem kot kapitalizem sta lahko tako miroljubna kot militaristična. Obenem pa je med političnim sistemom in načinom vodenja mednarodne politike vzpostavljen odnos nujnosti – demokracija (tako socialistična kot kapitalistična) je nujno miroljubna, medtem ko je avtoritaran politični sistem (tako sovjetski socialistični kot fašistični kapitalistični) nujno militarističen in agresiven. S tem se retroaktivno ideološko legitimizira spajanje z liberalno racionalnostjo vladanja (demokracijo), saj to, v dani ideološki perspektivi, predstavlja edini možni način ohranjanja zgodovinske tradicije antifašizma in boja za mir, ki ju vsebuje ta nova diskurzivna konstrukcija Evrope.

Obenem pa ta diskurzivna konstrukcija Evrope in zgodovinske kontinuitete z antifašizmom omogoča kritiko sovjetske okupacije kot izdaje antifašistične tradicije in zavrnitev kritik (ki jih je na Jugoslavijo in Češkoslovaško naslavljal tisk držav okupatorok) o kontrarevolucionarni naravi zaveznitva s kapitalističnim Zahodom in demokratičnih reform v Jugoslaviji in Češkoslovaški.³⁰ Retorika, s katero SZ in njene zaveznice opravičujejo okupacijo ČS namreč vztraja pri stari delitvi na kapitalistični Zahod in socialistični Vzhod, znotraj katere je vsako preseganje te delitve izdaja revolucionarne preteklosti (v perspektivi SZ in njenih zaveznic iz varšavskega pakta evropski Vzhod vzpostavlja zgodovinska kontinuiteta socialističnih revolucij, začnši z Oktobrsko, Zahod pa zgodovinska kontinuiteta »kapitalistične reakcije«), kar pomeni, da je vsako, četudi – kot v našem primeru – začasno in situacijsko, zavezništvo z Zahodom pomeni popuščanje kapitalizmu in opuščanje pozicij socializma.³¹ Premestitev osi socialistični Vzhod – kapitalistični Zahod na delitev demokratična in miroljubna Evropa proti avtoritarni in militaristični Evropi ter nadomestitev družbeno-ekonomske ureditve in prisotnosti/odsotnosti socialistične revolucije kot ključnih kriterijev delitve s tradicijo miru, antifašizma in demokra-

30 »Kontrarevolucionarji, ki jih spodbujajo in podpirajo imperialisti, si prizadevajo priti na oblast.« (Delo, 24. 8., 2.)

31 »/B/ratska pomoč socialistični Češkoslovaški' je spravila v bes imperialiste in reakcionarne kroge, ki so si na tihem želeli obnovitev kapitalizma v Češkoslovaški ... Vse je bilo pripravljeno, da se država Čehov in Slovakov odtrga od družine socialističnih narodov in da se obnovi mračna kapitalistična preteklost.« (Delo, 23. 8., 2.)

tične politične ureditve je premik perspektive, ki omogoča zavrnitev omenjene legitimizacije okupacije ČS in njene kritike jugoslovanske in češkoslovaške poti v socializem. V ideološki perspektivi SZ in držav zaveznic je socialistična družbeno-ekonomska ureditev nujno vezana na točno določeno politično ureditev (ki jo jugoslovanski mediji označujejo kot etatistično in birokratsko).³² Zveza med politiko in ekonomijo je deterministična, socialistična družba mora nujno imeti za svoj politični sistem centralizirano policijsko državo, kar pomeni, da je vsakršna reforma v smeri demokracije v političnem polju obenem nujno znak popuščanja na družbeno-ekonomskem področju, se pravi ukinjanja socializma in uvajanja kapitalizma. Premik v smeri demokracije na političnem področju nujno vsebuje svoj korelat v ekonomiji (oziroma, natančneje, premik v smeri demokracije je samo površinski znak globljih premikov v ekonomiji), saj sta, v tej ideološki perspektivi, demokracija in kapitalizem prav tako deterministično in nujno povezana kot socializem in policijska država.

Zasuk perspektive, ki ga naredijo jugoslovanski mediji v poročanju o okupaciji ČS, pa ravno osvobodi razmerje med politiko in ekonomijo te rigidne determiniranosti, ter postavi demokracijo kot politično izbiro in rezultat boja za svobodo, kot nekaj, kar ustvarjajo ljudske množice in ne kot preprosto neposreden proizvod kapitalističnega ekonomskega sistema, ki le prikriva njegovo nepravilnost. Demokracija v jugoslovanski ideološki perspektivi ni več nujno vezana na katerikoli ekonomski sistem in tudi ne pomeni toliko formalnih značilnosti ureditve političnega sistema, temveč prej osnovno načelo njegovega delovanja in organizacije³³ – takšna pozicija ji omogoča tako potencialno kritiko zahodne, »formalne« demokracije, kjer je udeležba ljudstva prej stvar rituala kot dejanske udeležbe pri političnem odločanju, kot tudi kritiko avtoritarnosti sovjetskega političnega sistema in potencialno tudi avtoritarnosti nekaterih kapitalističnih držav (Španija, Portugalska, Grčija) – in obenem tudi osnovno načelo delovanja ekonomije.

Demokracija tako ni le politično – in na tej točki začneta jugoslovanska ideološka perspektiva in zgodovinska praksa pomembno odstopati od preproste sheme o prijetosti socializma na že dovršeno in prej obstoječo racionalnost vladanja, ki jo na navedenem mestu predlaga Foucault –, temveč tudi družbeno in ekonomsko načelo. Delavsko samoupravljanje pome-

32 »/S/tari birokratsko-etatistični okviri /.../ zbirokratizirani etatistični sistem /.../ birokratske težnje /.../ stalinistične metode ...« (Delo, 25. 8., 2.)

33 »/K/er smo demokratična družba, ker imamo demokratsko partijo ter demokratski centralni komite ...« (Delo, 25. 8., 2.)

ni ravno udeležbo in soodločanje delavcev pri upravljanju podjetij. V jugoslovanski perspektivi sintagma demokratični socializem ne ukinja le rigidne enosmerne determiniranosti politike po ekonomiji, temveč tudi aplicira oba člena (tako demokracijo kot socializem) na tako ekonomijo kot politiko. Tako politični kot ekonomski sistem sta tako demokratična kot socialistična – ekonomski sistem Jugoslavije je delavsko samoupravljanje, kar ga ločuje tako od kapitalistične dominacije nad ekonomijo na Zahodu kot države na Vzhodu, medtem ko je njen politični sistem ljudska demokracija, kar ga prav tako ločuje tako od formalne demokracije Zahoda kot od avtoritarne partijske vladavine na Vzhodu. Ideološka in politična aplikacija demokracije na tako ekonomijo kot politiko omogoča zavezništvo z Zahodom po liniji skupne antifašistične zgodovine in zavezanosti miru v zunanji politiki ob ohranjanju razlike do Zahoda, ter obenem omogoča zavrnitev kritik z Vzhoda in formulacijo kritik Vzhoda (ter obenem – če se za to pokaže potreba, kot v primeru delavske vstaje v Franciji – Zahoda).

Evropa in kritike fašizma, militarizma in imperializma

Antifašistični boj je bil osnova jugoslovanske državnosti in njen konstitutivni zgodovinski moment, za razliko od Sovjetske zveze, kjer ta moment predstavlja Oktobrska revolucija. Ostale socialistične države vzhodne Evrope je ob koncu druge svetovni vojne osvobodila sovjetska Rdeča armada, medtem ko je Jugoslavijo osvobodilo njeno lastno ljudstvo ob podpori zahodnih zaveznikov. Tako je določen kompromis, določeno zavezništvo z Zahodom vpisano že v samo konstitucijo Jugoslavije, čeprav se je ta konstituirala kot socialistična država. Obenem pa socialistična Jugoslavija ni, tako kot Sovjetska zveza, nastala iz samo socialistične revolucije, temveč iz kombinacije socialistične revolucije in antifašističnega boja in ravno v tem je glavna razlika med sovjetsko in jugoslovansko ideologijo – za sovjetsko je konstitutiven boj proti kapitalizmu, za jugoslovansko pa boj proti fašizmu.

Demokracija, v splošnem evropskem ideološkem kontekstu, nastopa kot osnova skupnega antifašističnega boja vseh zaveznikov in, v specifično jugoslovanskem kontekstu, kot množični ljudski boj za svobodo. Mir v zunanji politiki je ekvivalent demokraciji v notranji in osnovne vrednote jugoslovanske zunanje politike neposredno izhajajo iz antifašistične, ne sovjetske revolucionarne tradicije (tu je tudi glavna razlika med obema v pojmovanju socialistične zunanje politike): te vrednote so suverenost držav, pravica do samoodločbe, pravica do samostojne poti v socializem, nevme-

šavanje v notranje zadeve drugih držav, miroljubna koeksistenca³⁴ itn. Nasprotje teh vrednot so vrednote avtoritarnosti (kot nasprotja demokracije) in nasilja (kot nasprotja miru), kar je oboje pripisano Sovjetski zvezi in njenim zaveznicam. V jugoslovanski perspektivi gre pri okupaciji za neposredno kršenje povojne ureditve Evrope, ki temelji na miru. Militarizem in agresija v zunanji sta prikazana kot neposredna učinka avtoritarnosti in dominacije v notranji politiki,³⁵ torej je os neposrednega določanja preamknjena – če v sovjetski perspektivi neposredno določanje poteka na osi ekonomska – politična ureditev (in socializem nujno izključuje demokracijo, ki naj bi bila le maska kapitalističnega izkoriščanja), v jugoslovanski poteka na osi notranja – zunanja politika, in nedemokracičnost v notranji nujno privede do nasilja v zunanji politiki, in, obratno, demokratičnost v notranji pomeni zavezanost miru v zunanji politiki. Kritika okupacije Českoslovaške je tako obenem nujno tudi kritika sovjetske notranje politike in kritika militarizma nujno tudi kritika avtoritarnega birokratizma.

Čeprav v primeru poročanja jugoslovanskih časopisov o okupaciji Českoslovaške prevladuje kritika sovjetskega tipa socializma in njegove zunanje politike (neposredno povezane oziroma določene z avtoritarnostjo njegove notranje politike), je ta kritika še vedno podana s stališča (alternativnega) tipa socializma. Ne gre torej za običajno hladnovojno denunciacijo socializma v kontekstu ideološkega dvoboja med »vzhodnim blokom« in »svobodnim svetom«, temveč za diskurz, ki presega to ideološko delitev in vzpostavi novo ideološko perspektivo – perspektivo demokratičnega socializma. Ta perspektiva omogoča in obenem zahteva kritiko obojega, tako zahodnega kapitalizma kot vzhodnega birokratskega socializma. Če je osnova sodobne Evrope in edino upanje za njeno prihodnost dejansko mir, mora biti »mir« – oziroma sklop vrednot, ki so zgoščene v pojmu Evrope (demokracija, svoboda, mir, nenasilje) in ki izhajajo iz boja proti fašizmu kot paradigmatnega boja za svobodo proti vsem oblikam nasilja – osnova tako zunanje (miroljubna koeksistenca, spoštovanje suverenosti držav) kot notranje (demokracija) kot tudi ekonomske politike, kar pomeni samoupravni socializem, saj je kapitalizem, prav tako kot sovjetski etatistični paternalizem, oblika ekonomskega nasilja. Tako demokratični

34 »N/jene /Zveze komunistov Jugoslavije/ politike za obrambo neodvisnosti in enakopravnih odnosov med narodi ...« (Dnevnik, 22. 8., 2.)

»/Predsedstvo mestne konference Socialistične zveze delovnega ljudstva/ je zahtevalo spoštovanje pravice suverene socialistične države, da samostojno in v skladu z voljo delovnega ljudstva oblikuje socialistične odnose.« (Dnevnik, 22. 8., 5.) »Vselej smo podpirali boj za osvoboditev in neodvisnost.« (Dnevnik, 23. 8., 2.)

35 Gl. povzetek govora Svetozarja Vukmanovića na deseti seji CK ZKJ (Delo, 25. 8., 2.).

in samoupravni socializem pomeni edino ureditev, ki v vseh svojih instancah (zunanja politika, notranjepolitična ureditev, ekonomski sistem) izhaja iz antifašističnih načel in je edina dejansko evropska ureditev in mora kot tak postati model razvoja v prihodnosti, saj predstavlja edini izhod iz krize tako »malomeščanskega modela« Zahoda kot krize sovjetskega avtoritarnega socializma.³⁶ Oba modela se v trenutku, ko demokratično ljudske težnje ogrožajo njuno (ekonomsko ali politično) hegemonijo, zatekta k nasilju, k uporabi represije, h kršitvi evropskih vrednot. Po drugi strani demokratični in socializem, v tej perspektivi, pomeni združitev obeh naprednih tendenc evropske zgodovine, socializma kot socialne in demokracije kot politične osvoboditve, ki sta se združili v antifašističnem boju na področju Jugoslavije, kar daje Jugoslaviji posebno mesto v tej konceptu evropskih vrednot in v zamišljanju prihodnosti Evrope. Le demokratični in samoupravni socializem je dejansko povsem antifašistična in dejansko povsem evropska družbeno-politična ureditev, zato lahko sebe vidi in postavlja kot model razvoja vse Evrope (vse ostale družbeno-politične ureditve, ki v sebi ohranjajo momente takšnega ali drugačnega nasilja, lahko prinesejo le uničenje in propad). A ta razvoj ni prikazan mehanično, kot eshatološka nujnost, temveč kot nujnost nenehnega boja proti vsem oblikam nasilja in dominacije – sklicevanje na zgodovino dolgotrajnega in krvavega boja proti fašizmu predstavlja inspiracijo za aktualne boju proti njegovim nasilnim in avtoritarnim elementom, ki so preživeli drugo svetovno vojno.

Če demokratični in samoupravni socializem predstavlja kombinacijo vseh najpomembnejših evropskih vrednot (miru, ekonomske in politične svobode), je zgodovinski fašizem njegovo neposredno nasprotje, saj kombinira vrednote, ki so nasprotne temu, kar jugoslovanski časopisi v času okupacije Češkoslovaške diskurzivno konstruirajo kot pozitivne evropske vrednote – fašizem je nasilen, imperialističen in uničevalen, njegovo gospodarstvo in politika temeljita na prisili in zatiranju. Zelo shematično in poenostavljeno prikazano bi štirje osnovni tipi družbeno-političnih sistemov v tej perspektivi izgledali takole: demokratični socializem (svoboda tako na področju politike kot ekonomije), demokratični kapitalizem (politična svoboda, a ekonomsko nasilje), avtoritarni socializem (politično nasilje, svoboda v ekonomiji), avtoritarni kapitalizem oz. fašizem (nasilje tako v politiki kot v ekonomiji). Demokratični socializem tako predstavlja idealni tip družbeno-politične ureditve, fašizem najslabši mogoči model, sovjetski socializem in zahodne demokracije pa hibridna modela (kjer tudi

³⁶ »V takšnem položaju je zgodovinska odgovornost socialističnih sil prav v tem, da razvijajo nov koncept o mednarodnih odnosih in demokraciji.« (Delo, 25. 8., 2.)

njuni svobodni področji nista povsem »čisti« – zahodni demokratični sistemi so »formalni«, reproducirajo kapitalistično izkoriščanje itn., medtem ko se avtoritarnost sovjetske politične vladavine odraža tudi na etatiističnem nadzoru in prisili v ekonomiji – a sta v načelu pozitivni). Rečeno s Foucaultovo terminologijo, socializem, povezan z liberalno racionalnostjo vladanja (ki ima povratne učinke na njegovo ekonomsko – samoupravljanje – in zgodovinsko – antifašizem – racionalnost), se v dani zgodovinski situaciji (kmalu po študentskih uporih in generalni stavki v Franciji – krizi demokratičnega kapitalizma – in v času okupacije Češkoslovaške – krizi avtoritarnega socializma) poskuša vzpostaviti kot najracionalnejši model družbeno-politične ureditve, a obenem poskuša vzpostaviti avtonomno racionalnost vladanja (ravno pomanjkanje te je Foucault na navedenem mestu očitil realno obstoječemu socializmu), temelječo na političnih invencijah partizanskega boja. Ugotovitev »da je, kljub hudemu udarcu, ki ga je ta agresija prizadejala socializmu, očitno, da se v tem trenutku odpirajo novi vidiki in novo obdobje samoupravnega socializma in neposredne demokracije« (Delo, 26.8., str. 3) pomeni ravno to: iskanje avtonomne demokratično-socialistične politike kot izhod iz krize tako demokratičnega kapitalizma kot avtoritarnega socializma ter novih oblik dominacije in nasilja, ki ju obe krizi prinašata.

Osemdeseta v danes prevladujočim javnem imaginariju v zvezi z zgodovino socializma pomenijo boj za svobodo in razcvet kritične misli, ki sta po 1989 dokončno premagala avtoritarne režime realsocializma. V pričujočem poglavju bomo skušali, na primerih madžarske vstaje leta 1956, uvedbe vojnega stanja na Poljskem leta 1981 in rušenja Berlinskega zidu leta 1989, pokazati, da je bila dejanska zgodovina bojev za svobodo znotraj socializma(ov) bolj kompleksna kot jo predstavljajo danes uveljavljene zgodbe o komunističnem totalitarizmu in boju liberalnih sil za osvoboditev. Osnovna teza poglavja je, da so bili notranji upori realsocializmu motivirani ne z liberalnimi vrednotami, vero v ekonomsko superiornost kapitalizma ali v prednosti parlamentarne pred ljudsko demokracijo, temveč z ideali demokratičnega socializma, ki izvirajo iz evropskih delavskih vstaj v dvajsetih in antifašističnega boja, in ki temeljijo na konceptih delavskega samoupravljanja, neposredne demokracije in humanističnega socializma. Osemdeseta tako pomenijo propad tako avtoritarnih socializmov, kot njihovih demokratičnih, a še zmeraj socialističnih alternativ, in ponovno prevlado liberalnega kapitalizma.

Podlaga poglavja je raziskava Oblikovanje, razvoj in raba pojma Evrope v slovenskih časopisih v drugi polovici 20. stoletja. Tokratna interpretacija vključuje tri izmed analiziranih dogodkov: Madžarsko '56, Poljsko '68 in Berlin '89.

Poglavje ni povzetek raziskave oziroma njenih rezultatov, temveč je (v duhu CDA) zastavljen interdisciplinarno, tematsko širše in družbeno-kritično. Rezultati raziskave predstavljajo le enega izmed virov, dodatni viri so

zgodovinopisna, sociološka in politično-ekonomska literatura. Tematika je širša od problematike medijskega poročanja (tedaj) jugoslovanskih časopisov o Madžarski '56, Poljski '68 in Berlinu '89 in vključuje ekonomsko, politično in socialno zgodovinsko perspektivo ter problematike razvoja in zatona delavskega samoupravljanja, finančno in dolžniško krizo v osemdesetih, napetosti in antagonizme med partijsko oblastjo in načeli ljudske oziroma množične demokracije v realno obstoječih socializmih vzhodne Evrope ter vlogo dela in delavstva v socialističnih družbah. Našteti dogodki predstavljajo le posamezne reprezentativne primere sicer kontinuiranih socialnih, ekonomskih in političnih procesov, značilnih za vzhodnoevropske socializme. Kritična perspektiva članka je vsebovana v kritiki danes prevladujočih medijskih in javnomnenjskih predstav o zgodovini socializma kot enostavnega boja med liberalnimi, demokratičnim in prokapitalističnimi silami ter despotsko in ekonomsko nevzdržno partijsko diktaturo.

Poglavje temelji na novem pogledu na zgodovino vzhodnoevropskih socializma(ov) skozi novo branje Rose Luxemburg oziroma njene kritike Lenina in oktobrske revolucije. Osnovni, splošni teoretski okvir tega pogleda je zgodovina socializmov kot zgodovina antagonizma med demokratično-socialističnim in prosovjetsko-realpolitičnim projektom, ki imata različne in pogosto nasprotno ekonomske, socialne in politične programe. Poglavje je sestavljeno iz treh kratkih študij primerov: Madžarske '56 kot primera množične ljudske vstaje proti sovjetskemu hegemonizmu in za demokratični socializem; Poljske '68 kot primera eskalacije tega antagonizma do momenta, ko ga partija ne more več nadzorovati drugače kot z vojaškim udarom in obenem začetka finančne faze hladne vojne ter uvajanja neoliberalnih ekonomskih in socialnih politik v Vzhodnem bloku; in Berlina '89 (s primerjalno analizo Tianamena) kot začetka konca realno obstoječih socializmov in s tem tudi programa demokratičnega socializma kot alternative sovjetskemu modelu. Zadnji del vsebuje tudi eksplicitno kritiko liberalnih interpretacij leta '89 kot zmage demokracije nad totalitarizmom ter enostanske, redukcionistične revizije zgodovine socializma, ki je sledila dogodkom leta '89.

Osnovna teza poglavja je, da je bila zgodovina vzhodnoevropskih socializmov bolj kompleksna, kot se to običajno prikazuje, ter da sta produktivni izhodišči za njeno novo, korektnjšo interpretacijo ponovna branja marksističnih in komunističnih kritik oktobrske revolucije ter nov pogled na zgodovino poskusov socialističnih vstaj v Vzhodni Evropi (skupaj njihovo povezavo s politiko komunističnih vstaj v Evropi med obema vojnoma ter

politiko partizanov med drugo svetovno vojno), saj se v teh teorijah in političnih eksperimentih izoblikuje program alternativnega in danes večinom pozabljenega demokratičnega socializma.

Madžarska '56: Socialistična demokracija in sovjetski model revolucije

Dominantna interpretacija socialističnih revolucij in socialistične zgodovine v Vzhodni Evropi po drugi svetovni vojne je, da so bile te revolucije državam, ki jih je ob koncu druge svetovne vojne osvobodila sovjetska Rdeča armada, vsiljene in da so bili socializmi, ki so iz teh revolucij nastali, le sateliti Sovjetske zveze, del njene »interesne sfere«. Kot taki naj bi bili vzhodnoevropski socializmi ekonomsko, politično in vojaško povsem podrejeni Sovjetski zvezi, le preproste imitacije sovjetskega modela revolucije in socialistične ureditve. Po tej razlagi obstaja samo en zgodovinski socializem – in ta je avtoritaren, sovražen do demokracije in podjetniške iniciative, krši človekove pravice in pomeni totalitarno, stalinistično policijsko državo. Vsak upor proti socializmu je v tej, poenostavljeni in manihejski perspektivi, mogoč le kot upor proti socializmu nasploh in v imenu edine mogoče alternative: liberalne demokracije in prostega trga. Takšen pogled je osnova danes prevladujočih teorij o zgodovini socializma kot zgodovini totalitarizma,¹ ki dinamiko evropske povojne zgodovine interpretira kot boj med svobodo in demokracijo (ki sta mogoči le v kapitalistično-moščanski obliki) in totalitarnim zatiranjem (ki je edina mogoča zgodovinska artikulacija socializma).

Zanimivo je, da je bil takšen enodimenzionalen in manihejski pogled na vstaje in boje znotraj vzhodnoevropskih socializmov tudi del uradne ideologije Sovjetske zveze. Pravda in Sovjetski zvezi lojalni lokalni mediji so tako vstajo na Madžarskem leta 1956 kot reforme na Češkoslovaškem leta 1968 interpretirali kot kontrarevolucionarne, imperialistične zarote zahodnih sil za restavracijo kapitalizma. Pogleda tako zahodnih komentatorjev kot uradnih medijev Sovjetske zveze na dogodke, kot je bila Madžarska '56, se v splošnem ujemata, razlikujeta se le v politični opredelitvi do njih – sovjetski tisk je bil do domnevne restavracije kapitalizma in parlamentarne demokracije sovražen, medtem ko so ji bili zahodni komentatorji naklonjeni. A nekoliko bližji pogled na madžarsko vstajo pokaže, da je bila situacija kompleksnejša kot se kaže na prvi na pogled. Poročanje jugoslovan-
skih časopisov je pri tem pomemben vir, saj je bila Jugoslavija edina izmed

¹ Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagić (ur.), *Oddogodenje zgodovine*, Ljubljana 2008; Primož Krašovec, Svi antikomunisti su tigrovi od papira, *Novosti* 546 (2010), <http://www.novosti.com/2010/06/svi-antikomunisti-su-tigrovi-od-papira/>.

vzhodnoevropskih držav, ki je uradno zavrnila politično nadvlado Sovjetske zveze in Varšavski pakt ter poskusila uvesti posebno, od sovjetskega modela neodvisno varianto socializma. Zato so bili jugoslovanski mediji, javnost in uradna politika bolj perceptivni za kompleksnost zgodovinske dinamike mednarodnega socializma – še posebej če je ta šla v smer bojev za samoupravni in demokratični socializem kot tisto slepo pego, ki uhaja enostavnim, manihejskim interpretacijam zgodovine socializma.

Pomemben »preddogodek« madžarske vstaje leta 1956 je bil ponoven pogreb, tokrat z vsemi državnimi častmi, Lazsla Rajka in drugih antifašističnih borcev ter članov delavskega gibanja, ki so bili ubiti med političnimi čistkami v času avtoritarne vladavine Matyasa Rakosija po drugi svetovni vojni. Njihov ponoven pogreb je bilo tako simbolno dejanje kritike in nestrinjanja s stalinističnim terorjem v letih 1949–1956, ki je bilo del splošnega procesa destalinizacije po Stalinovi smrti in Hruščovi kritiki Stalinovega kulta osebnosti, kot obenem afirmacija drugačne socialistične politike. Simbolni pomen ponovnega pogreba se ni izčrpal le v obsodbi nasilja Rakosijevega režima, kar bi pomenilo strinjanje madžarskih množic z administrativno-birokratskim režimom po sovjetskem zgledu, le brez nasilnih ekscesov. Ponoven pogreb borcev antifašističnega in delavskega gibanja je pomenil več – poskus oziroma začetek povratka k političnima programoma, ki sta simbolizirala boj za nacionalno suverenost in samoodločbo (antifašistično gibanje) in za množično demokracijo (delavsko gibanje) in ki bi v pogojih nadaljevanja madžarske politične odvisnosti od Sovjetske zveze in administrativnega partijskega režima ostala neuresničena – kljub odpravi ekscesov v obliki političnega nasilja in čistk. Vstajo na Madžarskem tako sproži spomin na možnost drugačnega, od Sovjetske zveze neodvisnega socializma delavskih svetov, ne kontrarevolucionarna želja po restavraciji liberalnega kapitalizma.

Kritike in obsodbe Rakosija v madžarskem tisku, ki jih povzemajo tudi jugoslovanski časopisi, so vse artikulirane kot kritike »temne sence« in »škode« za socializem in ljudske demokracije, torej v ideološkem in političnem horizontu socializma. Kritika Rakosija je kritika zgrešene socialistične politike – kot ena izmed najhujših napak Rakosijeve vlade je tako navedeno, da je svoje zločine in nasilje izvajala v imenu socializma. Na Madžarskem je šlo jeseni leta 1956 torej tako za boj za definicijo socializma na diskurzivni ravni kot za reorientacijo socialistične politike, kjer sta obstajali dve osnovni možnosti: hruščovska destalinizacija ali pa, radikalneje, uveljavitev zahtev delavskega gibanja in antifašističnega boja, državne suverenosti in neodvisnosti ter dejanske uresničitve množične demokracije.

Umori socialističnih revolucionarjev iz preteklosti, ki so jih ubili domnevni komunisti, v tednih neposredno pred začetkom madžarske vstaje predstavljajo simbolno osišče bojev za (re)definicijo socializma – če so mogoča medsebojna krvava obračunavanja med osebami in političnimi skupinami, ki zase trdijo, da so komunistične oziroma socialistične, mora obstajati tudi več različnih socializmov. Madžarska javnost in množice so se oktobra leta 1956 nedvoumno odločili za socializem, ki so ga simbolno predstavljali Rajko in tovariši. Ko se 23. oktobra 1956 začnejo množične demonstracije v Budimpešti, so osnovne zahteve množic tri: nacionalna neodvisnost, socialno blagostanje in družbeno-politična participacija množic.

Vse tri zahteve izhajajo iz kombinacije politične zapuščine antifašističnega boja in predvojnega delavskega gibanja in niso specifične le za Madžarsko, temveč začetek te politike in antagonizma med dvema modela socializma najdemo v komunističnih kritikah oktobrske revolucije na Zahodu in socialističnih vstajah v Evropi med obema vojnama. Izkušnja vsesplošnega uničenja prve svetovne vojne in uspeh oktobrske revolucije sta dala zagon tudi poskusom socialističnih revolucij v drugih evropskih državah. Te delavske vstaje so bile kratkotrajne in krvavo zadušene ter se niso razvile v trajno politično formacijo tako kot Sovjetska zveza, a so njihovi politični programi, ki so bili reakcija na tako nacionalni šovinizem in oportunistem evropske socialdemokracije med prvo svetovno vojno (in so bili zato izrazito internacionalistični) kot na napake oktobrske revolucije (površnost pri reševanju agrarnega vprašanja, odsotnost jasnega alternativnega ekonomskega programa, nedemokracija nove revolucionarne oblasti, zatiranje politične opozicije in drugače mislečih ...), preživeli zgodovinski neuspeh teh vstaj in ponovno dobili na moči v antifašističnem odporu v drugi svetovni vojni, ki je prav tako temeljil na programu internacionalizma, globalne delavske solidarnosti, demokracije delavskih svetov in samoupravnega socializma.

Morda najjasnejši teoretski izraz je tem težnjam in političnim programom v svojih spisih, napisanih med prvo svetovno vojno in neposredno pred ter med Spartakovsko vstajo dala Rosa Luxemburg. Luxemburg ni bila edina, ki je pisala zgodovinske analize tedanje zgodovinske situacije, kritike oktobrske revolucije in program socialistične demokracije (s tem se je istočasno, na različne načina in z različnimi rezultati, ukvarjalo mnogo evropskih marksističnih in komunističnih intelektualcev in intelektualk). Prav tako spisi Luxemburgove ne izčrpajo celotne, zelo kompleksne tematike revolucionarnega boja in porevolucionarne ekonomske, politične in socialne ureditve, a so, zaradi svoje jasnosti, kritične ostrine, natančno-

sti in pomena, ki so ga njene teorije imele v socialističnih gibanjih 20. stoletja, reprezentativen primer teoretske osnove političnega programa demokratičnega socializma.

V svoji kritiki oktobrske revolucije se Luxemburg najprej distancira od liberalnih in socialdemokratskih kritik revolucije kot take – ne gre ji za obsodbo revolucionarne spremembe kapitalistične družbe v socialistično, temveč za kritiko nekaterih napak, ki jih ob tem storijo boljševiki – gre torej ne za antisocialistični temveč alternativni socialistični program.² Njena najostrejša kritika je namenjena ukinjanju demokratičnih institucij, kar Trocki argumentira z njihovo domnevno togostjo in okorelostjo, ki naj ne bi bila ustrezna zgodovinski dinamiki revolucije. Argument Rose Luxemburg je nasproten – ravno revolucionarna politična dinamika prebudi demokratične institucije in jim da nov politični zagon, kar ne pomeni, da morajo ostati natanko iste kot v meščanski parlamentarni demokraciji, a absolutne tudi ne njihove popolne ukinitve – morajo se postopno preobraziti v oblike, ki ustrezajo novi, socialistični demokraciji. Če se odpove demokratičnim institucijam, se s tem komunistična stranka oddalji od ljudskih množic, ki jim je onemogočena politična participacija:

zdravilo, ki sta ga odkrila Trocki in Lenin, namreč odprava demokracije sploh, je hujše zlo kot je ono, ki naj bi ga to zdravilo odpravilo. Zaduši namreč dejavno, neovirano, krepko politično življenje širokih množic – edini živi izvir, ki lahko popravlja vse prirojene pomanjkljivosti družbenih institucij.³

Druga napaka, ki jo Rosa Luxemburg očita boljševikom, je odprava svobode tiska in združevanja, kar dodatno ovira kreativno politično moč množic. Leninu in Trockemu očita, da vidita revolucijo kot uveljavljanje vnaprej izdelanega recepta, ki bi ga široka in neovirana ljudska politična participacija lahko samo motila.

V nasprotju s tem Luxemburg zagovarja indeterminizem revolucije in socialistične politike, ki konkretne probleme rešuje sproti in na demokratičen način:

Uvesti socializem še zdaleč ne pomeni uresničiti vsoto izdelanih predpisov /.../ ni nobenega socialističnega /.../ programa, ki bi nas poučil o tem, kakšni naj bodo /.../ praktični ukrepi, da bi uresničili socialistična načela /.../ v vseh družbenih odnosih. To ni pomanjkljivost, ampak ravno prednost /.../ socializma.⁴

² Rosa Luxemburg, *Izbrani spisi*, Ljubljana 1977, 743–753.

³ N. d., 771.

⁴ N. m.

Pogoj za to je demokratičnost, zato je potrebno kritizirati in se boriti proti socializmu, ki ga izvaja peščica avantgardnih intelektualcev. Argument Rose Luxemburg je kompleksen in obenem eleganten – zavrne preprosto dilemo demokracija ali diktatura, kjer je demokracija nujno izenačena s parlamentarno meščansko demokracijo in diktatura nujno izenačena z avantgardno komunistično kliko. Luxemburg se zavzema za »demokratsko diktaturo«, neposredno in neomejeno demokracijo oziroma diktaturo proletariata kot obliko socialistične oziroma delavske demokracije, ki naj zamenja njeno meščansko obliko. »Socialistična demokracija ni torej nič drugega kot diktatura proletariata. Da, diktatura! Toda ta diktatura je v načinu, kako se demokracija uporablja, ne pa v njeni odpravi ...«⁵

Kasneje, v času Spartakovske vstaje, svoje videnje socialistične demokracije institucionalno precizira: socialistična demokracija pomeni kombinacijo delavskih svetov in samoupravljanja, se pravi kombinacijo neposredne politične in ekonomske demokracije.⁶ Če povzamemo: socialistična demokracija pomeni indeterminizem revolucije, neposredno in množično demokracijo, ustanavljanje delavskih svetov kot teles političnega in ekonomskega odločanja na ravni posameznih tovarn oziroma podjetij in množično stavko kot osnovno obliko delavskega boja.⁷ Antifašistični odpor med drugo svetovno vojno je tem elementom socialistične demokracije dodal še poudarek tako na internacionalni solidarnosti (v boju proti fašizmu kot internacionalnem pojavu) kot obenem na nacionalni suverenosti in pravici narodov do samoodločbe (kot odporu proti tuji okupaciji). Kasnejša sovjetska prevlada v socialistični Vzhodni Evropi, ki se ji je uspešno uprla le Jugoslavija, je bila v nasprotju z vsemi navedenimi elementi socialistične demokracije: namesto neposredne demokracije delavskih svetov centralizirana administrativna partijska vladavina; namesto neposrednega delavskega odločanja v produkcijskem procesu in družbene lastnine državni nadzor nad ekonomijo in centralizirano upravljanje; uvajanje socializma po sovjetskem modelu namesto sprotnega demokratičnega odločanja; dominacija sovjetske zveze v Vzhodnem bloku namesto nacionalne suverenosti; in, stalna vojaška napetost in grožnja vojaškega posredovanja namesto enakopravne internacionalne socialistične solidarnosti.

Madžarska vstaja oktobra '56 je reaktivirala model socialistične demokracije z metodami splošne stavke, množičnega delavskega upora in ustanavljanja delavskih svetov. Zahteve vstaje so bile pravica do nacionalne ne-

⁵ N. d., 774.

⁶ N. d., 831–834.

⁷ N. d., 307–399.

odvisnosti in avtonomije, delavsko samoupravljanje in uvedba socialistične demokracije. Odziv Madžarske partije so bile določene simbolne koncesije (ponoven pokop Rajka in tovarišev in uradna obsodba Rakosija) brez dejanske politične uresničitve zahtev (ki jih je madžarska partija interpretirala ali kot že uresničene ali kot kontrarevolucionarne). Politična strategija madžarske partije po tem, ko je po Nagyjevem neuspehu oblast prevzel Kadar, je bila razdeliti vstajnike na dobre in slabe ter dobrim pripisati zahteve po restavraciji sovjetskega kapitalizma (ki naj bi izpolnjeval njihove zahteve), slabim pa pripisati kontrarevolucionarnost. S pomočjo posredovanja sovjetske vojske, ki je kršila še načeli nacionalne suverenosti in socialističnega internacionalizma, je bil poskus dejanske uvedbe socialistične demokracije na Madžarskem ukinjen. Podobno je bilo tudi v Vzhodni Nemčiji leta '53 in na Češkoslovaškem leta '68. Vstaje, ki so zahtevale in obenem, v metodah svojega boja, že prakticirale socialistično demokracijo, so bile vztrajna značilnost prvih trideset let obstoja vzhodnoevropskih socializmov, a so bile, razen v Jugoslaviji, vedno neuspešne zaradi sovjetske ekonomske, politične in vojaške premoči. V osemdesetih pa se je, kot bomo videli v naslednjem primeru, težišče notranjih socialističnih političnih in socialnih antagonizmov pomembno premestilo.

Poljska '68: Socialistična demokracija in militaristični neoliberalizem

V primeru vojaškega udara in uvedbe vojnega stanja na Poljskem leta 1981 je dimenzija boja za demokratični socializem še bolj poudarjena, saj tokrat ne gre za spontano, nenadno delavsko vstajo, temveč za dolgotrajen in dobro organiziran boj Solidarnosti, ki ima za seboj bogato in dolgo zgodovino delavskih bojev znotraj poljskega socializma. Prva večja poljska delavska vstaja je bila poznanska leta 1956, po smrti Stalina in poljskega stalinističnega politika Bieruta, ki je bil vodja prosovjetskega dela poljskih komunistov med drugo svetovno vojno, sodeloval pri sovjetskem prevzemu Poljske po njej in kasneje do leta 1956 vodil prosovjetsko in stalinistično politiko ter bil odgovoren za represijo nad in mnoge usmrtitve do Sovjetske zveze in stalinizma kritičnih politikov, med katerimi so bili tudi pripadniki delavskega gibanja in partizanskega odpora. Po njegovi smrti in poznanski vstaji je vodstvo poljske partije prevzel reformist Gomulka, pomemben član poljskega partizanskega odporniškega gibanja, ki je po vojni pri stalinistih padel v nemilost in bil zaprt ter izključen iz partije, a je bil po Bierutovi smrti rehabilitiran. Po ponovnem prihodu na oblast mu je uspelo izpeljati nekaj zmernih ekonomskih reform in, predvsem, izboriti več politične avtonomije od Sovjetske zveze in se obenem izogniti sovjetske-

mu vojaškemu posredovanju. Gomulka vrnitev na oblast in njegove reforme so vplivale tudi na zahteve in dale pogum madžarskim protestom jeseni 1956. Podobno kot na Madžarskem, so tudi na Poljskem leta 1956 delavske množice zahtevale destalinizacijo, več nacionalne suverenosti in avtonomije, boljše delovne pogoje in večjo vlogo delavcev pri upravljanju tovarn in podjetij – in prav tako so zahtevali, da državo vodijo politiki, ki so se formirali v delavskem gibanju ter antifašističnem odporu in ki so bili kasneje preganjani in eliminirani ko so oblast po vojni prevzeli prosovjetski in prostalinistični politiki.

Gomulka je kasneje postal konservativnejši ter sodeloval pri cenzuri, zatiranju politične opozicije ter pri okupaciji Češkoslovaške leta 1968. Svojo legitimnost pri poljskem in mednarodnem delavskem gibanju pa je dokončno izgubil z nasilnim zatrtjem druge velike poljske delavske vstaje po drugi svetovni vojni leta 1970. Delavce, ki so protestirali proti dvigu cen hrane, sta napadli tako policija kot vojska, kar je sprožilo množične proteste po vsej državi. Na koncu je bil Gomulka prisiljen odstopiti in oblast je prevzel Gierek, ki je v sedemdesetih uspel dvigniti standard in modernizirati ekonomijo, a s pomočjo obsežnega zadolževanja v tujini, kar je pomenilo vse večjo odvisnost Poljske od Zahoda, še posebej po naftni krizi leta 1973 in med kasnejšo globalno ekonomsko krizo, za katero je bil značilna visoka inflacija. Poljska, ki je želela modernizirati svojo proizvodnjo s sodobno visoko tehnologijo, za kar se je močno zadolževala, je ob dvigu obrestnih mer po naftni krizi zašla v finančne težave.⁸ Ekonomska kriza v drugi polovici sedemdesetih je bila katalizator za novo obdobje delavskih bojov na Poljskem, ki so kulminirali leta 1980 z ustanovitvijo Solidarnosti. Iste leta je bil Gierek zamenjan, decembra 1981 pa je oblast z vojaškim udarom in uvedbo vojnega stanja prevzel Jaruzelski.

Medtem ko je bila Solidarnost protislovno delavsko gibanje, razpeto med demokratičnim socializmom (zahteve po večjih delavskih pravicah, delavskemu samoupravljanju preko delavskih svetov, množični demokraciji) in nacionalizmom (sodelovanje s katoliško cerkvijo, kulturni tradicionalizem, konservativni patriotizem), je bila politika Jaruzelskega izrazito antisocialistična – v govorih, s katerimi je upravičeval uvedbo vojnega stanja decembra '68 se je skliceval izključno na patriotske vrednote (kar mu ni preprečilo, da ne bi, po inerciji, obsojal Solidarnosti kot kontrarevolucionarne, čeprav v njegovih govorih in politiki ni bilo ničesar revolucionarnega), medtem ko so bili politični in socialni ukrepi vojaškega sveta, ki ga

8 Jan Toporowski, *Neoliberalism: The Eastern European Frontier*, v: Deborah Johnston in Alfred Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, London in Ann Harbor 2005, 215–222.

je vodil Jaruzelski, usmerjeni proti delavcem in delavskim pravicam. Tako je bil uveden šestdnevni delovni teden, ukinjena pravica do stavke, sindikati so bili prepovedani, medtem ko so delavske svete v tovarnah nadomestili vojaški odbori. Na politični ravni je uvedba vojnega stanja pomenila militarizacijo vsakdanjega življenja, represijo nad svobodo govora in svobodo tiska, ukinjanje demokratičnih pravic in institucij ter prepoved neodvisnih političnih organizacij. A vojno stanje na Poljskem ni bilo izraz nasilnosti in nedemokratičnosti, inherentne komunističnim režimom – šlo je za pionirsko uvajanje periferne različice neoliberalizma v Vzhodni Evropi. Če je na Zahodu do neoliberalne kontrarevolucije⁹ prišlo po parlamentarni poti, z volilno zmago Reagana in Thatcherjeve ter z neoliberalnim obratom demokratično izvoljenega Mitteranda, je bila ta na periferiji pogosto nedemokratična in nasilna. Tako je bil laboratorij za preizkušanje neoliberalnih ekonomskih in socialnih politik Pinochetov Čile od leta 1973 naprej, kjer je bila, tako kot na Poljskem med leti 1981 in 1983, na oblasti vojaška diktatura. Na ravni ekonomske in socialne politike ukrepi Jaruzelskega v ničemer ne odstopajo od neoliberalnega programa – reševanje ekonomske krize z zatiranjem sindikatov in delavskega vpliva v procesu produkcije, podaljševanjem delovnega časa in ukinjanjem delavskih pravic –, razlika med uvajanjem neoliberalizma v centru in na periferiji ostaja na politični ravni kot razlika med parlamentarno potjo in vojaškim državnim udarom. Retorika »boja proti kontrarevoluciji«, ki jo za legitimizacijo svoje politike leta 1981 uporablja poljski vojaški svet, prikriva dejansko ukinjanje socializma. Če je Rosa Luxemburg pisala, da se socializma ne da uvesti z dekretom,¹⁰ je Jaruzelski pokazal, da se ga da na ta način uspešno ukiniti.

V perspektivi hladnovojnega razmerja sil med kapitalističnim Zahodom in socialističnim Vzhodom tako na začetku osemdesetih pride do dveh pomembnih premikov: Jaruzelski se z avtoritarnimi neoliberalnimi ekonomskimi ukrepi, namenjenimi premagovanju krize in strtju delavskega gibanja, objektivno postavi na stran Zahoda (sicer še ohranja ohlapno komunistično retoriko, a je mešanica antidelavske ekonomske politike in konservativne, patriotske ideologije objektivno bližje thatcherjanstvu kot katerikoli dejanski zgodovinski socialistični politiki in ideologiji); in, osnovna metoda boja v hladni vojni ni več tekmovanje v oboroževanju in politika »con vpliva«, temveč, v kontekstu globalne ekonomske krize, tekmovanje v premagovanju ekonomskih težav. Hladna vojna se iz sfere razvoja

9 Gerard Dumenil in Dominique Levy, *The Neoliberal (Counter)revolution*, v: Deborah Johnston in Alfred Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, London in Ann Harbor 2005, 9–20.

10 R. Luxemburg, n. d., 772.

nuklearne oborožitve, raket dolgega dosega in strateškega vojaškega posredovanja preseli v sfero financ, visoke tehnologije in socialnega inženiringa.

Lahko bi celo rekli, da način ekonomskega razvoja po drugi svetovni vojni do srede sedemdesetih narekuje socialistični blok. Politiki »New deala« in Marshallovega plana na Zahodu sta bili namenjeni tako stabilizaciji kapitalističnega sistema (da se velika depresija iz tridesetih ne bi mogla ponoviti) in pospešitvi povojne ekonomske in socialne obnove kot, obenem, varovanju pred grožnjo socialistične revolucije na Zahodu. Dobro organiziranim in politično močnim delavskim razredom na Zahodu so njihove vlade in delodajalci morali zagotavljati visoke plače in visok nivo socialnih pravic ter socialnega standarda, saj bi lahko ti v nasprotnem primeru to poskusili doseči na revolucionaren način. Obstoje realnih socializmov in grožnja revolucije so bili pomemben dejavnik pri organizaciji socialne države Zahoda. Po naftni in splošni ekonomski krizi v sedemdesetih in po tem, ko so upori konec šestdesetih in v sedemdesetih načeli tudi politično legitimnost te politike razrednega kompromisa, so se ekonomske in socialne prioritete Zahoda radikalno spremenile – namesto razrednega kompromisa se je v osemdesetih začel odkrit boj proti delavskim razredom in delavskim organizacijam (če ni šlo drugače tudi z deindustrializacijo, denimo z zapiranjem rudnikov v VB ali zapiranjem tovarn v Detroitu) in osnovna prioriteta ekonomske politike Zahoda je postala finančna politika, predvsem boj proti inflaciji (predvsem z višanjem obrestnih mer in zniževanjem stopnje zaposlenosti).¹¹

V osemdesetih realno obstoječi socializem ni več predstavljal ne ekonomske ne politične grožnje Zahodu. Politične prioritete zahodne levice so se v šestdesetih in sedemdesetih preorientirale od podpore vzhodnemu bloku in svetovnemu socializmu v evrokomunizem ali socialdemokratsko »tretjo pot«, še posebej po porazu radikalnejših, oboroženih kril zahodne levice v sedemdesetih. Ekonomsko je kriza v sedemdesetih socialistični blok prizadela še bolj kot Zahod: zaradi velike vloge težke industrije v teh državah je bil globalen dvig cen nafte in drugih naravnih virov še posebej hud udarec, obenem pa niso imele dovolj razvite informacijske in računalniške tehnologije za prehod v energetske manj intenzivne in tehnološko bolj napredne industrijske panoge. Hkrati je politična legitimnost komunističnih partij Vzhoda temeljila na zagotavljanju visokih plač, delavskih pravic in socialnega standarda ter polne zaposlenosti, zato jim, razen če bi se (kot na Poljskem) poslužile vojaškega udara, neposredno ohranjanje profitov in zniževanje inflacije na način zniževanja plač, socialnih

11 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford 2005.

izdatkov, deindustrializacije in množičnega odpuščanja ni bilo omogočeno. Izhod iz krize so zato iskale v zadolževanju v tujini, predvsem na razvitem Zahodu.¹²

Tako je tempo in način globalne ekonomske politike spet začel narekovati Zahod – ne le, da se je znebil grožnje revolucije in ponovno discipliniral svoje delavske razrede, posojila Vzhodu so dala Zahodu še neposredno moč vplivanja na finančno in ekonomsko politiko Vzhoda, saj so lahko nova posojila – ki so bila pogoj za odplačevanje starih, s katerimi je Vzhod poskušal vzdrževati svojo na težki industriji utemeljeno ekonomijo ter socialno politiko visokih plač in polne zaposlenosti – pogojeval z zahtevami po Zahodu vsečnim finančnimi in ekonomskimi reformami, kot so liberalizacija ekonomije in odpiranje vzhodnih mej in trgov, ukinjanje regulacije finančnih tokov in podobno.

Socialistična demokracija (levo krilo Solidarnosti je zahtevalo vladavino delavskih svetov in delavsko samoupravljanje ter nasilen, revolucionaren prevzem oblasti), ki jo je poskušalo obnoviti poljsko delavsko gibanje in ki je bila z uvedbo vojnega stanja nasilno zatrta, v tej zgodovinski situaciji – ko je sicer nominalno komunistični režim uvažal avtoritarno neoliberalno ekonomsko in socialno politiko in ko je bil celotni socialistični Vzhod podvržen finančni dominaciji in izsiljevanju Zahoda – ni več predstavljala alternative sovjetskemu modelu socializma, temveč krizi reguliranega, planskega industrijskega načina produkcije tako v njegovi zahodni, kapitalistični kot vzhodni, socialistični različici. Planski industrializem je propadal na obeh straneh železne zaves. Če so bili hkratni upori tako v Franciji kot na Češkoslovaškem leta 1968 (ki so oboji vsebovali zahteve po socialistični demokraciji in delavskem samoupravljanju)¹³ prvi velik politični udarec, je bila globalna ekonomska kriza v sedemdesetih zadnji, ekonomski udarec temu globalnemu družbeno-ekonomskemu sistemu. Odgovor Zahoda na to politični in ekonomsko krizo je bila (uspešna) neoliberalna kontrarevolucija v osemdesetih, medtem ko socialističnemu Vzhodu ni uspelo izpeljati tranzicije v realno obstoječo socialistično demokracijo (ki bi lahko predstavljala socialistični odgovor na neoliberalizem) in je, zaradi izgube ekonomske suverenosti in politične legitimnosti, propadel.

¹² Harry Cleaver, Notes on the Origin of the Debt Crisis, *Midnight Notes* 11 (1990), 18–22, <http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc4.pdf> (december 2010).

¹³ Gl. prejšnji dve poglavji in Kristin Ross, *May '68 and its Afterlives*, Chicago 2002.

Berlin '89: Konec zgodovine in restavracija kapitalistične svobode

Za leto 1989 kot prelomno za propad realno obstoječega socializma sta bila pomembna predvsem dva dogodka: protesti na trgu Tianamen v Pekingu in rušenje Berlinskega zidu. Oba dogodka sta se v zahodnih medijih interpretirala kot vstaji ljudstev za svobodo in demokracijo proti totalitar-nima komunističnima režimoma, a se je Tianamen kljub navidezni (na te-leviziji) podobnosti precej razlikoval od rušenja berlinskega zidu. Na Kitaj-skem so bile socio-ekonomske razmere konec osemdesetih zelo drugačne od vzhodnoevropskih, saj leto 1989 tam ni pomenilo začetka kapitalistič-nih reform, temveč že njihovo več kot desetletno kontinuiteto. Tržne re-forme in liberalizacija ekonomije so se na Kitajskem začele že malo po Ma-ovi smrti, leta 1978, a najprej z reformo na podeželju. Ko so se začele še re-forme velikih državnih podjetij in urbane industrije sredi osemdesetih, je začelo naraščati nezadovoljstvo kitajskih urbanih delavcev. Prvič po kitaj-ski revoluciji leta 1949 jim je grozila ukinitve »železne skleda za riž«, kot se je imenoval zagotovljen paket delavskih in socialnih pravic (polna za-poslenost za nedoločen čas v mestih, relativno visoke plače in pravice do pokojnine, plačanega dopusta in bolniške). Zaradi (sicer delnih in postop-nih) deregulacije in liberalizacije ekonomije je začela naraščati brezposle-nosti, medtem ko so plače še zaposlenih začele padati, obenem pa so cene osnovnih življenjskih dobrin, zaradi liberalizacije, začele naraščati. Za ki-tajske urbane delavce je v drugi polovici osemdesetih partija predstavlja-la skorumpiran birokratski aparat, ki je izdal ideale kitajske revolucije. Po drugi strani je z liberalizacijo ekonomije na moči in številu pridobil kitaj-ski srednji razred, razred trgovcev, podjetnikov, pravnikov in finančnikov. Ti so bili prav tako nezadovoljni s partijo, a iz nasprotnih razlogov kot de-lavci – motil jih je partijski nadzor nad vse večjimi profiti, ki so večinoma pripadli članom partijske birokracije.¹⁴

Kitajski intelektualci in študenti iz srednjega razreda so zato začeli pro-testirati z zahtevo po demokraciji in človekovih pravicah, kar je v tem zgo-dovinskem kontekstu (in glede na to, da so na ekonomskih fakultetah v Pe-kingu v osemdesetih prevladovala neoliberalne ekonomske teorije) pome-nilo demokracijo ne kot večjo participacijo ljudskih množic v procesih po-litičnega in ekonomskega odločanja (kar bi bila zahteva v duhu ideje socia-listične demokracije) temveč podjetniško svobodo, zasebno lastnino, deli-

14 Nancy Holmstrom in Richard Smith, The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accu-mulation in Russia and China, *Monthly Review* 2000, <http://monthlyreview.org/2000holm.htm> (december 2010).

tev oblasti med partijo in liberalnim srednjim razredom ter človekove pravice srednjega razreda do profitov, izhajajočih iz kapitalističnih reform. Študentom in intelektualcem iz srednjega razreda so se na Tianamenu pridružili industrijski delavci, ki so zahtevo po demokraciji in družbeni spremembi razumeli drugače, kot zahtevo po ohranitvi izginjajočih delavskih in socialnih pravic in vrnitev partije k tradiciji »množične linije«, značilne za kitajski socializem pred začetkom kapitalističnih reform.¹⁵ Delavce in študente je na Tianamenu torej združevala averzija do partijskega aparata – a iz nasprotnih razlogov. Ideološko hegemonijo v protestih je uspelo dobiti intelektualcem, ki so svoje interese artikulirali kot univerzalne zahteve po demokraciji in človekovih pravicah. Ko se je situacija politično zaostрила in je partija začela mobilizirati vojsko, so se študentje in intelektualci umaknili in prepustili delavce, ki so predstavljali veliko večino množice, zbrane na Tianamenu, tankom. Kitajski proletariati se je naučil pomembno zgodovinsko lekcijo, in plačal jo je s krvjo.¹⁶ Kar so francoski delavci izkusili že leta 1848, ko so krvavo plačali strategijo medrazrednega bratstva:

Fraza, ki je ustrezala tej namišljeni odpravi razrednih odnosov je bila *fraternité* – vsesplošno pobratimstvo in bratstvo. Ta dobrodušna abstrakcija razrednih nasprotij, ta sentimentalna poravnava protislovnih razrednih odnosov, ta sanjavi zanos, ob katerem so pozabili na razredni boj, *fraternité* – to je bilo resnično geslo februarске revolucije. /.../ Pariški proletariati je plaval v pijanosti tega velikodušnega vsesplošnega bratstva.¹⁷

Fraternité, bratstvo nasprotujočih si razredov, od katerih eden izkorišča drugega, to bratstvo, ki so ga razglasili v februarju /.../ pravi, nepopačeni, prozaični izraz tega bratstva je *državljanska vojna*, državljanska vojna v svoji najstrašnejši obliki, vojna med delom in kapitalom. To bratstvo je 25. junija zvečer plamenelo z vseh pariških oken, ko je bil buržoazni Pariz ves razsvetljen, medtem ko je proletarski Pariz gorel, krvavel in ječal. Bratstvo je trajalo natanko tako dolgo, dokler so se interesi buržoazije bratili z interesi proletariata.¹⁸

so kitajski delavci spoznali leta 1989.

Federici¹⁹ kitajskih protestov ne poveže s hkratnimi protesti proti socialističnim režimom v Vzhodni Evropi, temveč jih uvrsti med globalne proteste proti neoliberalnim reformam ekonomije in »strukturnim prilagodi-

¹⁵ Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing*, London in New York 2008, 367–378.

¹⁶ Minqi Li, *Vzpon Kitajske in propad kapitalističnega gospodarskega sveta*, Ljubljana 2010, ix–xiv.

¹⁷ Karl Marx, Razredni boji v Franciji, v: *MEID III*, Ljubljana 1967, 47.

¹⁸ N. d., 61.

¹⁹ Silvia Federici, *Inscrutable China: Reading Struggles through the Media*, *Midnight notes* 11 (1990), 34, <http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc7.pdf> (december 2010).

tvam« (kitajske reforme so imele od 1978 vse značilnosti neoliberalnih reform razen finančne liberalizacije – kar je Kitajski omogočilo, da je relativno dobro prenesla desetletje finančnih kriz v letih 1998–2008: privatizacijo zemlje, komercializacijo poljedelstva, ki postaja čedalje bolj usmerjeno v izvoz, »fleksibilizacijo« urbane industrije ter zmanjševanje delavskih in socialnih pravic), ki so leta 1989 potekali v Venezueli, Argentini, Burmi in Nigeriji. Tianamenski protest je bil po svoji dejanski politični vsebini bližje tistemu, kar se je kasneje začelo imenovati »antiglobalistično« gibanje kot hkratni disidentni politiki civilnih družb evropskega Vzhoda. Primer Tianamena je pomemben, saj razbija enostaven zahodni pogled na 1989 kot boj borcev za svobodo proti totalitarizmu, ki izključuje ekonomske in socialne dimenzije razrednih bojov ob somraku realno obstoječega socializma. Shema svoboda proti totalitarizmu predpostavlja, da je kapitalizem avtomatičen dodatek prvi in socializem avtomatičen dodatek drugemu ter zato ne tematizira politično-ekonomskega aspekta 1989, saj naj bi boj proti totalitarizmu avtomatično vključeval boj za kapitalizem.²⁰

Tako je bil strukturiran tudi dominanten medijski pogled na padec Berlinskega zidu. V množičnih prebegih na Zahod in protestih ob rušenju Berlinskega zidu dejansko ni bilo več sledov političnega programa socialistične demokracije, ki je bil pomemben element vseh prejšnjih uporov znotraj realsocialistične Vzhodne Evrope. Ključna politična dilema leta 1989 v Berlinu je dejansko v grobem ustrezala pogledu zahodnih medijev: ali polperiferna verzija neoliberalizma, ki obljublja več potrošniške izbire in možnost prosperitete vsaj za nekatere ali permanentna kriza, inflacija in pomanjkanje, značilno za takrat že popolnoma anahronističen industrijski socializem, ki ne more več vzdrževati razrednega kompromisa – razen z ogromnim zadolževanjem na Zahodu, kar pa Zahodu daje vzvod za ekonomski in politični pritisk na Vzhod naj liberalizira ekonomijo in opusti razredni kompromis. Edina metoda za ohranjanje socialističnega razrednega kompromisa je bila v osemdesetih torej ta, ki je vodila v njegovo posredno (namesto neposrednega v smislu neposrednega uvajanja neoliberalnih reform) ukinjanje. Zlomu ekonomske politike socializma je leta 1989 sledil še njegov politični zlom, komunistične partije, katerih politična legitimnost je temeljila na zagotavljanju delavskega standarda in pravic, so to legitimnost (in z njo oblast) leta 1989 dokončno izgubile – razen na Kitajskem, kjer je partija oblast ohranila s krvavo zadušitvijo delavskega upora in discipliniranjem ambicioznega srednjega razreda.

A vseeno je v idealizirani podobi, ki so je bili leta 1989 polni milijoni televizijskih sprejemnikov po vsem svetu, podobi vstaje množic za svobodo

20 N. d., 30.

proti totalitarizmu, vsaj ena velika napaka. Za razliko od vzhodnoevropskih vstaj v letih '53, '56, '68, '70 in '80 leta 1989 »vstaje« ni spremljal politični entuziazem in jasno artikuliran politični program. Vstaja leta 1989 v Vzhodni Evropi je bila pasiven, resigniran protest, z mlačno zahtevo po zahodnem standardu in načinu življenja, brez politične ostrine in zanosa, ki ga je nadomestila pedantna legalistična retorika človekovih pravic in pravne države, spopad dveh politik brez prave ideje, zahodnega demokratičnega kapitalizma kot najboljšega izmed vseh slabih sistemov ter moralno in ekonomsko bankrotiranega realsocializma. David Hasselhoff in Scorpions namesto množičnega petja Internationale v Berlinu,²¹ pesmi o lipinem listju in koreninah v Ljubljani. Leto 1989 ni pomenilo preloma s starim v imenu politične obljube boljše in pravičnejše družbe, temveč nadomeščanje že tako uničenega slabšega z manj slabim, pasivno spremljanje odmiranja socializma in pasivno sprejemanje zahodnih poslovnih in političnih modelov.

Protesti, ki so spremljali razpad realno obstoječega socializma, so bili zato le blede kopije vstaj, ki so se borile proti njemu v času njegove največje moči v imenu socialistične demokracije. Odhod realsocializmov z zgodovinskega prizorišča so pospremili tipično malomeščanska zborovanja, dobrodušna bratenja, nacionalistična patetika in domoljubna poezija ter politična dezorientiranost in resignacija, citiranje zaprašenih klasikov anglosaksonskega liberalizma in narodovih budnic iz 19. stoletja. Edina sled entuziazma leta 1989 je bila sijaj v očeh tistih, ki so v mislih že kovali dobičke iz privatizacije družbenega premoženja in liberalizacije ekonomije.

Teorije o boju svobode proti totalitarizmu so torej dvojno neresnične in zgodovinski dejanskosti ustrezajo le formalno (saj je ta zares politično bipolarna) ne pa tudi vsebinsko – leta '56 ali '68 socialistični režimi proti vstajnikom dejansko mobilizirajo vojsko, policijo in službe državne varnosti ter zapirajo in ubijajo upornike (torej jih lahko označimo za totalitarne), a upor proti njim ne poteka v imenu idej Johna Locka, temveč idej Rose Luxemburg, medtem ko so leta '89, ko se med ljudstvi Vzhodne Evrope dejansko pojavijo ideje Locka, Smitha, Benthamu in drugim dobrotnikov človeštva, socialistični režimi le še blede senca svoje nekdajne moči in avtoritarnosti. Totalitarna pošast je zgodovinsko nesinhronizirana s svojim svobodoljubnim nasprotnikom. Še več, medtem ko so »totalitarni« režimi težnje po socialistični demokraciji zatirali s tanki in mobilizacijo svoje mogočne propagandne mašinerije, kasneje z uvajanjem pravne države in človekovih pravic (kar je nadomestilo socialno državo in delavske pra-

²¹ Joshua Clover, 1989: *Bob Dylan Didn't Have This to Sing About*, Berkeley 2009.

vice) ter prostega trga niso imeli težav ter so uspešno in plodno sodelovali pri privatnem prisvajanju družbenega premoženja, množičnem odpuščanju delavcev in strankarski politiki. Socrealistični režimi, ki so se skozi svojo celotno zgodovino trdovratno borili proti socialistični demokraciji, so prihod zahodne kapitalistične demokracije sprejeli z razširjenimi rokami (in, kot smo videli na primerih uvedbe vojnega stanja na Poljskem in Tianamena, so v konfliktu med zahtevami po socialistični demokraciji in svobodni ekonomiji brez pomisleka poslali tanke nad zagovornike prve).

Pogoj za sprejetje teorij o totalitarizmu na Vzhodu je bila politična predaja in opustitev programa socialistične demokracije v osemdesetih in kasnejša zgodovinska amnezija, ki svoj vrh doseže leta 1989. Ljudstva Vzhodne Evrope v »konec zgodovine« vstopijo kot politični otroci,²² kot *tabula rasa*, pripravljena na sprejem anglosaksonskih liberalnih političnih doktrin in tehnokratskih družboslovnih teorij (pluralizem interesnih skupin, socialni dialog, dobra praksa, »governance«)²³ in na evropsko integracijo, kjer se otroci postkomunizma ponovno učijo vrednot demokracije in prostega trga, katerih zgodovinsko negacijo so nekoč predstavljale evropske in svetovne socialistične revolucije.

²² Boris Buden, Children of Postcommunism, *Radical philosophy* 159 (2010), http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=2369&editorial_id=28990 (december 2010).

²³ Bernard H. Moss, Theories of Integration: American Political Paradigms, v: Bernard H. Moss (ur.), *Monetary union in crisis*, Basingstoke 2005, 74–92.

**EVROPA, DELO IN
ZNANJE – NEKOČ
IN DANES**

»Čas je za nov raziskovalni projekt.
Naša tema je: delo in politika.«¹

Politika brez ekonomije in ekonomija brez politike

Citirani začetek poziva k ponovni tematizaciji odnosa med delom in politiko, s katerim je znani italijanski teoretik in eden od najpomembnejših članov operacionistične oziroma avtonomistične (neo)marksistične šole Mario Tronti interveniral v razprave o aktualni ekonomski in finančni krizi, ne bi mogel, še posebej v prostoru postsocialistične tranzicije, biti aktualnejši. Če kot znake ekonomske krize vzamemo padanje BDP, realnih plač, produktivnosti in stopnje zaposlenosti, potem postsocialistična tranzicija ni nič drugega kot permanentna ekonomska kriza. Vse države, nastale iz nekdane SFRJ – z rahlo izjemo Slovenije, ki se je zaradi gradualne privatizacije izognila najhujšim kriminalnim ekscesom značilnih tranzicijskih procesov, a od vključitve v EU s »fleksibilizacijo trga delovne sile« in drugimi ukrepi za »povečanje konkurenčnosti gospodarstva« postopno nadomešča negativne ekonomske in socialne pojave, ki se jim je prej z gradualno privatizacijo uspela izogniti – vse navedene pojave prenašajo že skoraj dvajset let.

Kljub temu se razprava o politiki dela v tem prostoru in v teh državah šele začne, pa še to na robu političnega prostora, z aktivističnim delom avtonomističnih in drugih nedržavnih in nesindikálnih levičarskih kolektivov, z razpravami na zasedenih fakultetah in predavanji v okviru alternativnih izobraževalnih institucij. Ponovna tematizacija odnosa med delom

¹ Mario Tronti, Politics at work, 2008, <http://conjunctural.blogspot.com/2008/10/old-guard-on-new-crisis-pt-2-mario.html> (december 2010).

in politiko se dogaja izven in proti državnega političnega in akademskega *establishmenta* – v raziskovanje, akcije in teoretsko produkcijo s tega področja so vključene najbolj marginalizirane in najbolj eksploatirane socialne skupine, mladi intelektualni in kulturni delavci, ki se preživljajo kot nomadski najemniški delavci za mizerne honorarje; migrantski gradbeniški delavci, ki delajo brez ali z neurejenimi papirji v neregularnem privatnem sektorju brez kakršnekoli socialne varnosti, v kriminalnih delovnih pogojih in prepuščeni (ne)milosti delodajalcev; in, nezaposleni bivši industrijski delavci ali tisti, ki se v redkih še obstoječih tovarnah še borijo za ohranitev delovnih mest in plač, s katerimi bi lahko preživeli z minimumom človeškega dostojanstva. Na drugi strani država odločitve o ekonomski in delovni politiki prepušča akademskim strokovnjakom ali pa preprosto posluša direktive EU in mednarodnih ekonomskih in finančnih organizacij, sindikati namesto politizacije vprašanja dela in politike prakticirajo socialni dialog, medtem ko etablirani akademski ekonomisti mahajo s težko razumljivimi matematičnimi modeli, ki domnevno predstavljajo objektivno najučinkovitejše in optimalne ekonomske rešitve, ki naj bi bile nadvse strokovne in neomadeževane z ideologijo in politiko (značilna je bila izjava slovenskega novega – beri neoliberalnega – ekonomista Jožeta P. Damijana: »V naših raziskavah ni ideologije.«).

Torej, ne glede na to, da kriza v postjugoslovanskih državah traja že skoraj dvajset let in da aktualna globalna kriza za te države predstavlja samo nekoliko akutnejšo obliko procesov, na katere so se že navadile, in to, da je socializem zgodovinsko predstavljal ravno družbeno-politični sistem, v katerem je bilo vprašanje odnosa med delom in politiko ena izmed najpomembnejših političnih preokupacij in osnovno načelo organizacije družbe, to vprašanje danes ni več na dnevnem redu državne politike, sindikatov ali akademske ekonomike. Še več, naštete institucije so do tega vprašanja izrazito sovražno nastrojene, na kar kažejo, med drugim, policijsko nasilje nad aktivisti in delavci, ki se borijo za svoje pravice in ignoriranje delavskih političnih zahtev s strani pristojnih državnih instanc, boji in nerazumevanje med tradicionalističnimi sindikati in novimi oblikami delavske (samo) organizacije ter prezir akademskih ekonomistov do marksističnih in drugih eksplicitno političnih ekonomskih teorij, ki jim je vstop v akademsko in znanstveno polje več ali manj prepovedan (razen pod zaničljivo oznako »heterodoksne teorije«).

Da bi lahko pojasniti ta 180 stopinjski obrat v odnosu do teme, ki je bila tako pomembna za samoupravni socializem SFRJ in ena glavnih prioritet tedanje državne politike, delavskih organizacij in akademskih ekono-

mistov, se moramo vrniti v čas začetka konca jugoslovanskega socializma, v osemdeseta. Ena izmed glavnih – in za naše namene najpomembnejša – značilnost množične politične mobilizacije v osemdesetih je bila tudi radikalna zamenjava terena politike. Poleg velikih sprememb v formi oziroma načinu organizacije politike (od eno- do večstranskega sistema, od delegatskega do parlamentarnega načina politične reprezentacije, od federacije do več samostojnih nacionalnih držav) je prišlo tudi do velike spremembe v tem, katere teme in vprašanja so legitimne politične teme in vprašanja oziroma v tem, katere teme in vprašajo štejejo kot politična in so tako predmet javne politične razprave in katera so za kaj takega neprimerna in posledično premeščena drugam.

Premestitve v vsebini politike v osemdesetih so povezane s hkratnimi premestitvami akterjev v političnem polju. Poleg treh glavnih političnih akterjev, ki so obvladovali politično sceno v zgodovinski situaciji samoupravnega socializma – Zveze komunistov, delavskih organizacij in nacionalnih kulturnih elit – se pojavijo nova družbena gibanja, množstvo umetniških, literarnih, kulturnih, intelektualnih in aktivističnih skupin in kolektivov. V Sloveniji nova družbena gibanja, sociološko oziroma bourdiejevsko² rečeno, predstavljajo »novince«, ki se – deloma zaradi svoje novosti in radikalnosti (šlo je denimo za performerje, ki so nastopali goli in tako žalili okus konservativne kulturne elite) in deloma zaradi nakopičenih privilegijev in čvrste situiranosti kulturnih in akademskih kadrov – niso uspeli prebiti v polji kulture in znanosti in so naredili obvoz skozi polje politike. To jim je bilo omogočeno s podporo ZSMS, mladih liberalcev v komunističnih vrstah. S svojim prihodom v polje politike so nova družbena gibanja zmotila dotedanje stanje situacije, ki je temeljilo na kompromisu med komunisti (ki so imeli primat v političnem polju) ter nacionalističnim in konservativno kulturno elito (ki ji je bil, v zameno za odrekanje političnim ambicijam, odstopljen primat nad poljem kulture in posameznimi deli akademije, posebej na področju humanistike).³ Konservativna kulturna elita – ki so jo sestavljali juristi nemške šole, raziskovalci narodovega jezika, literature, bontona in folklore (oziroma nacionalne substance nasploh), netalementiranih pesnikov in še manj talentiranih heideggerjanskih filozofov – je v podpori novim družbenim gibanjem videla možnost za infiltracijo v politično polje, kar ji je bilo dotedaj, zaradi pakta o nenapadanju s komunisti, onemogočeno. Alternativa je na ta *unholy alliance* pri-

2 Pierre Bourdieu, *The field of cultural production*, New York 1993, 29–112.

3 Rastko Močnik, *Extravagantia II: Koliko fašizma?* Ljubljana 1995, 81–82.

stala, saj ji je bila potrebna vsa mogoča podpora v prihajajočem boju s komunisti.⁴

Nova družbena gibanja so v politični prostor prinesli nove teme in vprašanja in do takrat relevantna in dominantna vprašanja (predvsem tista, ki so bila vezana na politiko dela, nekapitalistično organizacijo ekonomije in neparlamentarno organizacijo politike) so bila porinjena na rob ali izven političnega polja. Nove teme, ki jih prinesejo nova družbena gibanja, so bile politike (seksualnih, spolnih, subkulturnih) identitet, manjšinske pravice, ekologija, strpnost, multikulturalizem, vprašanje drog in alternativni načini življenja – v tem so bila nova družbena gibanja vzhodni ekvivalent zahodne nove levice in postmarksizma sedemdesetih⁵ –, ki so jim stari konservativci dodali še pravno državo in produkcijo ter reprodukcijo nacionalne substance, mladi liberalci pa ideji parlamentarne demokracije in človekovih pravic. To je bil, v osnovnih črtah, horizont političnega imaginarija te velike koalicije, ki se je, zaradi pomanjkanja realne politične moči poimenovala civilna družba, v osemdesetih.

Če želimo aktualno ekonomsko krizo in dolgo krizo, imenovano tranzicija, tematizirati na politični način je nezadostnost tega imaginarija, ki se je začel uveljavljati v osemdesetih in je kasneje postal (in ostal do danes) dominanten, očitna že na prvi pogled. V njem ne obstajajo oziroma nimajo politične legitimnosti teme, ki so povezane s politično ekonomijo ali delavskimi pravicami. V devetdesetih, ko se opisani model politike do konca uveljavi, ekonomska vprašanja in teme, povezane z delavskimi pravicami izginijo iz javnih razprav. Ekonomija postane strokovna zadeva in ekonomska politika ter posamezni ekonomski ukrepi niso del javnih razprav ali demokratične participacije v političnem odločanju, saj je ukvarjanje z ekonomijo na političen – namesto na »strokoven« – način videno kot relikv socializma ali pot nazaj v »komunistični totalitarizem«. Eden od najpomembnejših prelomov, ki ga na novo vzpostavljeni liberalni kapitalizem napravi glede na nekdanji samoupravni socializem je ukinitve ljudske participacije v razpravah o ekonomskih in delavskih vprašanjih. S tem politično polje postane *Kulturkampfplatz*, tako kot v času habsburške monarhije, ko provincam ni bilo dovoljeno sodelovati v procesih odločanja o politi-

4 Na žalost ta *unholy alliance*, kljub nekaterim razlikam v mnenjih, še vedno ostaja relevanten del slovenskega političnega in kulturnega prostora. Očiten je denimo v konsenzu med kulturno levo in desnico o zaslugah punka za osamosvojitve, kar morda najboljše priče o bedi postsocialističnega kulturnega in političnega imaginarija v Sloveniji – le v intelektualni in kulturni puščavi tranzicije je mogoč splošni javni konsenz da so bili Pankrti »čisto ok«.

5 Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class*, London in New York 1998; Goran Therborn, *From Marxism to Post-Marxism*, London in New York 2008.

ki in ekonomiji in se je lokalna inteligenca zabavala s kulturnimi vprašanji – liberalci so se borili proti cerkveni morali, konservativci pa proti moralni razpuščenosti urbanih libertinov kot je bil Prešeren. Teren političnega boja se tako – nekoč in danes, z izjemo socializma kot obdobja izjemne politične in ekonomske avtonomije – bonton in folklorja, s to razliko, da danes center odločanja ni več Dunaj, temveč Bruselj, in da so liberalci nekoliko posodobili svoj besedni zaklad in se danes izražajo v žargonu postmodernističnega obskurantizma, medtem ko so konservativci intelektualno ostali na ravni 19. stoletja.

V tej situaciji je politično polje pravzaprav mesto simulacije politike, kjer se kulturna vprašanja postavljajo kot politična vprašanja in kjer kulturni boj nastopa kot nadomestek za politični boj. Kulturalizacija in deekonomizacija politike ni značilna le za postsocialistični Vzhod in je močno prisotna tudi na Zahodu,⁶ a za razliko od Zahoda tu kulturalizacija politike ne pomeni le ravnodušnosti, resignacije in fatalizma v zvezi s politično-ekonomskimi vprašanji, temveč tudi – ker kulturalizacija politike tu označuje ravno prekinitev s socialističnim pogledom na in prakticiranjem politike – izjemno sovražnost do politizacije ekonomije kot preostankov »totalitarizma« in »marksističnega ekonomskega redukcionalizma«. »Teorije« o totalitarizmu, ki jih širi konservativna desnica in politika identitet in življenjskih slogov, s katero se ukvarja liberalna »levica«, so tesno povezane in se medsebojno pogojujejo. Moralizatorski in paranoični diskurz o totalitarizmu daje legitimnost kulturalističnemu obratu in izogibanju politično-ekonomskim vprašanjem in temam, medtem ko liberalni kulturalizem, ravno z delegitimizacijo in marginalizacijo politično-ekonomskih tem, omogoča desnemu revizionizmu da na novo piše zgodovino socializma kot zgodovino državnega nasilja in preganjanja drugače mislečih ne da bi se ukvarjal s politično ekonomijo in socialno egalitarnostjo socializma. Današnji desni zgodovinski revizionizem je pravzaprav »kulturalizem za nazaj«, pisanje zgodovine s kulturalistične perspektive (z značilnim morbidnim *twistom*, ki pa je stvar okusa in preferenc in v ničemer ne krši epistemoloških pravil kulturnega redukcionalizma).

V tej situaciji politično polje postane mesto simulacije politike, kjer kot politična nastopajo kulturna vprašanja in kjer kulturni boj nastopa kot nadomestek za politični boj. Mnenja liberalcev in konservativcev o kulturnih temah so jasno razdeljena in so si diametralno nasprotna, medtem ko, nasprotno, o ekonomskih vprašanjih oziroma o nekritičnem, nerefektiranem in nedemokratičnem sprejemanju ekonomskih direktiv EU in ekonomske

6 Fredric Jameson, *Postmodernizem*, Ljubljana 2001, 59–60.

»stroke« v političnem polju vlada popoln konsenz. Razlog za marginalen položaj politike dela in boja za delavske pravice danes je ravno način, na katerega civilna družba prelomi s socialistično politiko. Ta prelom ne pomeni novega načina za ukvarjanje s starimi temami, ki so v velikim meri vezane na ekonomijo, delo in delavske pravice, temveč v znamenju politike dela s politiko kulture in premestitvijo ekonomskih vprašanj v domeno domnevno znanstveno objektivne in nepolitične ekonomske »stroke« in EU birokratov. Danes lahko vprašanje delavskih pravic legitimno nastopa v javnem prostoru samo pod pogojem, da se ali transformira v pravni (kršenje delovne zakonodaje) ali identitetni (diskriminacija migrantskih delavcev) problem, a še v tem primeru ne postane del uradne državne politike, temveč se rešuje ali na sodišču ali s pomočjo za to specializiranih NVO ali humanitarnih institucij. Tako je bil denimo nedavni upor migrantskih delavcev iz BiH pomirjen tako, da so jim sindikati ponudili brezplačno pravno pomoč če bi se odločili tožiti svoje delodajalce, Rdeči križ pa s hrano in zasilno namestitvijo, medtem ko je njihova osnovna zahteva – pravica do plače in dostojanstvenih delovnih pogojev – ostala neizpolnjena in ni uspela pridobiti pozornosti ne medijev (ki jih je bolj zanimal *human interest* vidik človeškega trpljenja) ne ministrstva za delo. Ko tudi sindikati vidijo vprašanje delavskih pravic apolitično, kot pravno vprašanje ali stvar »socialnega dialoga«⁷ in v zgodovinski situaciji naraščanja nezaposlenosti, padanja realnih plači in slabšanja delovnih pogojev, ki se v žargonu državne politike prevaja v floskule kot so »fleksibilizacija trga delovne sile«⁸ ali »večanje

7 Res je, da so slovenski sindikati v letih 2005 in 2007 politično mobilizirali in pripeljali na ulice več kot 50.000 delavcev in delavk in s tem preprečili najhujše neoliberalne reforme slovenske ekonomije, a problem je v tem, da so v svojem vsakdanjem delu in zavesti apolitični, da delujejo in razmišljajo v pravnih okvirih in da politično reagirajo le na najhujše ekscese in ne problematizirajo tudi običajnega, rutinskega delovanja polperiferne kapitalizma.

8 Ki jo podpira tudi poznavalec globalnih ekonomskih trendov Mitja Novak, direktor Inštituta za delo pri ljubljanski Pravni fakulteti. »Globalizacija zahteva pocenitev proizvodnje, česar pa naša delovnopravna zakonodaja s pravicami, kot so regres, malica, ipd., ne omogoča. Višina delavskih pravic je v neposredni povezavi s kršitvami. Vprašanje je, ali so zahteve sindikatov zares v korist delavcem ali prej v škodo, saj je končna posledica previsokih stroškov dela stečaj ali selitev proizvodnje, s tem pa tudi brezposelnost, ocenjuje Novak, ki je prepričan, da bo morala zakonodaja postati fleksibilnejša.« (Igor Dernovšek, »Bolj se splača plačati kazen kot izplačati plačo,« Dnevnik, 19. 5. 2010, 4.) Delodajalci kršijo delovno zakonodajo, saj se jim plačati kazen izplača bolj kot delavcem izplačati plače. Kakšen je nasvet modrega pravnika? Ukiniti delavske pravice, saj jih tako delodajalci ne bodo mogli več kršiti (ne pa denimo poostriti nadzor nad upoštevanjem delovne zakonodaje ali povišati kazni). Delavci morajo danes gladovati in ostati brez počitnic, pravi modrost vrhunskega pravnika, da le ne bi motili globalizacijskih tokov, nižali konkurenčnosti gospodarstva ali stali na poti fleksibilizaciji. Ideološki trik je preprost, a učinkovit – za vse gospodarske uspehe so krivi podjetniki, za vse težave pa delavci. O delu in delavcih pravni in ekonomski modreci govorijo le, ko se išče

konkurenčnosti gospodarstva« – s čimer se ekonomija resda tematizira, a na nepolitičen, strokoven oziroma tehnokratski način –, problematika odnosa med politiko in delom oziroma politike dela postaja še urgentnejša.

Politika dela v socializmu

V zgodovini socializma (nasploš, ne le jugoslovanskega) je vprašanje dela in politike osnovna politična preokupacija, kar ne pomeni, da je to vprašanje rešeno, temveč, da v tej zgodovinski situaciji predstavlja problem. Kot pokaže Foucault za antično grško družbo, tam stalno omenjanje in razprave o homoseksualnosti ne pomenijo, da je bila stara Grčija raj osvobojene in sproščene moške homoseksualnosti, temveč ravno da jim jim je homoseksualnost predstavljala problem, h kateremu so se ves čas vračali.⁹ Podobno velja tudi za socializem v zvezi s politiko dela. Problem, ki ga je politika dela predstavljala za socializem je bil, shematsko postavljeno, dvojen: kot prvo se socialistične revolucije niso zgodile v centru, kot je predvideval Marx, temveč na periferiji svetovnega kapitalističnega sistema, v pretežno agrarnih in pogosto še polfevdalnih državah z malo industrije in urbanega proletariata; in, kot drugo, je razvoj socializma v teh zgodovinskih pogojih pomenil predvsem modernizacijo, tj. izgradnjo moderne infrastrukture, elektrifikacijo, industrializacijo, renovacijo in širjenje mest in mehanizacijo poljedelstva, torej šele ustvarjanje modernih produkcijskih sil in infrastrukture. V perifernih državah je po socialističnih revolucijah družbeni razvoj tako šel v smeri izgradnje modernih industrijskih družb, ki naj bi dosegle socialni standard in blagostanje, značilna za razviti Zahod in obenem ukinile za Zahod prav tako značilni socialno neenakost in nepravičnost. Realno obstoječi socializmi so bili ekonomsko industrijske družbe, za katere so bili značilne močna regulacija ekonomije, državno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in visoka stopnja zaposlenosti in delavskih ter socialnih pravic, medtem ko so bili socialno družbe dela, družbe, v katerih je biti delavec in delati pomenilo osnovno obliko družbenega življenja, socializacije in socialne identifikacije.

V od (druge svetovne v primeru Vzhodne Evrope, prve svetovne v primeru Rusije) vojne razdejanih in že od prej ekonomsko nerazvitih državah socialna in politična identifikacija množic s proletariatom ni pomenila, da realno obstoječi delavski razred pridobiva svojo razredno zavest, temveč šele formacijo delavskega razreda v procesu povojne obnove in izgradnje moderne industrijske in splošne družbene infrastrukture. V procesu ra-

grešni kozel za negativne socialne učinke kapitalizma – tisti, ki jih ti najhuje prizadevajo, naj bi bili sami odgovorni zanje in denimo brezposelnost je tako krivda delavcev in sindikatov.

9 Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, Ljubljana 2010.

zredne formacije proletariata v socialističnih revolucijah v Vzhodni Evropi in v Aziji ne gre toliko za bujenje razredne zavesti med empiričnimi industrijskimi delavci kot za dvojni proces, kjer empirični delavci, ki to šele postajajo v procesu modernizacije in industrializacije, v to postajanje vstopajo že oboroženi z revolucionarno zavestjo.

A ta proces ni enostaven in neproblematičen. S tem, ko se osnovna družbena vez v socializma formira na osnovi delavske solidarnosti in ponosa – geslo »delu čast in oblast!« –, se obenem ukinja možnost samoukinitve proletariata, konca mezdnege dela in prehoda v komunizem, ki se neskončno prelaga v prihodnost. Kot junakinja iz detektivskega romana o francoskem maju '68, so tudi delavci v socializmu trpeli zaradi odlašanja prihoda komunizma.¹⁰ Kot lucidno pokaže Moishe Postone že sam način formacije socialističnih družb, ki prevzamejo zahoden kapitalistični industrijski način organizacije produkcije in delovnega procesa (tudi sam Lenin se je navduševal nad učinkovitostjo tayloristične organizacije delovnega procesa) in zamenjajo le produkcijske odnose (državna namesto privatne lastnine nad produkcijskimi sredstvi, centralno planiranje namesto prostega trga) s tem onemogoči prehod v komunizem kot si ga je zamišljal Marx.¹¹ Zgodovinski socializem je ekonomsko pomenil predvsem osvobajanje dela in reappropriacijo produkcijskih sredstev, a je, kar je po Postoneju problematično, še vedno temeljil na industrijskem načinu produkcije in meznem delu. To pomeni, da je, kljub visokemu materialnemu standardu delavcev in delavk ter visoki stopnji zaposlenosti in socialne varnosti, socializem ohranil specifično objektivni tip družbene dominacije, ki izhaja iz samega industrijskega načina produkcije, ne iz produkcijskih odnosov. Objektivna družbena dominacija pomeni alienacijo delavcev, ki, ob razvoju industrijske tehnologije, vse bolj postajajo samo dodatek strojem, njihovo fizično in intelektualno osiromašenje, podvrženost delavcev in delavk strogemu tovarniškemu disciplinskemu režimu in podvrženost produkcije nasploh normam, ki se, kot v kapitalizmu, določajo objektivno ne da bi jih delavci, inženirji ali tovarniški upravljalci lahko nadzirali ali odločali o njih.

Tovarniški delavci so tako na socialističnem Vzhodu prav tako izčrpani ter telesno in umsko poškodovani kot tisti na kapitalističnem Zahodu – in ravno zato ostaja vprašanje politike dela ves čas trajanja realno obstoječih socializmov primarno politično vprašanje. To vprašanje se glasi: kako uskladiti objektivno uspešnost industrijskih delavcev, ki modernizirajo državo, presegajo norme in ustvarjajo vse razpoložljivo družbeno bogastvo z

¹⁰ Kristin Ross, *May '68 and its Afterlives*, Chicago 2002, 196.

¹¹ Moishe Postone, *Time, Labor and Social Domination*, Cambridge 1996, 123–200.

njihovo očitno subjektivno bedo, ki ima iste vzroke in izhaja iz istega procesa kot njihova objektivna uspešnost? Politična strategija večine komunističnih partij je bila simbolna kompenzacija za subjektivno bedo delavskega razreda – delavce so slavili v množičnih procesijah in proslavah, s plakati in spomeniki, ki so upodabljali udarnike in udarnice, s prazniki in s protokolarnimi državnimi zahvalami. Na Vzhodu so tako industrijski delavci in delavke deležni simbolnega priznanja, za katerega so njihovi tovariši in tovarišice na Zahodu prikrajšani.¹²

Po drugi strani takšna simbolna valorizacija dela in delavcev ni bila arbitrarna politična strategija partij za ohranitev lastne politične premoči, temveč je izhajala iz same realnosti socialističnega družbenega razvoja. Ljudskim množicam so socialistične revolucije omogočile izhod iz kolonialnega ali polkolonialnega položaja in dotedaj nezamisljivo moč pri odločanju o lastnem življenju in prihodnosti. Zgodovina socializma tako pomeni tudi zgodovino emancipacije skozi modernizacijo – izgradnja moderne infrastrukture je množicam omogočila dostop do prej nezamisljivega življenjskega standarda, denimo življenje v stanovanjih s centralnim gretjem in tekočo vodo;¹³ proces urbanizacije in modernizacija ruralnih področij so omogočile kmečkim množicam osvoboditev od navezanosti na zemljo in spontanega kmečkega idiotizma; delovne brigade so mladim omogočile potovanje in začasno osvoboditev od represivnega družinskega okolja; in, izgradnja javnega in univerzalno dostopne zdravstvene in izobraževalne infrastrukture je naglo dvignila zdravstveno in intelektualno raven delavskega razreda. Dodatna simbolna valorizacija dela in figure herojskega delavca tako ni bila cinična manipulacija političnih elit, temveč zgodovinsko pomemben poskus reševanja protislovja med naglo rastočim social-

¹² Na Zahodu se beda delavskega življenja istočasno kompenzira z razvojem zabavne in kulturne industrije, ki, predvsem z uvedbo televizije, postaja vse bolj omejena na dom, individualizirana in atomizirana, medtem ko kulturna potrošnja na socialističnem Vzhodu ostaja v veliki meri javna in participativna in ima kino prednost pred televizijo. Ena od pglavitnih tem uporov na Zahodu v šestdesetih je tudi kritika televizijske atomizacije in alienacije, kar spremljajo eksperimenti s kolektivnimi alternativnimi kulturnimi praksami.

¹³ Eden od prvih velikih projektov po drugi svetovni vojni v Berlinu je bila tako izgradnja Karl Marx Allee, ulice monumentalnih modernističnih zgradb z najsodobnejšo takrat dostopno infrastrukturo, v katere so se naselili delavci in delavke, ki so pred tem živeli v predmestnih delavskih naseljih s katastrofalno infrastrukturo. O oseplosti in navdušenju ruskih delavcev ob selitvi v nova, urbana in moderno opremljena stanovanja je pisal tudi Majakovski v pesmi »Pripoved livarja Kozirjeva o vselitvi v novo stanovanje« (Vladimir Vladimirovič Majakovski, *Lirika*, Ljubljana 1972, 63–68). Do množičnih selitev delavcev po revoluciji je bil veliki disident Kundera (*Življenje je drugje*, Ljubljana 1979) nasprotno zelo kritičen in je, s perspektive praške buržujске družine, pisal o šoku, ki ga ta doživi, ko polovico njihove urbane vile zasedejo umazani in prostaški proletarci.

nim, intelektualnim, kulturnim in splošnim življenjskim standardom prebivalstva ter med podebiljajočimi učinki dela v tovarnah, ki je omogočalo in bilo pogoj rasti splošnega standarda. Zdolgočasnost, alienacija, fizična izčrpanost, utrujenost in občutek praznosti in neizpolnjenosti, ki so izhajali iz dela, so bili v zgodovinskih socializmi dodatno uravnoteženi s socialistično kulturno politiko, tj. z univerzalno dostopno in široko mrežo javnih kulturnih institucij, ki so omogočale raznoliko in bogato kulturno življenje delavcev v prostem času. Čeprav zgodovinski socializmi niso uspeli dejansko rešiti problemov, ki izhajajo iz industrijskega dela znotraj industrijskega produkcijskega načina samega, so jih uspeli nekako kompenzirati izven delovnega procesa.

A to ne pomeni, da v zgodovini socializma ni bilo poskusov reševanja naštetih problemov znotraj delovnega procesa oziroma znotraj samega načina organizacije produkcije. Če, zaradi jasnosti in preglednosti razprave, reduciramo raznolikost in mnogoterost zgodovine socializmov v Vzhodni Evropi na dve osnovni »liniji«, lahko ugotovimo, da je ena izmed osnovnih značilnosti te zgodovine dinamika (in pogosto napetost ali odkriti antagonizem) med »partizansko« linijo, ki se je politično formirala v antifašističnem odporu in prosovjetsko ali »kominternovsko« linijo. Medtem ko je za prvo značilno poudarjanje socialistične politike, ki zgodovinsko izhaja iz Spartakovske vstaje in drugih eksperimentov z delavskimi sve-ti v Evropi med obema svetovnima vojnama ter koncipiranje politike socializma kot socialistične demokracije – kar deloma izhaja iz antifašističnega koncepta ljudske fronte in deloma iz marksističnih in komunističnih kritik despotizma Oktobrske revolucije¹⁴ – in socialistične ekonomije kot ekonomske demokracije oziroma delavskega samoupravljanja, je druga birokratska, avtoritarna, hladnovojno realpolitična in usmerjena k večanju produktivnosti in razvoju industrijskih kapacitet kot ciljema na sebi. V tej perspektivi je zgodovina socialistične Jugoslavije še posebej pomembna, saj je bila Jugoslavija edina vzhodnoevropska država, ki ji je uspelo povsem izogniti se politični in ekonomski dominaciji Sovjetske zveze in v kateri je delavsko samoupravljanje dobilo status uradne državne politične strategije in postalo osnovno načelo ekonomske organizacije, medtem ko so bile v ostalih vzhodnoevropskih socialističnih državah »partizanske« linije, ki so si prizadevale predvsem za demokratizacijo politike in samoupravljanje v ekonomiji, večinoma povsem podrejene prosovjetskim linijam. A ni odveč spomniti, da so vse delavske vstaje in upori znotraj vzhodnega bloka – Berlin '53, Madžarska in Poljska '56, Češkoslovaška '68, Poljska '70

¹⁴ Rosa Luxemburg, *Izbrani spisi*, Ljubljana 1977.

in '80–'81 – vsebovale zahteve po množični demokraciji in delavskem samoupravljanju ter metode političnega boja za njihovo doseganje: množične stavke, zasedbe tovarn in ustanavljanje delavskih svetov.

Koliko je jugoslovansko samoupravljanje dejansko vsebovalo neposredno odločanje delavcev o organizaciji produkcije in delovnega procesa in kolikšna je bila dejanska politična moč delavskega razreda v procesih odločanja o državni ekonomski politiki – realistično in trezno, a tovariško kritiko jugoslovanskega samoupravljanja poda Lebowitz¹⁵ – in koliko je šlo le za deklarativne in nominalne koncesije partije delavskemu razredu vsekakor ostaja odprto in pomembno vprašanje za zgodovinske raziskave v prihodnosti. V vsakem primeru, ne glede na ekonomsko učinkovitost ali stopnjo dejanske realiziranosti samoupravljanja v socialistični Jugoslaviji, njegova zgodovina predstavlja eno od osnovnih izhodišč v iskanju, foucaultovsko rečeno, avtonomne socialistične *governmentality*,¹⁶ saj je bil morda jugoslovanski samoupravni socializem (in politična linija, ki izhaja iz demokracije delavskih svetov, ali, na drugi strani sveta, iz kitajske in vietnamske »množične linije«) ravno eksperiment v tej smeri, eksperiment, ki bi ga bilo danes – po tem, ko je postalo jasno, da je tranzicija permanentno stanje polperifernih postsocialističnih držav in da osvobajanje trga ne pomeni tudi osvoboditve prebivalstva teh držav – smiselno nadaljevati.

Ponovno razmišljati o delavskem samoupravljanju je pomembno tudi zato, ker se kot spontana ljudska reakcija na socialno in politično realnost dolge oziroma večne tranzicije na postjugoslovanskem področju pogosto pojavlja jugonostalgija, ki, kot smo pisali zgoraj, pomeni depolitizirano nostalgijo za vsakdanjim in kulturnim življenjem v SFRJ. Zgornjo kritiko te kulturalistične depolitizacije spomina na revolucionarno obdobje jugoslovanske zgodovine lahko zdaj dopolnimo z zgodovinsko-antropološko analizo politike dela v socializmu. Ker je bilo delo v socializmu ravno tako odtujeno – »v strojnem sistemu ima velika industrija popolnoma objektivni produkcijski organizem, ki ga delavec najde že kot gotov materialni pogoj produkcije«¹⁷ – in objektivno vsiljeno (čeprav manj izkoriščano) kot na Zahodu, ljudstva Jugoslavije pričakovano nimajo najlepših spominov na tovarniško in pisarniško življenje, na svet dela, a obenem pogrešajo svet simbolne in kulturne kompenzacije za bedo alienacije in podrejenosti strojem, svet druženj, zabave, potovanj na morje, plesa, poslušanja glasbe, kina, dolgih počitnic in skupnostnega življenja sosesk (oziroma krajevnih skup-

¹⁵ Michael Lebowitz, *Build it Now: Socialism for the Twenty-first Century*, New York 2006, 73–85.

¹⁶ Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics*, Basingstoke 2008, 92–94.

¹⁷ Karl Marx, *Kapital* I, Ljubljana 1961, 437.

nosti). Takšna oblika vsakdanjega in kulturnega življenja je v ostrem nasprotju s sedanjostjo (medtem ko je delovno življenje v – preostalih in novih – tovarnah in pisarnah prav tako dolgočasno, naporno, nesmiselno in telesno ter intelektualno ubijajoče kot nekoč), saj je bilo brezskrbno uživanje v prostem času v socializmu po eni strani pogojeno z večjo socialno varnostjo (in skrbi o iskanju ali ohranitvi zaposlitve ter o zagotavljanju osnovne finančne reprodukcije golega življenja niso kolonizirale prostega časa), po drugi pa z javno financirano in univerzalno dostopno kulturno produkcijo, z mestnimi kini, lokalnimi kulturnimi centri, množično prevodno in književno produkcijo, sistemom javnih knjižnic itn.

Danes je kulturna politika obratna: država in občine umikajo financiranje kulturnim ustanovam, ki so prisiljene v komercializacijo, »javno-zasebna partnerstva« in koncentracijo. Namesto mestnih kin imamo velecentre zabave, ki so del ogromnih nakupovalnih središč na mestni periferiji, knjižnice odstopajo svoje prostore bankam, lokalni mladinski kulturni centri pa se borijo za redke preostale javne subvencije, medtem pa jih odira še SAZAS.¹⁸ Majhne založbe, ki se ukvarjajo s prevajanjem teoretske literature, kar je v časih socializma omogočalo visoko raven splošne izobrazbe ljudstva ter močno teoretsko produkcijo in številne teoretske preboje, se morajo, zaradi pomanjkanja javnih sredstev, zatekati k najemanju slabo usposobljenih in poceni študentov, kar znižuje tako raven splošne javne izobrazbe in javne uporabe jezika kot prevajalske in teoretske produkcije. Obenem »fleksibilizacija trga delovne sile« in drugi ukrepi za »povečanje konkurenčnosti gospodarstva« mlade silijo v prekarno najemniško delo brez določenega delovnega časa in za skromno plačilo, medtem ko starejše silijo, naj delajo dlje in jim zmanjšujejo pokojnine. Javne finančne podpore in subvencije, kot so štipendije za študente ali socialna stanovanja je nadomestila finančna eksploatacija skozi kredite.¹⁹ Zato se vsakdanje in kulturno življenje danes vse bolj in vse pogostejše zgodovinsko artikulira kot to, kar Mark Fisher²⁰ imenuje poznokapitalistični nihilistični depresivni hedonizem (kar ni pojav, ki je značilen le za tranzicijo, ampak se je začel že prej, z ekonomskimi in političnim krizami v osemdesetih), ki se manifestira kot nezmožnost dejanskega uživanja kljub vseprisotnosti zabavne industrije, kot nemočna in depresivna, a trdovratna simulacija uživanja.

¹⁸ Maja Breznik in Lidija Radojevič, *Polje kulturne produkcije na področju glasbenih umetnosti* (raziskovalno poročilo), Ljubljana 2009.

¹⁹ Ben Fine, Financialisation, the Value of Labour Power, the Degree of Separation, and Exploitation by Banking, *Summer Seminar Series*, 30. 4. 2009, <http://eprints.soas.ac.uk/7480/> (december 2010).

²⁰ Mark Fisher, *Capitalist Realism*, London 2009.

Nostalgija po brezskrbnem uživanju v družabnem in kulturnem življenju je tako obenem nostalgija po socialni varnosti in egalitarni kulturni politiki, ki sta to uživanje omogočali. A to ni vse – ne gre le za pogoje, temveč tudi za specifično zgodovinsko obliko vsakdanjega življenja v jugoslovanskem socializmu, ki ni bila povsem enaka (čeprav je bila podobna) vsakdanjemu življenju v socialnih državah kapitalističnega Zahoda. Osnovni materialni pogoji vsakdanjega življenja v Jugoslaviji so bili polperiferna različica ekonomskih in socialnih politik zahodne socialne države (zanimivo je, denimo, da večina vidnih in vplivnih jugoslovanskih ekonomistov ni bila marksistov, temveč so študirali socialistično ekonomiko Langeja ter Schumpetra in Keynesa),²¹ način organizacije nacionalne ekonomije se je od zahodnega – kot smo pokazali zgoraj – razlikoval le po večji stopnji socialne varnosti in delavskih pravic, medtem ko mu je bil strukturno homogen in prav tako se je socialna politika Jugoslavije zgledovala po zahodni, predvsem skandinavski. Na Zahodu sta polna zaposlenost in visoka raven socialne varnosti po drugi svetovni vojni, predvsem v šestdesetih, omogočili razmah svobodnega kulturnega in socialnega eksperimentiranja, novih umetniških form in načinov seksualnega, družbanega, političnega in družinskega življenja. Vse to je bilo prisotno tudi v Jugoslaviji, a s pomembnim presežkom – jugoslovansko vsakdanje in kulturno življenje ni bilo le preprosta polperiferna imitacija hipijev, *happenings*, seksa, drog in rokenrola ter šestdesetosmaštva, vsebovalo je še pomemben in specifičen element, ki ga hkratna zahodna kultura vsakdanjega življenja ni. Ta element je bil učinek difuzije partizanske revolucionarne politike v vsakdanje življenje ljudstev Jugoslavije – tovarištvo. Tovarištvo je bila specifično socialistična forma družabnega življenja in osnovna družbena vez v jugoslovanskem socializmu, na katero kulturalistične ahistorične reifikacije posameznih značilnih kulturnih in socialnih praks iz obdobja socialistične Jugoslavije strukturno pozabljajo.

Tovariš je bil tisti, ki ravnatelju ni izdal, kdo je poslal ponesrečen prosti strel pri nogometu v šipo, tisti, ki ti je posodil ponija, tudi če je zato moral sam iti peš, tisti, ki je s tabo delil zadnjo od mame ukradeno cigareto (družno kajenje zadnje cigarete smo kot mulci imenovali »gremo se partizana«). Družbeni odnos tovarištva je na ravni vsakdanjega življenja združeval vse ideale socialistične družbe, nastale iz antifašističnega boja: požrtvovalnost, solidarnost, željo po svobodi. Tovarištvo ni bilo poseben način socialne interakcije, ki bi se je lahko, tako kot denimo nenasilnega komuniciranja, pozitivnega odnosa do življenja ali motivacije za delo naučil na delav-

21 Svetozar Pejović, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, Minneapolis 1966.

nicah – bilo je učinek političnega boja za svobodo in enakost, ki udeležence prežame s solidarnostjo (in je bilo kot tako mogoče le v zgodovinskih razmerah revolucionarne družbene formacije). Manifestiralo se je na vseh mikroravnih vsakdanjega življenja, od egalitarne in solidarnostne organizacije dvorišnega življenja šoloobveznih mulcev, do življenja v posameznem stanovanjskem bloku ali soseski, v vzajemni pomoči socialno depriviligiranim, v vsakdanji solidarnosti, optimizmu in pogumu.

Tovarištvo moramo danes brati politično – zato je kritika kulturnega redukcionizma obravnave vsakdanjega življenja v socializmu pri kulturnih študijah nujna –, kot artikulacijo antifašistične in komunistične politike na mikroravni vsakdanjega življenja. Medtem ko je eksperiment z delavskim samoupravljanjem uspel le delno in ga je potrebno danes predelati znotraj horizonta komunistične politike, ki dejansko računa z ukinitvijo mezdnega dela in industrijskega načina organizacije produkcije, je tovarštvo uspelo v celoti in predstavlja pomembno inspiracijo za boje na ravni vsakdanjega življenja proti terorju asocialne družbene vezi odnosov konkurence ter za potencialno organizacijo vsakdanjega življenja v postkapitalistični družbi. V nasprotju z dokso kulturnih študij – po kateri je bila Jugoslavija klasična realsocialistična družbena formacija, v kateri pa se je bilo vseeno mogoče smejeti – je potrebno družbeno prakso tovarštva ponovno politizirati. Smejeti in uživati je bilo v Jugoslaviji mogoče le zaradi difuzije revolucionarne politike v vsakdanje življenje in iz istega razloga sta danes, v termidorski družbeni formaciji, užitek in smeh prazna, depresivna in nihilistična. Jugonostalgija tako ni le zanimiv kulturni pojav, temveč potencialna politična sila – in medtem ko so naporu kulturologije usmerjeni v njeno pacifikacijo in nevtralizacijo, mora historični materialist (kot ponavadi seveda v skladu s svojimi zmožnostmi) ravnati nasprotno.

Pravljice o imaterialnem delu in materialistična socialistična strategija

Koncu realno obstoječih socializmov je sledila precej drastična deindustrializacija oziroma uničenje nacionalnih industrij vzhodnoevropskih držav v procesu privatizacije, ki ga je preživelo le majhno število некоč množestvilnih, uspešnih in za nacionalno ekonomijo zelo pomembnih tovarn in drugih industrijskih podjetij. S tem se je zlomila tudi politika, ki je temeljila na simbolni valorizaciji dela in (industrijskega) delavskega razreda. V političnih in teoretskih diskurzih, ki jih je proizvedla postsocialistična tranzicija, je delo izginilo – politiki so namesto delavcev za zasluge za družbeni in ekonomski razvoj začeli hvaliti podjetniške duhove; akadem-

ski ekonomisti so nehali govoriti o delu, delovni sili in delavskem razredu in namesto tega začeli govoriti o človeškem kapitalu;²² sociologi so začeli govoriti o postindustrijski družbi²³ in izginotju proletariata,²⁴ o koncu klasičnega antagonizma med delom in kapitalom oziroma razrednega boja²⁵ ali celo o koncu dela kot takega;²⁶ in, celo radikalna levica – kar je v celi zgodbi o izginotju koncepta in politike dela iz postsocialističnega javnega in političnega prostora morda najbolj problematično – je začela govoriti o prehodu v postfordistični produkcijski način, kognitivnem kapitalizmu in začetku prevlade »imaterialnega dela«.²⁷

Vsem naštetim teorijam, ne glede na njihova heterogena epistemološka izhodišča in politične orientacije, je skupno to, da razglašajo prihod neke povsem nove in dosedaj nevidene epohe, totalno transformacijo globalnega ekonomskega režima, v kateri delo in kapitalizem, kakršne smo poznali, ne obstajajo več, kar naj bi pomenilo tudi da na moči in veljavi izgubljajo tudi vse oblike socialistične politike (kot zgodovinski poskusi politične artikulacije protislovja med taktičnim bojem za delavske pravice in strateškim bojem za ukinitvev mezdne delo in marksistične kritike kapitalizma).²⁸ Preroki postindustrijske in postfordistične družbe nam, posredno ali neposredno, oznanjajo, da je boj za ukinitvev dela in objektivne družbene dominacije, ki izhaja iz načina produkcije, utemeljenega na zakonu vrednosti, že končan, da delo v klasičnem pomenu ne obstaja več in da zakon vrednosti ne velja več.²⁹ Po teh teorijah je danes dominantna vrsta dela imaterialno delo – ne več repetitivno, standardizirano »fordistično« delo, temveč kreativna in avtonomna produkcija mnogotere multiture, ki je kapital, za razliko od klasičnega delavskega razreda, ne eksploatira več neposredno, temveč le rentniško parazitira na njej. Primat imaterialnega dela naj bi, zaradi svoje imanentne nekvantifikabilnosti (kar pomeni, da

22 Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago 1982, 85–108; Gary S. Becker, *Human Capital*, Chicago 1993; Miguel Palacios Lleras, *Investing Human Capital*, Cambridge 2004.

23 Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1976.

24 Andre Gorz, *Zbogar proletariatu*, Beograd 1982.

25 Ernesto Laclau in Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, London in New York 1985.

26 Jeremy Rifkin, *Konec dela*, Ljubljana 2007.

27 Za to so zaslužni predvsem postoperacionistični teoretiki (Negri, Hardt, Lazzarato, Virno idr.), ki so bili v devetdesetih zbrani okrog revije *Futur antérieur*.

28 »Najprej moramo pozabiti na vse, kar vemo o Adamu Smithu in Karlu Marxu ter njunih teorijah vrednosti, bogatstva in dela, ki sta ju razvila v *Bogastvu narodov* in *Kapitalu*, oziroma, na kratko, pozabiti moramo na vse verjetja, ki so podlaga politične ekonomije nasploh.« (Maurizio Lazzarato, From Capital-Labour to Capital-Life, *Ephemera* 4 (2004), 187–208 /prevedel P. K./)

29 Max Henninger, Doing the Math: Reflections on the Alleged Obsolescence of the Law of Value under Post-Fordism, *Ephemera* 7 (2007), 158–177.

se ga ne da izmeriti, standardizirati in razdeliti na enote abstraktnega časa, kar je tradicionalno predstavljalo osnovo realne kapitalistične subsumpcije dela pod kapital in ekstrakcije presežne vrednosti iz dela) povzročil krizo in razpad zakona vrednosti (po tej teoriji abstraktno delo, merjeno v enotah abstraktnega časa, ne predstavlja več osnove produkcije vrednosti). Posledično se eksploatacija dela ne dogaja več na ekonomski način (z Marxovo tiho prisilo tržnih odnosov), temveč z vse nasilnejšo politično komando kapitala nad multitudo avtonomno producirajočih imaterialnih delavcev, ki že predstavlja komunistični način organizacije produkcije – potrebna je le še poslednje dejanje, poslednji »dogodek«, ki bo osvobodil že komunistično multitudo zunanjega (saj je imaterialno delo avtonomno in ni več, za razliko od klasičnega industrijskega dela, odvisno od kapitalistične organizacije delovnega procesa) nadzora in komande. Hardt in Negri si metodo tega končnega preobrata predstavljata kot izstrelitev multitudne puščice iz *kronosa* v *kairos*, kjer je potrebno ujeti *clinamen* in tako ustvariti nov svet.³⁰ Če temu dodamo še njuno definicijo komunizma kot mešanice krščanske ljubezni in mistične radosti,³¹ dobimo celostno podobo političnega programa, ki izhaja iz teorije imaterialnega dela.

Teorija imaterialnega dela sicer do neke mere ustreza vsakdanji izkušnji v zgodovinski situaciji tranzicije – tu je bila deindustrializacija dejansko precej uspešna, klasične industrije skoraj ni več in množice prebivalstva dejansko, prepuščene samim sebi oziroma svoji malopodjetniški iniciativi, do neke mere avtonomno producirajo karkoli pač lahko. Najvidnejša značilnost tranzicije v postjugoslovanskem prostoru je porast malega podjetništva v storitvah in sektorju sivih financ, kjer je prisoten velik delež »afektivnega dela«. V devetdesetih so se pojavile številni novi lepotni in frizerski saloni, komore za porjavitev, piramidne igre, TV prodaja, biroji za finančni »consulting«, pravno pomoč in odškodnine, trafike, NVO, agencije za *marketing*, promocijo, oglaševanje in organizacijo »eventov«, *lifestyle* kavarne in trgovine z makrobiotsko hrano, telefonske vedeževalnice, menjalnice, stavnice in avtopralnice. A vprašanje je, ali takšen način produkcije dejansko predstavlja komunizem znotraj kapitalizma – morda je takšen vtis mogoče dobiti v Milanu ali Kaliforniji, v današnji Vzhodni Evropi je kaj takega veliko težje, še posebej glede na to, da je ena izmed najdonosnejših in najhitreje rastočih panog »imaterialne« industrije v Vzhodni Evropi v devetdesetih postalo snemanje pornografskih filmov na Češkem in Madžarskem.

³⁰ Antonio Negri in Michael Hardt, *Multituda*, Ljubljana 2005, 339.

³¹ Antonio Negri in Michael Hardt, *Imperij*, Ljubljana 2003, 329.

Nekoliko treznejši pogled na zgodovino globalnega kapitalizma v zadnjih tridesetih letih tudi pokaže, da je bila deindustrializacija taktična poteza v neoliberalnem boju proti delavskemu razredu, ki mu je, denimo v osemdesetih v ZDA in VB, uničenje tovarn uničilo tudi politično moč in pogajalska izhodišča. Taktično in zavestno deindustrializacijo so si lahko privoščile le ekonomsko in politično najmočnejše države, ki so se lahko zanesle na kasnejši uvoz iz še industrijskih regij, predvsem na Kitajskem in v Vzhodni Aziji. Po drugi strani aktualna selitev industrijske proizvodnje iz Zahodne v Vzhodno Evropo kaže, da je bila deindustrializacija postsocialistične Evrope prav tako taktična, saj je Zahod tako pridobil ogromno zalogo cenene in politično nemočne delovne sile in obenem orožje proti lastnemu, dobro organiziranemu in politično močnemu delavskemu razredu. Deindustrializacija tako ne pomeni prehoda v novo, postindustrijsko ali postfordistično dobo, kjer prevladuje imaterialno delo, temveč strategijo v razrednem boju globalnega kapitala, ki klasično industrijsko produkcijo le strateško premešča in ne ukinja (dober primer je denimo Wolkswagnov prevzem češke Škode).³² Obenem je socialna realnost novih hsvetovnih »detroitov« precej depresivna in daleč od komunistične ljubezni in radosti.

Če se otresemo prenapete preroške vznesenosti, značilne za teorije o »novi ekonomiji«, »kognitivnem kapitalizmu« in prevladi »imaterialnega dela«, lahko tako proces deindustrializacije kot prevlado »kognitivnega in afektivnega« dela na določenih področjih in »prekarizacijo« pojasnimo s klasičnim marksističnim teoretskim arzenalom. Deindustrializacija pomeni globalno reorganizacijo produkcije in delno strateško relokacijo klasične industrijske proizvodnje z namenom ohranitve razredne nadvlade globalnega kapitala nad – sredi dvajsetega stoletja izjemno močnim in dobro organiziranim – delavskim razredom in zviševanja profitov, ki so začeli padati v času globalne ekonomske krize v sedemdesetih; prevlada »kognitivnega in afektivnega« dela pomeni obupane preživetvene strategije prebivalstva v pogojih dereguliranega kapitalizma; medtem ko »prekarizacija« pomeni ukinjanje socialnih in delavskih pravic z namenom zviševanja profitov, kjer je politična strategija kapitala – vsaj za tiste, ki slutijo epohalne spremembe v načinu funkcioniranja kapitalizma – razočaravajoče klasična: podaljševanje delovnega časa, discipliniranje delovne sile in zmanjševanje plač z uvajanjem »fleksibilnega« delovnega časa ter »fleksibilnih« načinov zaposlovanja (na avtorske in pogodbe za določen čas), odpuščanja in plačevanja (honorarji namesto plač). Današnja večja teoretska senzibil-

³² Peter Gowan, Neo-liberal Theory and Practice for Eastern Europe, *New Left Review* 213 (1995), 42–44.

nost za afektivne in kognitivne dimenzije dela je sicer dobrodošla dopolnitev klasičnih makroekonomskih marksističnih teorij, a nikoli ni priporočljivo mešati zgodovine teorije z dejansko zgodovino – nedavno »odkritje« imaterialnega dela ne pomeni, da delo z veliko vsebnostjo kognitivnih in afektivnih komponent prej v zgodovini ni obstajalo – prej je način organizacije dela v klasični industrijski tovarni, kjer hrup stojev in koncentracija, ki jo zahteva oskrbovanje stroja, preprečuje komunikacijo in izražanje afektov in kreativnosti ter kjer hiter ritem strojev onemogoča pretirano vključevanje kognitivnega aspekta dela, ekstravaganten primer glede na celoto zgodovine in strukturo sodobnega kapitalizma. *Razen* v klasični »fordistični« tovarni je delo v kapitalizmu, denimo celotno pisarniško, bančniško, trgovsko, oglaševalsko, zavarovalniško, posredniško, transportno, obrtniško, inženirsko in komunikacijsko delo, vedno vsebovalo ogromno afektivnih in kognitivnih komponent – tezo o nedavnem nastopu primata »imaterialnega« dela in posledični epohalni transformaciji kapitalizma je mogoče zagovarjati le, če reduciramo kompleksno celoto kapitalističnega produkcijskega načina na situacijo klasične tovarne (oziroma če kulturno reificiramo nekatere značilnosti organizacije produkcije v klasičnem industrijskem kapitalizmu), ignoriramo stalno prisotnost kognitivnega in afektivnega dela (ki je bilo vseeno, kljub svoji kreativnosti, inteligentnosti in komunikativnosti ves čas – razen nekaterih izjem, ki jih bomo obravnavali kasneje – kvantificirano in standardizirano) v zgodovini kapitalizma in zamenjamo teoretsko »odkritje« z veliko zgodovinsko transformacijo.

Teorija imaterialnega dela je in predlogi političnih strategij, ki iz nje izhajajo, so bili tarče mnogih kritik, od katerih so najrelevantnejše in najinteligentnejše prišle od teoretikov in teoretičark znotraj marksističnega polja. Silvia Federici je tako kritizirala domnevno višji politični status »imaterialnih« oziroma kognitivnih delavcev kot avantgarde sodobnega delavskega razreda, medtem ko večina svetovnih delavcev in delavk še vedno dela pod klasičnimi kapitalističnim pogoji in so podvrženi strogi časovni disciplini. Izjemen status, ki ga maloštevilnim intelektualcem in kreativcem pripisujeta Negri in Hardt,³³ kot prvo preprečuje učinkovito izgradnjo globalne delavske solidarnosti in vzpostavlja hierarhična razmerja znotraj globalnega delavskega razreda in, kot drugo, dela množice »navadnih« delavcev in delavk nevidne v futurističnem deliriju, ki ni daleč od vznesenih kapitalističnih pripovedk o prevladi *knowledge-based economy*,³⁴ kjer mrač-

³³ N. d.

³⁴ OECD, *The Knowledge-based Economy*, 1996, <http://www.oecd.org/dataoecd/51/8/1913021.pdf>.

na realnost *sweatshops*, industrijske tlake in ubijalske pisarniške alienacije ostaja netematizirana in neproblematizirana.³⁵ Kapitalizem je svojim kreativcem in profesorjem vedno dopuščal relativno svobodo – a to še nikoli v njegovi zgodovini ni pripeljalo do komunizma ali zmanjšanja stopnje eksploatacije ostalih delavcev in delavk.

George Caffentzis to kritiko še precizira in zaostri. Izhajajoč iz natančne in sistematične študije Marxove teorije strojev in mehanizacije³⁶ pokaže, da vzpostavljane globalne povprečne stopnje profita v okvirih kapitalističnega produkcijskega načina nujno predpostavlja, da se hkrati s tehnološkim razvojem centra periferija v isti meri aktivno »nerazvija«. ³⁷ Ker stroji (kljub vztrajnemu buržujškemu fantaziranju o nasprotnem) ne producirajo nove vrednosti (čeprav, z višanjem produktivnosti, producirajo presežno vrednost), tehnološke revolucije pomenijo splošno padanje profitov (čeprav posameznim panogam, ki tehnološke inovacije uvedejo prve, začasno povečajo količino presežne vrednosti oziroma profita) v vse bolj mehaniziranih in avtomatiziranih industrijskih panogah v centru, zaradi česar se – s pomočjo mednarodnega kreditnega sistema in globalnih ekonomskih in finančnih institucij, kot so SB, STO in MDS – poveča pritisk na ekstrakcijo presežne vrednosti iz periferije in prenašanje tega presežka v nižjeprofitno področje centra. To pomeni, da vsak kreativni *cyborg* v centru nujno predpostavlja delavca v *sweatshopu* na periferiji in da je intenzivnejša eksploatacija tretjega sveta od začetka osemdesetih naprej (v kontekstu globalne neoliberalne kontrarevolucije) pogoj možnosti sočasne večje »avtonomije« kreativcev in kongitivcev v centru.³⁸

Harvie in Angelis dodatno, na primeru aktualnih procesov kvantifikacije in standardizacije akademskega dela, pokažeta, da na »imaterialnem delu« ni nič imanentno nekvantifikabilnega ter da kapitalu ne manjka idej in sredstev za njegovo kvantifikacijo. »Kognitivno delo« ne predstavlja usodne izjeme ali meje zakona vrednosti, ki ga bo zrušila – gre enostavno za področja, ki so bila do nedavno izvzeta iz zakona vrednosti in kapitali-

35 Silvia Federici, Precarious Labor: A Feminist Viewpoint, v: *Upping the Anti*, 7. 6. 2008, http://auto_sol.tao.ca/node/3074 (december 2010).

36 K. Marx, n. d., 421–571.

37 Andre Gunder Frank, The Development of Underdevelopment, *Monthly Review* 18, 1966, http://findarticles.com/p/articles/mi_m1132/is_n2_v41/ai_7659725/ (december 2010).

38 George Caffentzis, Why Machines Cannot Create Value; or, Marx's Theory of Machines, v: Jim Davis, Thomas A. Hirschl in Michael Stack (ur.), *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, London in New York 1997, 29–55; *The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri*, 1998, <http://korotonomedya.net/otonomi/caffentzis.html> (december 2010); Crystals and Analytic Engines: Historical and Conceptual Preliminaries to a New Theory of Machines, *Ephemera* 7 (2007), 24–45.

stičnih produkcijskih odnosov in ki jih danes kapital pospešeno (in z veliko mero kreativnosti in odločnosti v nameri, da se kvantificirajo tudi domnevno nekvantifikabilne oblike dela) kolonizira.³⁹

V lokalnem kontekstu je marksist Boris Majer že leta 1987 kritiziral navadni tehnološki optimizem preroka informacijske družbe, desničarskega filozofa Iva Urbančiča, ki je takrat v *Novi reviji* oznanil prihod brezkonfliktna informacijske družbe, ki naj ji stala na poti le še arhaična in z voljo po moči obnorela Zveza komunistov. Majerjeva poanta je, da je smer, v katero bo družbo povedla ta ali ona tehnološka sprememba, politično vprašanje in ne stvar avtomatičnega, mehanskega družbenega napredka (da torej zgodovina tehnoloških sprememb sama ne funkcionira kot strojna tehnologija). Demokratični samoupravni socializem je, za Majerja, pogoj za to, da bo šla informacijska revolucija v smeri povečanja delavskega nadzora nad delovnim procesom (in ne v smeri zaostrovanja kapitalistične eksploatacije in večanje intenzivnosti nadzora na delovnem mestu in kapitalistične kontrole nad produkcijskim procesom v celoti ter, posledično, alienacije delavcev – kar je bil dejanski zgodovinski rezultat informacijske revolucije v kapitalističnih družbenih pogojih), in obenem je, dialektično, informacijsko-kibernetična revolucija obenem pogoj demokratične koordinacije kompleksnih ekonomskih procesov in razmerij ter odpira možnost preseganja klasičnega modela centralno planirane socialistične ekonomije.⁴⁰

Eksperimentiranje s kibernetičnim sistemom ekonomskega upravljanja Cybersyn v Čilu v Allendejevem obdobju je temeljilo na podobnem razmišljanju – z informacijsko-kibernetično revolucijo se vprašanja ekonomskega planiranja, trga in socialističnega samoupravljanja postavijo na novo in kar je v kapitalizmu instrument kontrole nad in discipliniranja delavcev, lahko v socializmu postane instrument demokratične in učinkovite delavske kontrole nad produkcijskim procesom.⁴¹ Namesto teorij imaterialnega dela je morda teoretsko in politično produktivnejše analizirati kibernetično-informacijsko revolucijo pod kapitalističnimi pogoji na aktualiziran marksističen način in novo socialistično politiko dela namesto na teorijah,

³⁹ Massimo de Angelis in David Harvie, *Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education*, *University of Leicester research archive*, april 2006, <https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680> (december 2010).

⁴⁰ Boris Majer, *Ob filozofsko-političnih tezah v Novi reviji*, Ljubljana 1987.

⁴¹ Eden Medina, *Designing Freedom, Regulating a Nation: Socialist Cybernetics in Allende's Chile*, *Journal of Latin American Studies* (38) 2006, 571–606; *Nights of Labor, State or Market? What Links Red Star, Cybersyn and Flower Market?*, *Nights of Labor*, 1. 7. 2010, <http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/07/01/state-or-market-what-links-red-star-cybersyn-and-flower-market> (december 2010).

ki delo v domišljiji ukinjajo (kar je ideološki pogoj za njegovo vse intenzivnejše discipliniranje in eksploatacijo v ekonomski praksi), na izkušnjah dejanskih delavskih bojev v visoko tehnologiziranih sektorjih produkcije (ob sočasnima problematizaciji nujne povezanosti med tehnologizacijo centra in nerazvijanjem periferije v pogojih globalnega kapitalizma ter zahtevi po egalitarni globalni distribuciji sodobne tehnologije). Prihod kibernetike ne ukine razrednega boja – a razredni boj lahko izkoristi kibernetiko tehnologijo za razširitev horizonta socialistične politike dela.

Kulturno polje, novinarsko polje, avtonomija, privatizacija in »fleksibilizacija«

Bourdieujeva koncepta polja in simbolnega kapitala sta bila v času svojega nastanka pomembna dopolnitev klasičnih kritičnih teorij množičnih medijev in marksistične teorije ideologije, saj sta lahko pojasnila specifično novinarskega polja brez enostavne in prehitre redukcije novinarske prakse na prenašanje vladajoče ideologije. Prav tako je koncept novinarskega polja lahko pojasnil družbeno specifično novinarskega habitusa in pravila delovanja novinarske prakse, ki so (bila) relativno avtonomna od, čeprav povezana s splošno socio-ekonomsko situacijo. Osnovna teza poglavja je, da v času splošnih in velikih socio-ekonomskih sprememb (tendence po privatizaciji nekdanjih javnih institucij, komercializaciji njihovega delovanja in merjenju njihove kvalitete in uspešnosti po ekonomskih kriterijih) in krhanju nekdanjega močnega javnega sektorja, kamor so spadale tudi večje medijske institucije, potrebno posodobiti tudi teorijo (relativno avtonomnega) novinarskega polja – in da je zato, na prvi pogled paradokсно, lahko koristna ravno klasična marksistična teorija, saj sodobne spremembe novinarskega polja peljejo ravno v vse večjo proletarizacijo novinarjev in novinarok ter v zaostrovanje razrednih nasprotij znotraj polja.

Bourdieujeva teorija kulturnega in novinarskega polja

Bourdieujeva teorija novinarskega polja izvira iz splošne teorije kulturnega polja, ki jo Bourdieu razvija v *Polju kulturne produkcije*.¹ Teorijo kulturnega polja lahko beremo kot pomembno dopolnitev predhodnih (predvsem marksističnih) kritičnih družbenih teorij in kot kritičen odgovor na postmodernistične družbene teorije, ki so v Franciji in drugod od konca

1 Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production*, New York 1993.

šestdesetih let 20. stoletja naprej postajale vse bolj razširjene in popularne. Tako sta dve pomembni zgodovinski determinanti Bourdiejeve teorije polja dve polemiki, v katerih je bil udeležen v šestdesetih in ki sta pomembno zaznamovali njegovo intelektualno pot in razvoj: polemika proti marksističnemu ekonomskemu redukcionizmu, ki vsa družbena dejstva ter procese reducira na sekundarne spremljevalne pojave ali na odseve ekonomskih procesov; in polemika proti postmodernističnemu jezikovnemu oziroma diskurzivnemu redukcionizmu, ki vsa družbena dejstva in procese reducira na jezikovne igre in ne vidi ničesar izven diskurza. Od obeh teoretskih smeri se je Bourdieu v šestdesetih jasno distanciral z ostrimi javnimi kritikami,² ki so predstavljale osnovo za kasnejšo teorijo kulturnega polja.

Bourdieu ne zanika veljavnosti marksistične teorije za samo polje ekonomije in ostaja na zgodovinsko materialistični teoretski poziciji (za razliko od ahistoričnega formalizma strukturalizma in idealističnega raziskovanja jezika oziroma sistema znakov kot avtonomnega objekta semiologije), a obenem opozarja tako na nujnost vključitve kulturne in jezikovne dimenzije v proučevanje ekonomskega polja kot na teoretsko problematičnost enostavnega prenašanja logike, ki velja za ekonomsko polje, na vsa družbena polja. Zato kritizira epistemološki pristop, ki predpostavlja, da je ekonomska logika ključ za razumevanje vseh družbenih polj. Tako denimo v za teorijo novinarskega polja izredno pomembnem tekstu *On television* Bourdieu na začetku kot pomemben del predstavitve svoje metode, načina raziskovanja, problematike množičnih medijev in splošne teorije vključi kritiko idealističnega postmodernističnega pristopa, ki vidi problematiko množičnih medijev le na relaciji sporočilo – naslovnik in kjer je celota družbenih mehanizmov, odnosov in institucij, ki so del medijskega/novinarskega polja, reducirana na igro manipulacije znakov in pomenov³ in obenem kritiko ekonomskega redukcionizma, ki vidi množične medije (v zasebni lasti) kot preprosto institucije v službi veliki korporacij in poslovnih hiš ter kompleksno celoto mediacij, ki potekajo na relaciji lastniki – medijske hiše kot enostavno, enosmerno in popolno dominacijo ter manipulacijo, kjer medijsko vsebino v celoti določajo ekonomski oziroma poslovni interesi.⁴

Osnovna težava klasičnih marksističnih družbenih analiz je, po Bourdieuju, da ne upoštevajo družbene vloge in pomena simbolnega kapitala (koncept simbolnega kapitala tu uporabljamo posplošeno, brez upošte-

2 Erik Neveu, Bourdieu, the Frankfurt School, and Cultural Studies: On Some Misunderstandings, v: Rodney Benson in Erik Neveu (ur.), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Cambridge 2005, 195–214.

3 Pierre Bourdieu, *On Television*, New York 1998, 9.

4 N. d., 16.

vanja distinkcij med kulturnim, socialnim in drugimi specifičnimi oblikami simbolnega kapitala – za naše namene je dovolj negativna splošna definicija simbolnega kapitala kot vsega družbenega kapitala, ki ni ekonomski kapital). To je pri analizah ekonomskega polja še dopustno, saj sta tam logiki akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala dokaj sinhronizirani. V poslovnem svetu – če, zaradi enostavnosti in preglednosti predstavitve, zanemarimo problematiki klientelizma in nepotizma, kjer uveljavljanje simbolnega kapitala in simbolne moči krši običajno meritokratsko logiko distribucije simbolnega kapitala glede na uspešnost posameznih poslovnih in poslovnih organizacij pri akumulaciji ekonomskega kapitala – akumulacija ekonomskega obenem pomeni akumulacijo simbolnega kapitala, saj bolj ko sta nek podjetnik ali podjetje ekonomsko uspešna, več imata tudi prestiža, večjo simbolno vlogo in višji družbeni status. Obenem pa je ekonomsko polje ravno po tem izjema med ostalimi družbenimi polji in sovpadanje med logikama akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala (ter sekundarna, podrejena vloga druge glede na prvo) znotraj ekonomskega polja lahko hitro pripelje do teoretske slepote ali zanemarjanja pomena in vloge simbolnega kapitala tako pri raziskovanju ekonomskega kot drugih družbenih polj.

Kot poudarja Bourdieu⁵ je kulturno polje oziroma polje kulturne produkcije (ki zajema umetnost, arhitekturo, literaturo, popularno kulturo, novinarstvo, znanost in šolstvo – novinarstvo je »podpolje« kulturnega polja), vsaj v času Bourdiejevega pisanja, obrnjen ekonomski svet. V polju kulturne produkcije logiki akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala nista sinhronizirani, temveč sta si nasprotni in pogosto celo antagonistični. Akumulacija simbolnega kapitala temelji na posebni, avtonomni logiki umetniške oziroma intelektualne produkcije, in pristajanje na ekonomsko logiko ter komercialni uspeh sta v kulturnem polju vir prezira (do »komerciale« znotraj popularne kulture, »publicistike« znotraj znanosti, »pop literature« znotraj literarnega miljeja itn.), medtem ko je pogoj za doseganje visokega simbolnega statusa, prestiža in spoštovanja kolegov v kulturnem polju strogo spoštovanje avtonomnih pravil kulturne produkcije brez komercialnih kompromisov. Če je poslovnež obenem ko je bolj ekonomsko uspešen tudi bolj ugleden, se v kulturnem polju ti dve dimenziji uspeha ločita, sta medsebojno izključujoči in nastopata kot alternativni.

Klasične marksistične analize, ki jim za raziskovanje ekonomskega polja ni potrebno ločevati med ekonomskim in simbolnim kapitalom, so zato za raziskovanje kulturnega polja (v zgodovinski situaciji, ko ima to relativ-

5 *The Field of Cultural Production*, 29–74.

no visoko stopnjo avtonomijo) neuporabne, saj spregledajo ključno razliko med obema oziroma dejstvo, da je svet kulture organiziran ravno obratno kot svet ekonomije, ter poskušajo avtonomno logiko kulturne produkcije reducirati na njej nasprotno ekonomsko logiko. Raziskovanju kulturnega polja (kamor spada tudi novinarstvo) Bourdieu zato doda koncept simbolnega kapitala in relativne avtonomije kulturnega polja – a obenem ne zapušča splošnega teoretskega horizonta historičnega materializma ter še vedno raziskuje družbene institucije, odnose in procese kot zgodovinsko določene in materialne, ne kot postmoderne igre diskurzov, znakov in pomenov. Bourdieu teoretski arzenal historičnega materializma le dopolni z drugo pomembno vrsto kapitala, ki jo klasični marksizem spregleda, simbolnim kapitalom, ki ima svoja posebna pravila akumulacije, ki so lahko, ali pa tudi ne (odvisno od vsakokratnih konkretnih zgodovinskih razmer), sinhronizirana s pravili akumulacije ekonomskega kapitala.

Neujemanje in antagonizem med logiko akumulacije ekonomskega in simbolnega kapitala sta najbolj opazna in najbolj prisotna v primeru najmanj avtonomnega med podpolji kulturnega polja, novinarskega polja.⁶ Novinarsko polje je med drugimi polji znotraj kulturnega polja v posebnem in nekoliko paradoksnem položaju zato, ker logika njegove avtonomije to avtonomijo obenem krši in negira. Novinarstvo namreč ne proizvaja svoje lastne, avtonomne vednosti, temveč je osnovna družbena funkcija novinarstva prevajanje posameznih strokovnih in političnih vednosti v enoten in splošno razumljiv diskurz.⁷ Zato novinarstvo potrebuje goste, strokovnjake in politike, katerih nastopi tvorijo velik delež medijskih vsebin (obenem pa tudi samostojni prispevki novinarjev temeljijo na strokovnih vednostih, ki nastajajo drugje, za razliko od denimo znanosti, prava, medicine itn., kjer se vednost, ki jo uporabljajo in zastopajo posamezni strokovnjaki, neposredno in avtonomno producira znotraj stroke). Pomembna dimenzija logike akumulacije simbolnega kapitala znotraj novinarskega polja zato ni, kot v znanosti oziroma v intelektualnem polju, samostojna intelektualna produkcija, temveč obseg »socialne mreže kontaktov« posameznega novinarja, tj. njegova sposobnost dobiti izjavo od težko dostopnega politika ali podjetnika, posedovanje pomembnih telefonskih števil, vedenje, koga je potrebno poklicati za komentar o kateri problematiki ipd. Ker je novinarsko polje, zaradi svoje odvisnosti od zunanjih

6 Pierre Bourdieu, *The Political Field, the Social Science Field, and the Political Field*, v: Rodney Benson in Erik Neveu (ur.), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Cambridge in Malden 2005, 33.

7 Primož Krašovec, *Dvojno delo ideologije: avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti*, v: Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar (ur.), *Medijska politika v postsocializmu*, Ljubljana 2009.

gostov in strokovnih ter političnih vednosti nujno vselej v »krizi avtonomije«, lahko novinarsko polje po Bourdieuju znanstveno pojasnimo in razumemo le, če upoštevamo to notranjo napetost med ekonomsko in avtonomno logiko polja, napetost, ki je v primeru novinarstva še posebej izrazita in antagonistična – in ki je, od časa Bourdiejevih refleksij do danes, šla čez številne pomembne transformacije.

Aktualne neoliberalne spremembe ekonomske in delovne politike

V zgodovinski situaciji tako socializma kot zahodnega »welfare« kapitalizma v času od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih na Zahodu (začetka neoliberalne »kontrarevolucije«)⁸ oziroma do začetka devetdesetih in tranzicije na Vzhodu je bila (relativna) avtonomija kulturnega polja oziroma posameznih podpolj znotraj njega zagotovljena s popolnim javnim financiranjem kulturnih institucij »nacionalnega pomena« (opere, gledališč, kinematografov, koncertnih prizorišč, filharmonije, muzejev, galerij ...), znanstvenih institucij, zdravstva in šolstva (ki sta bila brezplačna in univerzalno dostopna), ter večjih in osrednjih (»nacionalnih«) medijskih institucij. Osnovni paradoks kulturnega polja je, da za svoje delovanje nujno potrebuje vire financiranja – a če bi si finančne vire zagotavljalo tako kot komercialna podjetja, tj. s tekmovanjem na prostem trgu, bi s tem kršilo ali izničilo svojo avtonomno logiko delovanja, ki je nasprotna komercialni, ekonomski logiki. Javno financiranje predstavlja rešitev tega paradoksa in je pogoj avtonomije kulturnega polja. V socializmu in »welfare« kapitalizmu je kulturno polje zaščiteno, nekakšen rezervat, ki ni podrejen ekonomski logiki, kar ima tudi svoje problematične dimenzije – kultura in izobraževanje, proizvedena v takšnem polju, morata imeti »nacionalni pomen«, kar pomeni, da sta pogosto konservativna, nacionalistična in neprijazna do progresivnejših in radikalnejših kulturnih in intelektualnih tokov, poleg tega so bile medijske in kulturne institucije v socializmu pogosto tarča državnega nadzora, vmešavanja v delovanje in cenzure, a vseeno, vsaj v načelu, takšno polje funkcionira po avtonomnih znanstvenih, estetskih in drugih kriterijih. Novinarsko polje v tej situaciji deluje po načelih profesionalne novinarske etike, ki temelji na skrbnem preverjanju dejstev, nevtralnemu opisovanju družbenih pojavov in procesov ter selekciji informacij, ki je namenjena permanentnemu usposabljanju državljanov in državljanek za kritično mišljenje in politično odločanje.

⁸ Gerard Dumenil in Dominique Levy, *The Neoliberal (Counter)revolution*, v: Deborah Johnston in Alfred Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, London in Ann Harbor 2005, 9–20.

Na začetku osemdesetih se ekonomska politika Zahoda iz keynesianske politike razrednega kompromisa (relativno visokih plač, visokega materialnega standarda, visoke ravni delavskih in socialnih pravic, velikih državnih investicij in obsežnega javnega sektorja) preusmeri v neoliberalno ekonomsko politiko, kar pomeni težnje po deregulaciji, krčenju javnega sektorja in javnih investicij ter privatizaciji. Za prebivalstvo to pomeni nižanje plač in krčenje obsega socialnih pravic in ugodnosti ter zmanjševanje obsega zaposlenosti. Obenem se začne pojavljati pritisk po privatizaciji javnega sektorja – tako industrije, transporta, telekomunikacij, bank in drugih finančnih institucij v državni lasti kot javnega kulturnega polja (zdravstva, šolstva ter kulturnih in medijskih institucij).⁹ Ti procesi se na evropskem Vzhodu začnejo desetletje kasneje kot na Zahodu – predvsem zato, ker politična legitimnost komunističnih partij temelji na delavskih pravicah in materialnem blagostanju delavskega razreda, zato se ob soočenju z globalno ekonomsko krizo v sedemdesetih (naftna kriza, inflacija, padanje stopnje profitov) ne morejo odzvati tako kot zahodne politične elite, tj. z neoliberalnimi ukrepi (čeprav so ti v osemdesetih, a v zelo omejenem in prikritem obsegu, prisotni tudi v ekonomskih politikah socialističnega Vzhoda, z izjemo Poljske, kjer so ti ukrepi zelo odločni in odkriti – ob uvedbi vojnega stanja leta 1981 vojaški svet na čelu z Jaruzelskim prepove stavke in sindikate ter uvede delo ob vikendih in je torej bolj thacherjanski od Thatcherjeve) ne da bi tvegale politični samomor, medtem ko lahko politične elite Zahoda le ideološko preusmerijo pozornost na vrednote osebne odgovornosti ter podjetniške svobode in iniciative ali za krizo in inflacijo obtožijo neučinkovito državo, prevelik javni sektor ali družbene parazite, ki izkoriščajo socialne podpore.

Na evropskem Vzhodu se neoliberalne ekonomske reforme tako pojavijo kasneje, a v zelo podobni obliki kot v začetku osemdesetih na Zahodu. Edina, a pomembna razlika je v tem, da na Zahodu sindikati, civilne iniciative in posamezne politične stranke neoliberalnim reformam močno nasprotujejo, zato se te nikjer ne uveljavijo popolnoma. Deregulacija in privatizacija na evropskem Zahodu postaneta teren družbenih in političnih bojov, ki imajo v različnih nacionalnih kontekstih različne, a vselej delne, kompromisne rezultate. Na postsocialističnem Vzhodu je drugače – z izjemo Slovenije so vse nekdaj socialistične vzhodnoevropske države po koncu socializma sprejele neoliberalno šok terapijo, torej popolno in hitro deregulacijo in privatizacijo. Prvi val privatizacije v devetdesetih, ki je vključeval privatizacijo industrije, finančnih institucij in javne infrastrukture,

9 David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford 2005.

je bil hiter in uničujoč – njegove posledice so bile zaprte tovarne, množice brezposelnih industrijskih delavcev, finančni škadali in piramidne prevare, naraščanje poslovne in politične korupcije v iskanju ugodnih privatizacijskih »dealov«, izguba ekonomske suverenosti in permanentne krize vzhodnoevropskih nacionalnih ekonomij. Šele kasnejši, drugi val privatizacije je v tranzicijskih državah naletel na množičen in organiziran odpor prebivalstva – odpor, ki je na Zahodu spremljal neoliberalne reforme že od samega začetka, se je na Vzhodu začel šele ob poskusih privatizacije kulturnega polja, predvsem sistemov javnega zdravstva in univerzitetnega izobraževanja.

Za ta pozni odpor privatizaciji in deregulaciji v vzhodni Evropi obstaja več razlogov: prebivalstvu socialističnih držav se je v politično turbulentnih osemdesetih kot cilj njihovih civilnodružbenih prizadevanj prikazovala stabilna in visoko ekonomsko, socialno in kulturno razvita socialna država Zahoda, obenem pa je politična legitimnost komunističnih partij, ki so si prizadevale za enake cilje, a s socialističnimi sredstvi, ob izkušnji naraščajoče inflacije in zadolževanja zašla v svojo terminalno krizo. Kot recept za doseganje zahodne ekonomske razvitosti in socialnega blagostanja se je na evropskem Vzhodu zato uveljavila neoklasična ekonomska teorija, ki je za ekonomske in socialne težave druge polovice sedemdesetih in osemdesetih krivila državno regulacijo in odsotnost podjetniške svobode ter dinamičnega privatnega sektorja (reformе v tej smeri naj bi prinesle večanje produktivnosti, gospodarske rasti, zaposlenosti in splošnega blagostanja), obenem pa so se v intelektualnem in akademskem prostoru uveljavile teorije postindustrijske družbe ter tehnološki determinizem » informacijske dobe«, zaradi česar propad nacionalnih industrij ni bil viden kot ekonomska in socialna katastrofa, prej kot kolateralna škoda nujnega in nezogibnega procesa v novo dobo informacij, mrež in komunikacij.

Obenem so bili industrijski delavci na začetku postsocialistične tranzicije politični slabo vidni in reprezentirani, saj so jih v socializmu predstavljale komunistične partije in ko sto te propadle so delavci ostali tudi brez politične reprezentacije (Slovenija z relativno močnimi sindikati je tu ponovno izjema), tako da so bili njihovi protesti ob množičnem odpušcanju v devetdesetih šibko politično artikulirani. Industrijski delavci so takrat v medijih in javnosti nastopali le kot žrtve eksistencialnih stisk in tegob. Po koncu devetdesetih, ko so uničujoči ekonomski in socialni učinki prvega vala privatizacije postali očitni in ko je postalo očitno tudi, da tranzicija na način deregulacije in privatizacije ne bo pripeljala do željenega zahodnega standarda ekonomske razvitosti in socialnega blagostanja, temveč obratno, da

je na tem, da uniči že dosežen standard socialnih pravic in nacionalne ekonomije postsocialističnih držav, se je začel pojavljati množičnejši in politično jasneje artikuliran odpor ekonomskim in socialnim procesom, značilnim za tranzicijo, predvsem privatizaciji (za primer lahko omenimo uspešno študentsko kampanjo proti uvedbi šolnin v Sloveniji, zasedbe fakultet v protest proti privatizaciji in komercializaciji visokega šolstva na Hrvaškem in v Srbiji, aktualne zasedbe ladjedelnic in zahteve po delavskem samoupravljanju na Hrvaškem ter velike delavske demonstracije proti neoliberalnim reformam gospodarstva v Sloveniji v letih 2005 in 2007) in, znotraj tega, predvsem proti privatizaciji kulturnega polja. Kulturno polje se je pokazalo za strateško prelomno, saj so poskusi njegove privatizacije pomenili neposreden napad na osnovne socialne pravice prebivalstva (predvsem pravico do univerzalne zdravstvene oskrbe in izobraževanja). Po izkušnjah prvega vala privatizacije in rezultatih privatizacije zdravstva in visokega šolstva (kjer sta bili izvedeni) je le še malokdo verjel, da bo privatizacija obeh pripeljala do njune večje učinkovitosti, odličnosti ali dostopnosti.

Zaradi močnega političnega odpora neposredna in hitra privatizacija kulturnega polja v Sloveniji – če se, po splošnem zgodovinskem in politično-ekonomskem pregledu, vrnemo v lokalni kontekst – ni uspela, kar pa ni zaustavilo celotnega procesa neoliberalnih reform kulturnega polja. Prišlo je le do spremembe strategije – od neposrednega napada do več lateralnih, bolj prikritih načinov uveljavljanja »privatizacije brez privatizacije«: podeljevanje koncesij zasebnim zdravniškim ordinacijam preko noči, javno-zasebna partnerstva v kulturi, ustanavljanje množice zasebnih fakultet, ki so vseeno javno financirane, pritisk na javne univerze in kulturne institucije naj iščejo »alternativne« vire financiranja ob hkratnem zmanjševanju obsega javnega financiranja ... V nadaljevanju bomo našteje strategije, s katerimi se bomo več ukvarjali v naslednjem poglavju, pustili ob strani in se, po kratki obravnavi Marxovega koncepta prvotne akumulacije, posvetili le eni izmed njih – spremembam načina zaposlovanja in delovnih razmerij znotraj novinarskega polja, ki predstavljajo primer posrednega načina neoliberalne prestrukturacije in reorganizacije kulturnega polja brez neposredne privatizacije. Novinarsko polje jemljemo za primer zato, ker so v njem spremembe načina dela ter oblik zaposlovanja in plačevanja dela najbolj intenzivne, razširjene in očitne, saj ima, kot smo omenili že zgoraj, novinarsko polje kot hibridno polje (nikoli ne more biti povsem avtonomno, saj ne proizvaja svoje lastne vednosti, temveč temelji na vednosti politike, prava, ekonomije, medicine, kulture itn., in je obenem namenjeno najširši javnosti, kar pomeni, da si ne more privoščiti avtonomnega visoko her-

metičnega diskurza kot denimo znanost ali pravo) že v situaciji socialne države najmanjšo avtonomijo izmed vseh podpolj kulturnega polja in je tako prvo in najmočnejše na udaru posrednih oblik neoliberalnih reform kulturnega polja.

Tranzicija kot prvotna akumulacija

Ekonomске in družbene spremembe, ki smo jih na hitro našeli in opisali zgoraj, se pogosto tolmačijo kot nekaj povsem novega, še nevidenega, kot nastop informacijske družbe,¹⁰ postfordizma¹¹ ali kognitivnega kapitalizma.¹² Te spremembe spremlja razmah novih teoretskih diskurzov, od tehnološkega determinizma teorij o informacijski družbi do fatalizma teorij o neizogibnosti globalizacije. Kot zlobno pripomni Doogan je preroka vznesenost teorij, ki razglašajo konec kapitalizma kot smo ga poznali največkrat v natanko obratnem sorazmerju z empiričnimi raziskavami in ugotovitvami.¹³ Zato je za razumevanje omenjenih sprememb in njihovega vpliva na novinarsko polje morda bolj produktivno, če se držimo klasičnega Marxovega¹⁴ metodološkega navodila in se, kot štacunar, ki ga bolj kot to, kaj ljudje o sebi mislijo in govorijo zanima kaj dejansko delajo, posvetimo konkretnemu delovanju neoliberalnih ekonomskih, političnih in socialnih strategij na terenu in ne toliko splošnim občutjem, ki jih to delovanje sproža (kar je denimo Baumanova metoda v *Tekoči moderni*).¹⁵

V dosedANJI zgodovini kapitalizma privatizacija, ki ji sledijo oziroma jo spremljajo velike ekonomske, socialne in politične spremembe, ni nič novega (in ravno privatizacija in ne občutja dezorientiranosti in negotovosti ali razvoj informacijske tehnologije je ključna aktualna zgodovinska determinanta vzhodnoevropskih postsocialističnih družb). Marx na koncu prve knjige *Kapitala* eno od prvih privatizacij v zgodovini imenuje prvotna akumulacija.¹⁶ S tem ima v mislih prvi proces akumulacije, ki zagotovi nadaljnjo akumulacijo kapitala, ki jo Marx imenuje razširjena reprodukcija in podrobneje raziskuje v drugi knjigi *Kapitala*. Razširjena reprodukcija pomeni običajno reprodukcijo kapitalističnega produkcijskega načina in običajno metodo akumulacije kapitala (razširjena je ta reprodukcija

¹⁰ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford 1999.

¹¹ Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*, London in New York 2001.

¹² Yann Moulier Boutang, *Cognitive Capitalism and Entrepreneurship*, *Conference on Capitalism and Entrepreneurship*, 28. 9. 2007, http://www.economyandsociety.org/events/YMoulier_Boutang.pdf (december 2010).

¹³ Kevin Doogan, *New Capitalism?* Cambridge in Malden 2007, 146.

¹⁴ Karl Marx in Friedrich Engels, Nemška ideologija, v: *MEID* II, Ljubljana 1971, 62.

¹⁵ Zygmunt Bauman, *Tekoča moderna*, Ljubljana 2002.

¹⁶ K. Marx, *Kapital* I, 650–695.

zato, ker se v kapitalizmu, za razliko od relativno samozadostnih in statičnih predkapitalističnih načinov organizacije ekonomije, ta v vsakem krogu akumulacije razširi, saj se proizvede presežna vrednost, ki se nato (re)investira v povečanje produkcije ali na nova področja in nove trge, kar pomeni, da je vsak krog akumulacije kapitala razširjen glede na prejšnjega).¹⁷ A ta, za kapitalistični način produkcije običajen in rutinski način razširjene reprodukcije oziroma akumulacije kapitala, lahko poteka le na podlagi nekega predhodnega cikla akumulacije – pogoj vsakega cikla akumulacije je že vzpostavljen in razvit kapitalistični produkcijski način s svojimi značilnimi institucijami, kot so privatna lastnina produkcijskih sredstev, mezdno delo in prosti trg. A vseeno je očitno zgodovinsko dejstvo, da kapitalizem ni obstajal od vselej, da se v nekem zgodovinskem trenutku vzpostavi na novo, torej je morala obstajati neka predhodna oziroma prvotna, »tranzicijska« oblika akumulacije, v kateri se hkrati razvijejo tako kapitalistične institucije kot akumulira dovolj kapitala, da ta lahko omogoča nadaljnjo akumulacijo oziroma razširjeno reprodukcijo.

Marxov znani primer je prvotna akumulacija v Veliki Britaniji. Ta se začne s privatizacijo občinske, državne in cerkvene zemlje ter preganjanjem kmetov z zemlje. Nadaljuje se z ustanavljanjem disciplinskih institucij, ki se ukvarjajo z novonastalim problemom revežev in potepuhov ter uvajanjem nove delovne in migracijske zakonodaje. Rezultat tega sta obubožanje in migracija množic prej kmečkega prebivalstva v mesta, kjer se začne njihova preobrazba v moderni proletarijat. Pomembni učinki prvotne akumulacije kapitala so »osvoboditev« prej poljedelskih delavcev od produkcijskih sredstev (lastnina in nadzor nad produkcijskimi sredstvi preideta v privatne roke), nadzora nad procesom organizacije dela (tega sedaj organizira kapitalist oziroma »managerji«) in nadzora nad produktom dela (ta sedaj pripada kapitalistu). V mestih, kjer prej prevladuje cehovsko organizirana rokodelska produkcija in kjer imajo cehovski mojstri nadzor nad produkcijskimi sredstvi, procesom in produkti, pride do formalne podreditve dela kapitalu – na začetku prvotne akumulacije rokodelci še delajo na tradicionalen način in si sami izbirajo orodja, le da delajo za privatne kapitaliste, ki si profitov na začetku še ne večajo z reorganizacijo delovnega procesa, temveč le s podaljševanjem delovnega časa, kar Marx imenuje produkcija absolutne presežne vrednosti. Kasneje, z migracijami množic podeželskega prebivalstva oziroma rezervne armade delovne sile, ki jim privatizacija obdelovalne zemlje vzame vse razen gole zmožnosti za delo, v mesta in z razvojem industrijske strojne tehnologije se tradicionalne manufaktu-

¹⁷ K. Marx, *Kapital II*, Ljubljana 1987, 436–467.

re spremenijo v tovarne. To pomeni konec procesa prvotne akumulacije in vzpostavitev razvitega kapitalizma – formalno podreditev (subsumpcijo) dela kapitalu nadomesti realna podreditev, kjer tovarniški delavci nastopajo kot podaljšek ali dodatek stroju in nimajo nobenega nadzora nad delovnim procesom, orodji ali produkti dela; produkcijo absolutne presežne vrednosti nadomesti produkcija relativne presežne vrednosti znotraj fiksnega delovnega časa; tradicionalne načine trgovanja nadomesti kapitalistični prosti trg, ki vključuje tudi prodajo oziroma menjavo delovne sile kot blaga; razvijejo se disciplinske in socialne institucije, ki skrbijo za pokornost, zdravje, usposobljenost in izobrazbo delavcev in delavk; in, privatna lastnina postane osnovna in prevladujoča oblika lastnine.

Dodatna za naše namene pomembna dimenzija procesa prvotne akumulacije je »deskilling«, ¹⁸ ki se zgodi s preходом od manufakturnega k tovarniškemu oziroma industrijskemu produkcijskemu načinu. Za manufakturni produkcijski način sta značilni delovna intenzivnost in visoka kvalificiranost ter usposobljenost posameznega rokodelca, ki dela s precej preprostimi orodji in v delovni proces vlaga ogromno svoje spretnosti in izkušenj. Vajeniške dobe so zato dolge in proces napredovanja do rokodelskega mojstra dolg in težaven. Abstraktno rečeno je količina variabilnega kapitala (delavčeva usposobljenost in spretnost) v delovnem procesu veliko večja od količine konstantnega kapitala (tehnološka naprednost in sofisticiranost orodij ali strojev). V industrijskem produkcijskem načinu je ravno nasprotno: stroj postane mojster oziroma virtuoz, medtem ko so delavci veliko manj usposobljeni, vajeniška doba se drastično skrajša, delovni proces postane veliko enostavnejši in se v razvitem industrijskem kapitalizmu zreducira na zaporedje nekaj repetitivnih gibov. V tovarni je količina konstantnega kapitala veliko večja kot količina variabilnega kapitala. ¹⁹ Proces »deskillinga« se v zgodovini kapitalizma še večkrat ponovi. Morada najbolje dokumentirani primer je iznajdba in uvedba tekočega traku na začetku 20. stoletja, ki drastično zmanjša že tako nizko potrebno usposobljenost delovne sile in v isti meri poveča količino konstantnega v razmerju z variabilnim kapitalom. Socialna in politična dimenzija vsakokratnega »deskillinga« je, da omogoči razredu kapitalistov streti moč organiziranega delavskega razreda tako, da s tehnološko inovacijo (v primeru »fordizma« z uvedbo tekočega traku) ali novim načinom organizacije delovnega procesa (denimo taylorističnim »znanstvenim managementom«)

¹⁸ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York 1998.

¹⁹ K. Marx, *Kapital I*, 339–406.

drastično zmanjša potrebno usposobljenost in kvalificiranost delovne sile. Tako obstoječi delavci, ki s svojo organiziranostjo in političnimi ter socialnimi zahtevami ogrožajo profite kapitalistov, izgubijo svoje osnovno pogajalsko orožje – svojo kvalificiranost, ki jih dela nenadomestljive.²⁰ Z vsakokratnim »deskillingom«²¹ obstoječi delavci postanejo nadomestljivi in odvečni, in dodatna privatizacija na nekem, od kapitala dotedaj še neizkoriščenem področju, lahko zagotovi novo rezervno armado ne- ali slabo kvalificirane delovne sile, ki bo delala za manjše mezde in tako kapitalistom omogočala večje profite. Socialna zgodovina inovacij na področjih strojne tehnologije in organizacije delovnega procesa v kapitalizmu tako pokaže, da so bile te vedno del razrednega boja razreda kapitalistov in namenjene uničenju ali zmanjšanju politične moči organiziranega delavskega razreda.

Proces »deskillinga«, ki se ponavlja skozi zgodovino razvitega oziroma industrijskega kapitalizma, kaže, da prvotna akumulacija ni enkraten proces, ki bi se dovršil z vzpostavitvijo modernih produkcijskih sil in odnosov, temveč da, kot ugotavlja Harvey,²¹ prvotna akumulacija dejansko sploh ni (samo) prvotna, temveč alternativna oblika akumulacije kapitala, ki skozi zgodovino kapitalizma spremlja in poteka vzporedno z razširjeno reprodukcijo.²² Harvey zato izraz prvotna akumulacija nadomesti z izrazom akumulacija z razlaščanjem (v izvirniku »accumulation by dispossession«) in med njenimi sodobnimi primeri poleg privatizacije naravnih virov v tretjem svetu omeni tudi postsocialistične privatizacije v vzhodni Evropi ter privatizacijo zdravstva, šolstva in drugih prej javnih institucij na razvitem Zahodu.

Če upoštevamo Marxovo klasično analizo začetkov kapitalizma v Veliki Britaniji in njeno Harvejevo aktualizacijo postane očitno, da je bil prvi val postsocialistične privatizacije v devetdesetih klasičen primer akumulacije z razlaščanjem ter da je drugi val, ki vključuje privatizacijo zdravstva, univerze in drugih javnih institucij, ki spadajo v kulturno polje, oziroma vse reforme, ki spremljajo uveljavljanje tako opevane »družbe znanja«, le akumulacija z razlaščanjem na drugačen, bolj prikrit in sofisticiran način, ki istočasno poteka tako na postsocialističnem vzhodu kot na razvitem zahodu Evrope. Obenem pa je, na prvi pogled paradoksalno, tranzicijska akumulacija z razlaščanjem – kot smo omenili že zgoraj – vsaj do nedavno, potekala brez večjega odpora in družbenih bojov, ki ponavadi spremljajo uvajanje akumulacije z razlaščanjem. Poleg že naštetih lahko kot dodaten ra-

²⁰ Antonio Gramsci, *Amerikanizem in fordizem*, v: *Izbrana dela*, Ljubljana 1974, 299–344.

²¹ David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford 2003, 137–183.

²² Michael Perelman, *The Invention of Capitalism*, Durham in London 2000.

zlog za odsotnost odpora navedemo določeno politično in teoretsko uspešnost prebivalstva, ki je bilo navajeno na relativno blagostanje in stabilnost svetovnega kapitalističnega sistema, ki je v treh desetletjih po drugi svetovni vojni, v svoji »zlati dobi«, uspel dejansko zagotoviti visok socialni in standard političnih pravic delavskega razreda. Kapitalizmu inherentna protislovja (kot sta nagnjenost h katastrofalnim krizam in socialna devastacija) so bila potisnjena v ozadje in nevidna, medtem ko je bila akumulacija z razlaščanjem začasno suspendirana. V času globalne ekonomske krize v drugi polovici sedemdesetih, ki je socialistični drugi svet zadela močnejše kot razviti kapitalistični prvi svet, je tako zahodna kapitalistična socialna država delovala kot model prihodnosti in objekt političnih aspiracij ljudstev socialistične polperiferije, »šok terapija« prvega vala privatizacije pa kasneje kot težak, a nujen prehod k željenemu idealu. Teorije informacijske in postindustrijske družbe, globalizacije in kognitivnega kapitalizma, ki se pojavijo v sedemdesetih in razmahnejo v osemdesetih, so neslavno spodletel poskus teoretsko pojasniti vrnitev v klasične kapitalistične razmere po – če upoštevamo zgodovinsko dinamiko in socialne značilnosti celotne zgodovine kapitalizma – ekstravagantnem obdobju tridesetih let ekonomske stabilnosti in socialnega blagostanja, kot nekaj epohalno novega, čeprav gre dejansko le za vrnitev kriz, socialnega opustošenja in akumulacije z razlaščanjem kot povsem običajnih in klasičnih značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina. Zato je morda teoretsko in politično bolj produktivno obravnavati aktualne transformacije kulturnega polja kot drugi val tranzicijske akumulacije z razlaščanjem in s klasičnim koncepti kritike politične ekonomije, kot se pustiti zaslepiti modnim konceptom imaterialnega dela, kognitivnega kapitalizma ali informacijske družbe, ki dejanskost prej kot pojasnjujejo mistificirajo.

Formalna in realna subsumpcija v kulturnem polju

Bourdijejeva teorija kulturnega polja, ki smo jo predstavili na začetku, je sinhrona in osredotočena na zgodovinsko situacijo razvite zahodnoevropske socialne države. V tej situaciji je kulturno polje res avtonomno in javno in v njem se lahko razvije visoka stopnja avtonomne logike delovanja polja in akumulacije simbolnega kapitala, ki je drugačna in pogosto nasprotna logiki akumulacije ekonomskega kapitala. Privatizacija – in drugi poskusi neoliberalnih sprememb kulturnega polja, ki, če je odpor neposredni privatizaciji premočan, vključujejo uvajanje poslovne logike in odnosov konkurence v kulturno polje na posreden način – v tej bourdiejevski perspektivi pomeni vse manj avtonomije in večanje moči ter vpliva ekonomske logike znotraj kulturnega polja. Bourdieu te spremembe v primeru novinarskega

polja sicer omeni,²³ a ne razvije konceptov, ki bi pojasnili, kako se aktualne spremembe v novinarskem polju (in kulturnem polju na splošno) razlikujejo od klasičnega antagonizma med ekonomsko in avtonomno logiko, ki je prisoten tudi v (relativno) avtonomnem novinarskem (in kulturnem) polju v zgodovinski situaciji socialne države. Tam ekonomski pritiski (oziroma, kot se običajno imenujejo, pritiski kapitala) pomenijo posredni in neposredni pritisk oglaševalcev na medijske (ali druge kulturne) vsebine, ne pa na samo organizacijo delovnega procesa, kar je osnova aktualnih neoliberalnih sprememb kulturnega polja. S temi spremembami kulturno polje postaja vse bolj podobno ekonomskemu, oziroma, nekdanje javne kulturne, medijske, znanstvene, zdravstvene idr. institucije, namenjene družbeni reprodukciji, postajajo vse bolj podobne komercialnim privatnim institucijam družbene oziroma ekonomske produkcije. S tem tudi klasične marksistične analize, ki so bile v zgodovinski situaciji socialne države pri poskusih raziskovanja kulturnega polja pogosto prekratke in redukcionistične, saj niso upoštevale specifične avtonomne logike delovanja kulturnega polja, lahko v novi zgodovinski situaciji pomenijo pomembno dopolnitev Bourdieujeve teorije. Manj ko je kulturno polje avtonomno in bolj ko je logika akumulacije simbolnega kapitala v njem sinhronizirana z logiko akumulacije ekonomskega kapitala, bolj je dostopna marksistični analizi.

Avtonomno in javno financirano kulturno polje je kapitalu podrejeno le formalno (na posreden način, saj kapital od kulturnega polja nima neposrednega profita, temveč posredno korist – zdravstvo, izobraževalni sistem in kulturne institucije skrbijo za telesno in duhovno reprodukcijo delovne sile, znanost za odkritja, ki so lahko uporabna v tehnoloških inovacijah, arhitekti in urbanisti za družbeno infrastrukturo, brez katere ekonomska produkcija ni mogoča itn.), kar pomeni avtonomno določanje delovnega časa in načina organizacije delovnega procesa, avtonomen nadzor nad delovnimi orodji, mezde, ki niso odvisne od dobičkov in produktivnosti, temveč zagotovljene z javnim financiranjem, ter medsebojne odnose med kulturnimi producenti in posameznimi institucijami znotraj polja, ki niso odnosi konkurence (tu obstajajo pomembne razlike med relativno visoko avtonomnimi institucijami, kot je znanost, in nizko avtonomnimi oziroma hibridnimi institucijami, kot je novinarstvo), temveč odnosi sodelovanja in kritike (denimo v umetnosti ali znanosti), ki niso odvisni od ekonomskih dejavnikov. Količina variabilnega kapitala je višja od ko-

²³ Pierre Bourdieu, *The Political Field, the Social Science Field, and the Political Field*, v: Rodney Benson in Erik Neveu (ur.), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Cambridge in Malden 2005, 42–43.

ličine konstantnega kapitala (strojev je v polju kulturne produkcije malo) in delovna sila je visoko usposobljena in kvalificirana. Klasičen arhitekt tako uporablja le risalno mizo, šestilo in ravnilo, klasičen profesor le knjige, tablo in kreda, klasičen novinar le svinčnik in beležnico itn., obenem pa je mojster svoje »obrtni« – gre za čas, v katerem se denimo formirajo figura raziskovalnega novinarja, ki se podrobno izobrazí in informira o vsaki temi, o kateri piše, eruditskega, vsevednega profesorja, genialnega znanstvenika ali umetnika ... Takšen način dela in takšno razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom predpostavlja avtonomno razpolaganje z delovnim časom – novinarji, znanstveniki in umetniki, za razliko od tovarniških ali pisarniških delavcev, v času avtonomnega in javno financiranega kulturnega polja niso vezani na standardni delovnik in monoton, standardiziran delovni ritem.

Aktualne spremembe v kulturnem polju pomenijo prehod od formalne k realni podreditvi kulturnega polja kapitalu,²⁴ tj. spremembe, ki so bile zgodovinsko značilne za drugo fazo prvotne akumulacije, brez prve faze neposredne privatizacije oziroma razlaščenja, ki je tudi prisotna, a posredno in v omejenem obsegu. Gre za trojni proces: uvajanje tehnoloških sprememb in inovacij, ki spreminjajo razmerje med variabilnim in konstantnim kapitalom v korist konstantnega; reorganiziranje delovnega procesa; in reorganiziranje delovnega časa.

Prvi proces prinaša »deskilling«, ki je podoben tistemu, ki ga je v 19. stoletju prinesla uvedba strojne tehnologije in na začetku 20. stoletja uvedba tekočega traku v tovarnah. Spremembe in razvoj na področju računalniških, informacijskih in telekomunikacijskih tehnologij ne pomenijo nastopa postfordističnega načina produkcije, temveč, nasprotno, ravno »fordizacijo« kulturnega polja (množično produkcijo standardiziranih produktov namesto nekdanje »obrtniške« produkcije unikatnih umetniških del, filozofskih traktatov ali poglobljenih raziskovalno-novinarskih člankov, kjer tehnologija sama in uvajanje odnosov konkurence – ter, posebej v primeru znanosti, standardi »mednarodne primerljivosti« ter kvantifikacija dela v nabiranje točk – determinirajo standardnost oblike produktov) in tudi ne nastopa epohalno nove »informacijske dobe«, temveč preprosto aplikacijo kapitalizma na področja, ki so mu bila prej (zaradi političnega odpora in ne dovolj razvite visoke tehnologije) nedostopna. »Deskilling«, ki spremlja vsako tehnološko »revolucijo« v zgodovini kapitalizma, zni-

²⁴ Edurne Bague, Nuria Comerma in Ignasi Terradas, *An Analytical Perspective for the Understanding of the Higher Education European Space: A View from the University of Barcelona, New Proposals* 3 (2010), 9–19.

ža potrebni nivo usposobljenosti in kvalificiranosti delovne sile. Tako naredi obstoječe visoko usposobljene kulturne »obrtnike« za odvečne, omogoča mobilizacijo veliko širše množice prebivalstva v kulturno produkcijo oziroma formacijo nove rezervne armade potencialne kulturne delovne sile, kar pomeni tudi zniževanje mezd – in zveča produktivnost določene, v našem primeru kulturne, produkcijske panoge. Današnji novinarji so tako površni in odvisni od citiranja »stroke«, članki so krajši in ne vsebujejo več veliko (če sploh kaj) raziskovalnega dela; znanstvena produkcija se spreminja v množično produkcijo povsem standardiziranih znanstvenih člankov; medtem ko so posamezni raziskovalci »podaljški« svojih sofisticiranih računalniških programov in modelov. Podobno velja tudi za oblikovalce in arhitekte. V procesu realne subsumpcije gre za obrnitev razmerja med delavcem in njegovim orodjem – če v pogojih formalne subsumpcije delavec še uporablja svoje orodje, v pogojih realne subsumpcije stroj uporablja delavca, oziroma je delavec le še oskrbovalec stroja²⁵ – ali računalniškega modela, v katerega današnji znanstveni raziskovalci potrpežljivo in monotono vnašajo podatke, ne da bi imeli nadzor nad tem, kaj z njimi model-stroj, ki je standardiziran in nujen za vse raziskovalce na določenem področju, potem počne. Na tej ravni proces prehoda v realno subsumpcijo prinaša standardizacijo, komodifikacijo, »deskilling« in visoko tehnološko množično produkcijo – s stališča zgodovine kapitalizma nič posebno novega ali pretresljivega.

Na ravni sprememb v delovnem procesu prehod v realno subsumpcijo prinaša vse večji nadzor in disciplino – delovni proces je v kulturnem polju je vse bolj podvržen nenehnemu preverjanju uspešnosti in produktivnosti, novih tehnikam in postopkom evalvacij, čedalje krajšim in čedalje bolj strogim rokom (de Saussure, katerega edino knjigo so posthumno izdali njegovi študenti, in Rilke, ki je potreboval po več let za posamezno pesniško zbirko, bi po današnjih kriterijih težko obdržala službo na univerzi oziroma subvencije Ministrstva za kulturo) ter čedalje bolj strogim formalnim pravilom kulturne produkcije. Kulturno polje je vedno bolj kot nekadnjemu boemskemu socialnemu miljeju podobno klasični kapitalistični tovarni z imperativi produktivnosti, delovne discipline in konkurenčnosti ter naraščanjem administrativnega nadzora.

Na ravni reorganizacije delovnega časa gre za proces »fleksibilizacije« delovnega časa, načinov zaposlovanja (in odpuščanja) in s tem povezane nove načine plačevanja. Tu prihaja do najizrazitejših in najpomembnejših sprememb, ki so v polju novinarstva tudi najbolj razširjene in opazne (no-

²⁵ K. Marx, *Kapital I*, 388–406.

vinarsko polje tu nastopa kot nekakšen laboratorij, ki morda kaže prihodnost kulturnega polja v celoti), zato se bomo temu aspektu prehoda v realno subsumpcijo na primeru novinarstva posvetili posebej.

Fleksibilizacija in proletarizacija v novinarskem polju

Proces fleksibilizacije pomeni predvsem uvajanje zaposlitev za določen čas (preko študentskih naptov in avtorskih honorarjev), se pravi najemanje začasne in nizko kvalificirane in slabo plačane delovne sile namesto nekdanje stalno zaposlene in visoko kvalificirane delovne sile. Tudi v javnih medijskih institucijah odstotek »honorarcev« glede na stalno zaposlene novinarje narašča, medtem ko je v komercialnih medijskih institucijah honorarno delo novinarjev osnova delovanja teh institucij in je stalno zaposlen ponavadi le vodstveni in managerski kader. Podobno velja tudi za denimo univerzo – kjer je delež stalno zaposlenih iz 84 % leta 1988 padel na 48 % leta 2008²⁶ –, kulturne institucije in preostanek kulturnega polja, medtem ko je delež honorarnih zaposlitev v industrijskem – kolikor ga je ostalo – in storitvenem sektorju precej manjši, kar kaže, da je kulturno polje v celoti zaradi svoje slabe sindikalne organiziranosti in novinarsko polje kot del kulturnega polja, ki je zaradi svoje nujne hibridnosti in posledično šibke avtonomije najbolj na udaru pritiskov po komercializaciji, dejansko nekakšna avantgarda procesa »fleksibilizacije« dela in trga delovne sile. Osnova procesa fleksibilizacije je politika delovnega časa – fleksibilen način zaposlitve ponavadi pomeni zaposlitev za skrajšani delovni dan in omejen čas trajanja delovnega razmerja. To zaposlovalcem omogoča nižanje stroškov, ki jih imajo s socialnimi izdatki (ki so za honorarne sodelavce manjši kot za stalno zaposlene) in »fleksibilnejše« načine odpuščanja delavcev, saj jim lahko po izteku pogodbe te preprosto ne podaljšajo in nimajo »težav« in stroškov, ki bi jih imeli z odpuščanjem stalno zaposlenih delavcev, kjer je postopek odpuščanja veliko bolj zapleten. Gre za proces hkratnega discipliniranja delovne sile (honorarni delavci imajo slabša pogajalska izhodišča, saj so slabo kvalificirani, zlahka odpuščeni in zamenljivi ter atomizirani in brez sindikalne organizacije), nižanja stroškov s socialnimi izdatki in plačami (ter posledičnega večanja profitov) ter večanja intenzivnosti delovnega procesa (razvoj digitalnih snemalnikov zvoka, kamer, fotoaparatorov in računalniške programske opreme – tj., večanje količine konstantnega glede na variabilni kapital – pomeni, da lahko manj novinarjev naredi več prispevkov v manjšem času, da lahko novinar sam v vedno večji meri nadomešča montažerja, stavca, oblikovalca itn., kar pomeni

²⁶ Ranka Ivelja, Znanost in javna univerza v neusmiljenih lovkah komercializacije, Dnevnik, 19. 5. 2010, 5.

skrajševanje rokov in vse večjo tehnološko determinirano standardizacijo novinarskih prispevkov).

Splošno gledano, razvoj telekomunikacijske, informacijske in računalniške tehnologije ter uvajanje fleksibilnih oblik zaposlitve in dela v novinarskem polju pomeni manjšanje potrebne količine variabilnega kapitala oziroma živega dela v procesu novinarske produkcije ter hkratno večanje intenzivnosti delovnega procesa. Fleksibilizacija tako pomeni ustvarjanje tranzitne »rezervne armade« delovne sile, ki je ves čas v stanju pol-zaposlenosti in kjer je množica najemniških novinarjev medsebojno objektivno v odnosu konkurence – sam obstoj množice najemnikov, ki se jih da po potrebi vključiti ali izključiti v zaposlitvena in delovna razmerja niža honorarje in viša raven eksploatacije. Proces je zelo podoben prehodu iz manufakturnega v industrijski način produkcije, o katerem piše Marx,²⁷ le da tam ni bil odločilen razvoj informacijske, telekomunikacijske in računalniške, temveč strojne tehnologije. Tudi v Veliki Britaniji v 19. stoletju so nekdanje rokodelske mojstre zamenjale množice zlahka zamenljive nizko kvalificirane delovne sile in šele množični delavski boji in institucija socialne države so industrijskim delavcem sredi 20. stoletja zagotovili stabilne zaposlitve in socialne pravice. Fleksibilizacija delovnih pogojev in delovnega časa torej ni nov proces, nov je le v kontekstu kulturnega polja, ki se je v sodobni obliki razvilo v zgodovinski situaciji socialne države in tam predstavljalo določen »rezervat«, zaščiten pred ekonomsko logiko kapitalizma, kateri je bilo podrejeno le formalno in posredno.

Morda je zato boljši izraz kot fleksibilizacija (ki hkrati v javnem diskurzu pogosto pomeni nekaj pozitivnega, nekaj kar naj bi izboljšalo konkurenčnost gospodarstva in spodbudilo tuje investicije, zagotovilo gospodarsko dinamiko in rast ipd.) proletarizacija, saj je to, kar se danes dogaja novinarjem, ravno prehod v klasično proletarsko situacijo, kjer so novinarji realno podrejeni kapitalu. Pritisk kapitala ni več zunanji (denimo pritisk oglaševalcev na vsebino poročanja), temveč notranji, dogaja se skozi tehnološke inovacije in reorganizacijo delovnega procesa (predvsem spremembe v načinu in politiki zaposlovanja). V tej situaciji se tudi politično nasilje (denimo cenzura) vse bolj »internalizira« in izvaja s pomočjo ekonomskega nasilja – zaradi negotovega zaposlitvenega statusa je med novinarji vse več samocenzure in političnega konformizma, niso pa izključeni tudi odkriti cenzorski posegi s strani urednikov, ki lahko grozijo z ali celo prekinajo honorarno delovno razmerje (nedaven primer je bila odpoved honorarni novinarki Radia Slovenije Nataši Štefe, ki je po mnenju urednika Vin-

²⁷ K. Marx, *Kapital I*, 426–435.

ka Vasleta žalila lik tedanjega predsednika vlade Janeza Janše).²⁸ Proletarizacija novinarjev in uvajanje delovnih in družbenih odnosov, ki so značilni za ekonomsko polje v novinarsko polje, lahko poteka tudi v javnih institucijah in brez odkrite privatizacije. V zgodovini globalne neoliberalne reorganizacije ekonomskih in socialnih odnosov so celo pogosto, kot denimo v primeru britanske Royal mail, negativni učinki predhodne »fleksibilizacije« delovnega procesa znotraj javnih institucij – nezadovoljstvo, strah in depresivnost delavcev, padanje kvalitete storitev – uporabljeni kot argument za kasnejše poskuse dokončne privatizacije, kar pomeni, da proces lahko, v primeru prevelikega odpora delavcev, javnosti in sindikatov, poteka tudi v obratni smeri, se pravi najprej destabilizacija institucije in razbitje delavske enotnosti, nato neposredna privatizacija.²⁹

Pravzaprav moramo biti v času drugega vala privatizacije bolj pozorni ravno na retoriko »fleksibilizacije« in njeno delovanje ter učinke, saj odsotnost intenzivnega procesa privatizacije, ki je bil značilen za prvi val, ne pomeni, da kulturno polje ni podvrženo podobnim procesom, le na nekoliko drugačen in posreden način. S stališča novinarjev in novinark (ter drugih kulturnih producentov) ni velike razlike med tem, ali proces njihove proletarizacije in »deskillinga« poteka na način odkrite privatizacije ali nekoliko bolj sofisticirane fleksibilizacije, učinki na njihov način dela, delovne pogoje in profesionalno avtonomijo so v obeh primerih podobni: izgublja jo nadzor nad lastnim delovnim časom, organizacijo delovnega procesa in delovnimi orodji; viša se intenzivnost dela, hkrati pa se zmanjšujejo socialne pravice in mezde; in, standardizirani in komodificirani novinarski produkti so vse manj intelektualno in politično relevantni (gre za procesa tabloidizacije in vse večje »human interest« orientacije novinarske produkcije). Situacija, v kateri postaja marksistična analiza novinarskega (in kulturnega) polja vse bolj aktualna in relevantna, je obenem situacija, ki za same novinarje in novinarke delovno, socialno in simbolno ni najbolj ugodna. A vseeno lahko, s poudarkom na podobnosti med procesoma proletarizacije novinarjev (in drugih kulturnih delavcev) danes in industrijskih delavcev nekoč da pomembno zgodovinsko perspektivo, ki je lahko, v kombinaciji z Bourdiejevo teorijo novinarskega in kulturnega polja, v (vse bolj nujnem) sindikalnem organiziranju in boju novinarjev bolj relevantna kot teorije postindustrijske ali informacijske družbe.

²⁸ Boris Vezjak, Medijska fenomenologija: O avtonomiji in cenzuri v Sloveniji skozi logiko navideznosti, v: Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar (ur.), *Medijska politika v postsocializmu*, Ljubljana 2009, 36–62.

²⁹ Roy Mayall, *Dear Granny Smith: A Letter from your Postman*, London 2009.

Neoliberalni obrat v ekonomski politiki EU in vloga univerze v novih zgodovinskih razmerah

231

V aktualnih javnih razpravah o neoliberalizmu, EU in reformah izobraževanja so pogoste poenostavljene, zavajajoče ali preprosto neresnične predstave o tem, kaj neoliberalizem dejansko je in kakšna je ekonomska in politična usmeritev EU. Tako se neoliberalizem pogosto predstavlja kot povratek k Adamu Smithu, nevidni roki trga in liberalnim idejam ter ekonomskim politikam iz devetnajstega stoletja, EU pa kot politično nevtralna in benevolentna institucija, namenjena plemenitim občečloveškim ciljem kot so uveljavljanje človekovih pravic, izboljševanje kvalitete življenja in gospodarski razvoj. Takšne predstave omejujejo obseg in doseg javne razprave o trenutnih spremembah v polju izobraževanja ter reformah univerze. Namen tega poglavja je precizirati definicijo neoliberalizma kot akademske doktrine in kot ekonomske politike, predstaviti zgodovino neoliberalnega obrata v EU in aktualne družbene učinke tega obrata v polju izobraževanja ter predstaviti potencialne smeri delovanja univerze v boju proti neoliberalni hegemoniji.

Ekonomska politika in razredni boj v EU

V formaciji EU, kot jo poznamo danes, je bilo ključno zgodovinsko obdobje prva polovica devetdesetih. Turbulentna osemdeseta, za katera sta bili značilna zaostrena globalna politična ofenziva razreda kapitalistov proti delavskemu gibanju (v kateri je bil, za Evropo, verjetno prelomen dogodek zlom rudarske stavke v Angliji in dokončen triumf thatcherizma leta 1985) in zaostrena ideološka ofenziva idej monetarizma in neoliberalnega kapitalizma proti idejam socialne države in družbene solidarnosti, so se končala s politično zmago poslovnih elit in njihovih političnih zave-

znikov ter s skoraj popolno prevlado neoliberalne ideologije. Sledil je serijski zlom vzhodnoevropskih državnih socializmov in pospešena restavracija kapitalističnih ekonomskih in družbenih odnosov v teh državah. Z izginotjem realno obstoječih socializmov na periferiji in porazom militantnih delavskih gibanj v centru – tu je Sarkozy le dokončal Mitterandovo izdajo iz 1983 z izjavo, da je čas za dokončno uničenje duhov maja '68, kot so podobno s svojimi duhovi obračunali z množičnimi aretacijami in državno represijo pod znano pretvezo »boja proti terorizmu« v osemdesetih v Italiji in Zahodni Nemčiji – je uvajanje neoliberalne ekonomske in socialne politike v EU postalo manj stvar odkritega razrednega boja kot stvar konkretnih, praktičnih tehničnih rešitev in pogajanj, dogovorov ter kompromisov med posameznimi nacionalnimi političnimi in poslovnimi elitami ter institucijami EU.

Na terenu je neoliberalni obrat EU v prvi polovici devetdesetih (čeprav lahko njegove začetke lociramo že veliko prej, v Rimski pogodbi leta 1957, a se pred začetkom devetdesetih zaradi odpora delavskih in drugih levičarskih gibanj ter vpliva keynesianske teorije v akademski ekonomski vedi ter pomembnih ekonomskih in finančnih institucijah ni mogel povsem uveljaviti že prej)¹ v centru Evrope pomenil privatizacijo prej javnega sektorja (ta je bila delna in odvisna od več dejavnikov, predvsem od politične usmerjenosti posameznih nacionalnih političnih elit ter tudi njihove moči v soočenju s pritiski EU po privatizaciji), enoten trg, enotno valuto, monetarno disciplino in boj proti inflaciji kot poglavitno prioriteto ekonomske politike. Prelomno za konsolidacijo takšne EU je bilo leto 1992, ko je bila podpisana Maastrichtska pogodba in uveden evro. Cilji omenjene ekonomske politike so bili zmanjšanje inflacije in povečanje stopnje profita (naraščanje inflacije in padanje profitov so bile značilnosti krize v sedemdesetih, s katero se je končala poveljna »zlata doba« kapitalizma, in vzpon neoliberalizma je bil reakcija kapitalističnega razreda na krizo dotedanjega modela keynesianske socialne države, katere ekonomska politika je temeljila na državni regulaciji ekscesnih učinkov kapitalizma in polni zaposlenosti) na način restrikcije državnih izdatkov, omejitev državnega proračuna in količine denarja v obtoku, povečanja obrestnih mer ter ukinjanja vseh omejitev (kot so denimo zaščitne carine ali kontroliran uvoz) za svobodno trgovanje. Ukinitve notranjih mej, drastična omejitev ekonomske suverenosti nacionalnih držav, zahteva po od države neodvisnih centralnih bankah ter uvedba enotnega skupnega trga in valute so bila sredstva za doseganje teh ciljev.

¹ Bernard H. Moss (ur.): *Monetary Union in Crisis*, Basingstoke 2005.

A, kot se je pokazalo, je takšna metoda zvišala stopnjo profita na račun produktivnosti ter zmanjšala inflacijo na račun obsega zaposlenosti.² Neposredni socialni učinki neoliberalnega obrata v EU so bili: povečanje nezaposlenosti, zmanjšanje realnih plač, upad produktivnosti oziroma ekonomska stagnacija ter povečanje družbene neenakosti. Če torej sproti prevajamo birokratski žargon EU v zgodovinsko dejanskost, fiskalna disciplina pomeni zmanjšanje ali ukinjanje podpor za brezposelne, nadomestil za dopust in bolniško odsotnost ter drugih javnih socialnih izdatkov kot so otroški dodatki; boj proti inflaciji pomeni množično odpuščanje; skrb za konkurenčnost gospodarstva pomeni nižanje plač in podaljševanje delovnega časa na način neplačanih nadur in dela ob vikendih in praznikih; povečanje gospodarske učinkovitosti pa ukinjanje družbene solidarnosti.

Ekonomska in socialna dinamika keynesianskih socialnih držav je bila vezana na produktivnost (v staromodnem marksističnem jeziku: revolucioniranje načina produkcije), katere naraščanje je pomenilo naraščanje tako profitov kot plač, ki so v kontekstu socialne države tradicionalno rastle skupaj s produktivnostjo (kar je povzročalo tudi »začarani krog inflacije«, ko so kapitalisti na upad profita zaradi zviševanja plač odgovarjali z zviševanjem cen produktov, državne centralne banke pa na zviševanje tako cen kot kupne moči prebivalstva s spuščanjem večjih količin denarja v obtok). Produktivnost je v tej zgodovinski situaciji nastopala kot mesto »razrednega kompromisa«, tj. nevtralizacije razrednih protislovij, ki izvirajo iz kapitalističnega načina produkcije, kolikor je ta mogoča znotraj tega načina produkcije samega. Do premika k produktivnosti kot osnovnemu momentu kapitalizma je prišlo, ko je delavski razred izbojeval ustalitev delovnega dneva pri osmih urah – takrat, po Marxu, absolutno presežno vrednost, ki se meri s časom dela delavca po tistem, ko je že proizvedel dovolj vrednosti, da pokrije svojo plačo, in ki se lahko s podaljševanjem delovnega časa podaljšuje dokler ne zadane ob skrajno biološko mejo delovne zmožnosti delavca (ta je bila v herojskih časih liberalnega kapitalizma v 19. stoletju 16 ali še več ur dela dnevno), zamenja relativna presežna vrednost, kar pomeni, da tendenca ni več podaljševanje delovnega dneva, temveč skrajševanje delovnega časa, ki je znotraj fiksnega osemurnega delavnika potreben za to, da delavec z vrednostjo, ki jo ustvari, pokrije svojo plačo, in povečevanje časa, v katerem »dela za kapitalista«, v katerem proizvaja presežno vrednost. Povečevanje presežne vrednosti in delovnega časa, v katerem se ta ustvarja, je znotraj fiksnega delovnega časa mogoča le s povečevanjem pro-

2 Gerald Friedman, Has European Economic Integration failed? v: Bernard H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Basingstoke 2005, 173–197.

duktivnosti produkcije in dela samega, tj. s tehnološkimi in organizacijskimi inovacijami v produkciji in načinu dela – a, zaradi zakona vrednosti, vsaka takšna inovacija poveča presežno vrednost in s tem profite le začasno, dokler posamezni firmi prinaša »konkurenčno prednost« pred ostalimi. Ko postanejo nove produkcijske metode splošno družbeno uveljavljene, tj. ko jih, če se izkažejo za uspešne in učinkovite, prevzamejo vse produkcijske enote v določenem sektorju (oziroma tiste, ki jih ne, zaradi nekonkurenčnosti propadejo), se količina proizvedene vrednosti vrne na prejšnjo raven in potrebne so nove inovacije in spremembe, ki prinesejo novo (začasno) povečanje produktivnosti in s tem profita.³

V zgodovinski situaciji »razrednega kompromisa« – torej močnega in organiziranega delavskega gibanja, ki se odreče revolucionarnim zahtevam in pristane na kapitalizem ter strankarsko demokracijo v zameno za relativno visoke plače ter relativno visoko raven življenjskega standarda in socialnih pravic; poslovnih elit, ki so na te koncesije delavskemu razredu pripravljene, ker se bojijo uvoza revolucije iz Vzhoda; ter keynesianske akademske inteligence, kateri polna zaposlenost predstavlja aksiom, saj vidi delovno silo kot osnovni in najpomembnejši ekonomski resurs, katerega neizkoriščanje pomeni nesmotrno potrato virov – je nenehno in neskončno višanje produktivnosti v interesu tako kapitalistov kot delavcev, saj z njo rastejo tako profiti kot, zaradi relativno egalitarnega načina distribucije, plače. Fiksen osemurni delavnik in polna zaposlenost (ko se torej profitov ne da večati ne s podaljševanjem delovnega časa ne z nižanjem plač) potisneta naraščanje produktivnosti v ospredje ekonomske politike.

A idila razrednega kompromisa in rasti produktivnosti ni trajala večno – njena prva velika kriza je bila politična, val uporov in revolucij leta 1968, ki so se v Zahodni Evropi artikulirali kot boj proti vse večji alienaciji, komodifikaciji in abstraktno-objektivnemu tipu družbene dominacije,⁴ kar so učinki kapitalizma, ki se jih ne da odpraviti le z državno regulacijo ekonomije in visokim materialnim standardom (to je bil problem tako socialnih držav Zahoda kot državnih socializmov Vzhoda, ki so sicer ukinili kapitalistične produkcijske odnose, tj. prosti trg in zasebno lastništvo produkcijskih sredstev, a niso spremenili produkcijskih sil samih, tj. industrijskega načina produkcije, ki temelji na vrednosti in so tako skupaj z industrijskim načinom produkcije obdržali tudi alienacijo in abstraktno-objektivno družbeno dominacijo, kar je, poleg državne represije, tudi motiviralo upore in vstaje znotraj realnega socializma). Kmalu zatem je, v sedemdeset-

3 Moïshe Postone, *Time, Labor and Social Domination*, Cambridge 1993, 307–349.

4 N. d., 123–186.

tih, model socialne države naletel tudi na svojo ekonomsko mejo – zaradi socialnih koncesij (po letu '68 izjemno militantnemu in politično dejavnemu) delavskemu gibanju nizki profiti so sovpadli z visoko inflacijo in neoliberalizem, dotedaj precej marginalna ekonomska doktrina, se je začel čedalje bolj uveljavljati kot model rešitve problemov z inflacijo ter ekonomskimi krizami. Medtem ko se je globalna desnica posvečala pospešeni intelektualni produkciji ter širila mrežo svojih *think tankov* ter ekonomskih inštitutov, pridobivala vpliv znotraj univerz, lobirala pri političnih elitah ter testirala svoje ekonomske politike na ljudstvih tretjega sveta (v Čilu, Nikaragvi in drugih Centralno in Južnoameriških državah, v Afriki, Indoneziji itn.)⁵ je intelektualni in politični naboj '68 na leviici zvođenel v politikah identitet, queeru in raziskavah življenjskih slogov.⁶ Levica se je, z vzponom »post-marksizma«, odpovedala terenu ekonomije in kasneje, v osemdesetih in devetdesetih, ali nostalgичno vekala za socialno državo, ali pa resignirano ali celo navdušeno (t. i. tretja pot) sprejela neoliberalne teoretske doktrine in recepte za ekonomsko politiko.

V nasprotju s socialistično ali keynesiansko ekonomsko vedo, neoliberalna (ali neoklasična) ekonomika ne stavi več na polno zaposlenost ali rast produktivnosti – ekonomski prioriteti postaneta boj proti inflaciji in zagotavljanje visoke stopnje profitov. S sesutjem vzhodnoevropskih socializmov se sesuje tudi realno obstoječa grožnja socialistične revolucije na Zahodu, s čimer odpade tudi glavna motivacija za socialne koncesije delavskemu razredu. Te so torej, če se vrnemo v prvo polovico devetdesetih, »the first to go« tako v državah članicah EU kot v post-socialističnih državah Vzhoda, ki ponižno čakajo v čakalnici. V konsolidiranem neoliberalnem sistemu EU (medtem ko države »pristopnice« še delajo na privatizaciji, fiskalni disciplini, »strukturnih prilagoditvah« in drugih pogojih za vstop v EU) od srede devetdesetih se profitna stopnja regenerira prvenstveno z negacijo osnovnih socialnih pridobitev delavskih bojev 20. stoletja – z nnižanjem plač, odpuščanjem delavcev in podaljševanjem delovnega časa ter z zmanjševanjem ali ukinjanjem socialnih pravic in ugodnosti, kar pomeni upad produktivnosti in splošnega življenjskega standarda ter povečevanje revščine in socialne segregacije. Ta proces je še posebej poniževalen in nasilen v primeru nekdanjih socialističnih držav, saj imajo večje in močnejše zahodne države dobra pogajalska izhodišča in vplivne politične elite, ki lahko do neke mere zaščitijo lastno gopodarstvo in prebivalstvo pred naj-

5 Deborah Johnston in Alfred Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, London in Ann Harbor 2005.

6 Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class*, London in New York 1999, xi–xv.

bolj uničujočimi učinki neoliberalne ekonomske politike, medtem ko so vzhodnim vojne in divje privatizacije odvzele večino ekonomske in politične avtonomije in suverenosti.

Pomen in učinki neoliberalnega obrata v Evropi

V prvi polovici devetdesetih je v Evropi, prej razdeljeni med neoliberalni (katerega glavni proponentki na državni ravni sta bili Nemčija in Velika Britanija) in socialdemokratski ekonomski model (katerega glavni proponentki sta bili, sicer epizodično in do Mitterandovega obrata leta 1983, Francija in, vse do svoje vključitve v EU leta 1995, ki pomeni dokončno prevlado neoliberalnega modela v Evropi, Švedska) na Zahodu, ter državni socializem na Vzhodu, neoliberalizem postal dominanten model ekonomske in socialne politike. To ne pomeni, da je bil edini in tudi ne, da so se ideje in načela neoliberalizma v Evropi povsem uresničila – vse javne institucije v vseh državah niso bile privatizirane in predvsem politično in ekonomsko močnejše države so, v nasprotju z lastnimi in deklariranimi cilji EU, obdržale nekatere elemente zunanjetrgovinske zaščite ali delež javne porabe ali proračunskega primanjkljaja, ki sta bila nad deležem, določenim v Maastrichtski pogodbi –, »neoliberalni obrat« pomeni predvsem, da je neoliberalni program postal osnovna tendenca ekonomskih in socialnih politik in da uvedba skupnega trga, skupne valute in pravnega »frameworka«, ki ju spremlja, da vsem ekonomskim in socialnim politikam v Evropi od srede devetdesetih naprej »pospešek« v neoliberalno smer.

Obrat tako ne pomeni popolne odprave enega ekonomskega »režima« in njegove popolne zamenjave z drugim, gre prej za to, da določena ekonomska, foucaultovsko rečeno, »racionalnost« nadomesti drugo kot tista, če parafraziramo Marxa,⁷ ki daje splošno barvo vsem oblikam ekonomskih politik in nastopa kot splošni eter, v katerega so potopljene vsi načini organiziranja ekonomije. Vsi ostali ekonomski programi in uveljavljene prakse se morajo zadnjih 15 let definirati glede na osnovne postulate neoliberalizma in delovati v institucionalni in pravni ureditvi, izoblikovani po neoliberalnem programu. Sindikati se tako še borijo za višje plače – a v okviru »socialnega dialoga« (z drugimi besedami, znotraj parametrov »fleksibilnega trga delovne sile« in imperativa boja proti inflaciji, kjer morajo svojo zahteve formulirati in omejiti tako, da ne bodo ogrožale načel konkurenčnosti gospodarstva in ne bodo privedle do višanja inflacije, kar dejansko pomeni, da jim namesto dejansko višjih plač najpogosteje ostanejo male koncesije in kompenzacije) in socialdemokratske stranke še poskušajo za-

7 Karl Marx, Uvod v Očrte kritike politične ekonomije, v: *MEID* IV, Ljubljana 1968, 40.

mejiti destruktivne socialne učinke »svobodne« ekonomije – a na način »tretje poti« (z drugimi besedami, obupano – ali cinično – poskušajo najti neoliberalno alternativo neoliberalizmu, »neoliberalizem s človeškim obrazom«). Edini izziv, ki ga je socialna demokracija dosedaj ponudila neoliberalizmu, je bil »komunitarizem«, ki vseeno pristaja na dva osnovna postulata neoliberalizma – da je privatni sektor generator ekonomske dinamike in razvoja ter da je potrebno ukiniti državno regulacijo ekonomije ter socialne politike, razlika je le v tem, da komunitarci neoliberalni individualizem nadomestijo s humanitarno skrbjo za skupnost.⁸

Neoliberalni obrat prav tako ne pomeni hipne, takojšnje, revolucionarne spremembe, neoliberalni obrat ni »dogodek«, temveč počasna in temeljita molekularna in kapilarna družbena transformacija. Boji za uveljavitev neoliberalizma na institucionalni ravni EU (oziroma nekdanje ES) so trajali od Rimske pogodbe leta 1957 do Maastrichtske leta 1992, medtem ko je neoliberalizem kot akademska paradigma od svojih začetkov v nemškem ordoliberalizmu v tridesetih letih 20. stoletja za svojo uveljavitev in prevlado potreboval pol stoletja, do srede osemdesetih in zatona keynesianisma ter umika marksizma s terena akademске ekonomike. Zgodovina boja neoliberalizma proti državni regulaciji ekonomije, polni zaposlenosti, protekcionističnemu načina meddržavnega trgovanja in institucijam socialne države je bila dolga, naporna, polna muk, zastojev in vračanj na začetek ter še vedno ni končana ter zмага neoliberalizma še vedno ne dokončna (nazadnje je legitimnost in zaupanje v učinkovitost neoliberalizma zamajala ravno aktualna ekonomska kriza) – a tisto, kar je pri neoliberalnem obratu najpomembnejše, in, s stališča nasprotnikov neoliberalizma najproblematičnejše, je, da neoliberalna ideologija še vedno ostaja osnovni »grid of intelligibility« za dojemanje in razumevanje ekonomskih procesov (kar pomeni tudi določen zasuk v perspektivi; krizo se denimo pogosto interpretira ne kot posledico neoliberalnih ekonomskih politik, temveč kot posledico še-ne-dovolj uresničenega neoliberalizma, preostankov protekcionizma in državne regulacije) in da je neoliberalni pravno-institucionalni »establishment« še vedno osnovni »framework«, v katerem se ti ekonomski procesi dogajajo, tudi če gre za ekonomske politike, ki so namenjene denimo reševanju krize in odstopajo od ali nasprotujejo neoliberalnemu modelu.

Tako je ne glede na svojo trenutno krhkost in krizo legitimnosti neoliberalni model še zmeraj dominanten. To pomeni, poleg prej opisanih

⁸ Hans-Jürgen Bieling, *Neoliberalism and Communitarism: Social Conditions, Discourses and Politics*, v: Gisela Neunhöfer, Dieter Phlebbe in Bernhard Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, London in New York 2006, 207–222.

splošnih tendenc ali smeri strogo ekonomskih politik (privatizacija, strogo omejitve javne porabe za socialne izdatke, boj proti inflaciji, ukinjanje državne regulacije in ovir za svobodno mednarodno trgovanje in investiranja itn.) tudi uveljavljanje socialnih reform in pravnega »frameworka«, ki so nujni predpogoj neoliberalnih ekonomskih politik. Po Foucaultu neoliberalizem ne pomeni le nove, posebne oblike organizacije ekonomije, temveč spremembo v celotni »governmentality« oziroma umetnosti vladanja. Za klasični liberalni kapitalizem 19. stoletja je osnovno načelo organiziranja ekonomije »laissez-faire« in prosti trg se uveljavi kot mesto avtonomije od države in državne regulacije in hkrati kot instrument večanja državne ekonomske moči. Racionalnost vladanja v zgodovinski situaciji klasičnega liberalizma gre nekako takole: ekonomija je eden izmed najpomembnejših faktorjev v večanju bogatstva in s tem moči države, zato mora biti ekonomiji posvečena posebna pozornost – a ne na način neposrednega državnega vmešavanja v ekonomijo in regulacije, temveč, obratno, na način dopuščanja trgu da deluje svobodno, po svojih spontanih in naravnih zakonih. Le če deluje svobodno in brez državnega vmešavanja, bo trg deloval optimalno in v največji meri povečal bogatstvo in s tem moč države. Država tako s tem, da pusti trg svoboden in mu zagotavlja avtonomijo, deluje v lastnem interesu, v interesu povečevanja lastne moči in konkurenčne prednosti v primerjavi z drugimi državami. Tako klasična liberalna politična ekonomija premeteno zahteva avtonomijo ekonomije tako, da dokazuje, da prosti trg bolje kot državna administracija ekonomije služi samemu »raison d'état«.⁹

V primerjavi s klasičnim liberalizmom in v nasprotju z nekaterimi površnimi kritikami, ki v neoliberalizmu vidijo le ponovno vstajenje klasičnega liberalizma po obdobju prevlade ekonomskih politik, ki temeljijo na državni regulaciji ekonomije, za Foucaulta neoliberalizem prinese več pomembnih sprememb in modifikacij klasičnega liberalizma. Neoliberalizem tržnih odnosov in mehanizmov ne vidi več kot nečesa naravnega in spontanega (s to ločitvijo od klasičnega liberalizma na ključnem mestu zavrne marksistično kritiko liberalne politične ekonomije, saj marksizem v spontanem delovanju kapitalistične ekonomije odkrije ne spontani ekvilibrij, temveč samodestruktivno iracionalnost, ki, če ostane neomejena in neregulirana, žene kapitalizem v vedno nove krize), temveč kot nekaj, kar se ne vzpostavi samo od sebe, če le trgovce (kot pri Adamu Smithu) pustimo pri miru – vzpostavljanje pogojev za delovanje prostega trga zahteva aktivno družbeno intervencijo, a ne, in to je ključna točka in zahteva neolibe-

9 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics*, Basingstoke 2008, 1–101.

ralizma, na način državne regulacije, saj je, po neoliberalni doktrini ravno ta tista, ki sproža krize in onemogoča učinkovito funkcioniranje ekonomije, temveč na ravni pravno-socialnega »frameworka«. Osnovna ekonomska praksa v neoliberalni perspektivi ni več spontan proces tržne menjave, temveč formalizirana igra konkurence, ki poteka po pravno določenih in zagotovljenih pravilih, ki so abstraktna in formalna in ne pomenijo neposredne regulacije, temveč le zagotavljajo formalni družbeni okvir in pogoje za nemoteno delovanje ekonomije.¹⁰

S tem je povezan tudi, po Foucaultu, največji preobrat neoliberalizma glede na klasični liberalizem: v klasičnem liberalizmu sta svobodni trg in kapitalistični način produkcije še nekja, kar se bori za avtonomijo *znotraj* »raison d'état« in deluje v skladu z njim, je v funkciji večanja državne moči in bogatstva, je torej pomožna sila »governmentality«, ki temelji na »raison d'état«, kjer sta svoboda in avtonomija ekonomije le posebna strategija znotraj »raison d'état«, medtem ko v neoliberalizmu kapitalistična ekonomija sama postane novi »raison d'état«. Ta proces se začne v drugi polovici štiridesetih, v od vojne in nacizma povsem opustošeni in uničeni Zahodni Nemčiji, ki poleg tega predstavlja še mejo med »svobodnim svetom« in socialističnim blokom. V tej situaciji, ko Zahodna Nemčija nima ne zgodovinske ne politične podlage za ponovno vzpostavitev svoje suverenosti in državne moči, ko je v ekonomsko in politično v povsem podrejenem položaju, njen »raison d'état«, pod vplivom freiburške ekonomske šole oziroma ordoliberalizma, postane svobodna ekonomija sama. V nemškem gospodarskem in političnem vzponu po drugi svetovni vojni ni več država tista, ki, kot v zgodovinski situaciji klasičnega liberalizma, v skladu z lastnimi cilji, dodeli kapitalistični ekonomiji določeno mero avtonomije kar predstavlja eno izmed strategij za doseganje teh ciljev ter svobodo in avtonomijo ekonomije izroča na milost in nemilost države, ki lahko to svobodo, če tako narekujejo njeni sicer primarno neekonomski oziroma le delno ekonomski cilji, tudi umakne in nadomesti z regulacijo ali planiranjem, oziroma jo omejuje, veča in manjša v skladu z interesi, ki niso primarno ekonomski in ki ne sovpadajo vedno z interesi svobodne ekonomije. Zgodi se ravno nasprotno – svobodna ekonomija, ki temelji na načelu formalne konkurence, postane v povojni Zahodni Nemčiji osnova nove racionalnosti vladanja, novi »raison d'état«. To pomeni, da ekonomija nima več svoje ločene, bolj ali manj avtonomne, družbene domene, temveč da ekonomska načela in interesi postanejo načela in interesi vodenja države in organizacije družbe v celoti (gre, seveda, za posebna, kapitalistična ekonomska načela).

la in interese). To pomeni tako temeljito infrastrukturno in institucionalno transformacijo celotne družbe kot prevlado novega stila vladanja, novega načina vodenja države, nove »governmentality«.¹¹

Ta transformacija pomeni predvsem tisto, kar nemška pravna teorija imenuje »Rechtsstaat« – pravno državo.¹² V novi situaciji, ko ekonomska racionalnost ni več ločena od državne, temveč postane osnovno načelo državnosti in »governmentality«, tudi ni več možnosti za državno regulacijo, država ni več subjekt, ki bi odločal o ekonomskih ukrepih, temveč obratno – ekonomija je tista, ki določa državno politiko. Za to transformacijo so značilni in napomembnejši trije procesi: nadomeščanje državne regulacije ekonomije z vzpostavljanjem pravnega »frameworka«, ki postavlja splošna pravila igre konkurence, kar pomeni tudi množenje novih tipov pravnih institucij, ki skrbijo za svetovanje, arbitražo in podporo podjetnikom in podjetjem v tem čedalje bolj kompleksnem pravnem »frameworku«; privatizacija prej javnih institucij, katerih naloga ni več interveniranje v ekonomijo ali kompenziranje njenih destruktivnih socialnih učinkov, temveč po novem poslujejo kot podjetja v konkurenci z drugimi zasebnimi podjetji; in ustanavljanje množice novih nevladnih in civilnodružbenih institucij, ki opravljajo suplementarne, neekonomske družbene funkcije in katerih glavni namen je, glede na to, da tržni odnosi niso naravni in spontani, »mikro-kondicioniranje« populacije oziroma biopolitika – celoten kompleks psiholoških svetovalnic, društev za samopomoč, »community« centrov in podobnih institucij skrbi za afektivno, psihološko in socialno »prevzgojo« populacije v podjetnike. V družbi, katere »governmentality« je racionalnost kapitalistične ekonomije, osnovna (in edina) družbena enota postane podjetje, vpleteno v konkurenčno igro z drugimi podjetji znotraj formalno-pravnega »frameworka«.¹³ To je ves smisel in namen nekdaj tako opevane in zaželjene pravne države – pravna država zgodovinsko nastopi kot nasprotje in poskus ukinitve socialne države in če je osnovna družbena vez v socialni državi solidarnost, je v pravni to konkurenca. In če je bil osnovni namen zgodovinskih socializmov socializirati ekonomijo, je tendenca neoliberalne »governmentality« ravno nasprotna – ekonomizirati družbo.

Rojstvo družbe znanja in zaton javne univerze

Koncept družbe znanja, kot ga poznamo danes, zgodovinsko izvira iz polemike med dunajsko šolo socialistične ekonomije in nekaterimi duhov-

¹¹ N. d., 101–129.

¹² N. d., 159–185.

¹³ N. d., 129–159.

nimi očeti neoliberalizma iz dvajsetih let dvajsetega stoletja. Epistemološka osnova socialističnih ekonomistov dunajske šole je bila logični pozitivizem in njihov projekt je bil znanstveno in egzaktno, s pomočjo matematičnih metod, utemeljiti socialistično (plansko in državno regulirano) ekonomsko politiko. Proti temu načrtu sta kritično intervernirala Ludwig von Mises in Friedrich von Hayek, dva pomembna zgodnja neoliberalna ekonomista in intelektualca. Za rojstvo koncepta družbe znanja je posebej pomemben Hayek, ki je kritiko centralnega planiranja in državne regulacije prenesel na teren epistemologije. Po Hayeku je osnovni problem ekonomskega planiranja in regulacije dejansko problem vednosti oziroma znanja, saj planiranje in reguliranje ekonomije temelji na nevarni (pozitivistični) predpostavki, da je mogoče objektivno spoznati in nadzorovati kompleksno celoto ekonomskih praks v družbi. Osnovna poanta Hayekove kritike znanstvenega pozitivizma dunajske šole je, da takšen objektivni pregled nad celotno ekonomijo ni mogoč in da ima ta iluzija mnoge nevarne učinke: politično vodi v komunistični totalitarizem, v polju ekonomije pa v neučinkovitost. Hayek nasproti pozitivni znanosti o ekonomiji postavi koncept znanja, ki je nasprotje te znanosti – gre za partikularno, omejeno in subjektivno znanje kot skupek informacij in izkušenj, lastnih posameznemu ekonomskemu akterju. V tej novi, neoliberalni perspektivi ne gre več za to, kako znanstveno spoznati in politično regulirati ekonomske prakse in procese, temveč kako organizirati družbo tako, da bodo partikularna znanja posameznih ekonomskih akterjev medsebojno učinkovala na kar najbolj optimalen način.¹⁴ Rešitev so seveda mehanizmi prostega trga, predvsem konkurenca, in naloga države ni več regulacija ekonomije, utemeljena na objektivnih znanstvenih spoznanjih, temveč zagotavljanje formalnega in učinkovitega pravnega »frameworka«, ki zagotavlja nemoten in optimalen potek ekonomske igre konkurence (in za premik od socialne države k pravni državi, *Rechtstaat* – kar sta antagonistična koncepta urejanja razmerja med državo in ekonomijo, saj prvi temelji na regulaciji, drugi pa, nasprotno, na deregulaciji). Družba znanja je torej družba, v kateri mehanizmi prostega trga optimalno alocirajo nujno partikularna in subjektivna znanja posameznih podjetnikov in podjetij znotraj abstraktnih pravil igre, ki jih zagotavlja formalni pravni »framework«, oziroma, le mehanizmi konkurence so tisti, ki lahko zagotavljajo uspešno in učinkovito funkcioniranje ekonomije (pod predpostavko, da so znanja ekonomskih agentov vedno partikularna in da je objektivno spoznanje celote ekonomskih

¹⁴ Richard Hull, *The Great Lie: Markets, Freedom and Knowledge*, v: Gisela Neunhöfer, Dieter Phlehw in Bernhard Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, London in New York 2006, 141–156.

praks in procesov, se pravi znanost ekonomije, nekaj nemogočega). Koncept znanja se torej veže na deregulirano ekonomijo v pravni državi (državi neoliberalnega »governmentality«, kjer ekonomski cilji in interesi postanejo novi »raison d'état«), v nasprotju s socialno ali socialistično državo regulirane ekonomije. Družba znanja je tako nujno tudi družba deregulirane ekonomije.

Druga pomembna zgodovinska determinanta koncepta družbe znanja je transformacija koncepta dela v prehodu od klasične liberalne politične ekonomije k neoliberalni ekonomiki. Neoliberalna kritika liberalizmu (in njegovim marksističnim kritikam) očita, da je koncept dela v njih preveč abstrakten, da delo v teh teorijah nastopa le kot faktor produkcije ali osnova vrednosti, da klasični liberalizem in marksizem nista zmožna opisati dela v njegovi konkretnosti, tako kar se tiče tehničnih podrobnosti samega delovnega procesa kot njegovih psiholoških in socialnih dimenzij. Neoliberalen odgovor na te domnevne pomanjkljivosti klasične politične ekonomije in njene kritike je, da iz koncepta mezdnega dela najprej izolira mezdo in potem spremeni teoretsko perspektivo. Če je v marksistični perspektivi mezda plačilo za delovno silo kot blago, ki se prodaja na trgu delovne sile, v neoliberalni perspektivi mezda postane dohodek (»income«) – in, ker mora biti, po neoliberalni teoriji, vsak dohodek donos neke investicije nekega kapitala, se retroaktivno postavi vprašanje, donos katere katerega kapitala je plača? Neoliberalni odgovor je, da je plača donos človeškega kapitala. Koncept človeškega kapitala se torej pojavi kot eksplanatorno sredstvo novega gledanja na delo, ki ukine sam koncept dela kot preveč abstrakten. V tej novi, konkretni, perspektivi v kapitalizmu ne gre več za antagonizem med delom in kapitalom ter za odnose eksploatacije, temveč tudi delo samo postane del kapitala, proces investiranja človeškega kapitala, ki, kot vsako investiranje kapitala, vsebuje svoja tveganja, kalkulacije, strateške odločitve in donose. Politična motivacija tega epistemološkega obrata je očitna – delo ni več nekaj, kar je v nasprotju s kapitalom, temveč postane le še ena izmed podjetniških praks. Tako kot tovarnar gospodari s svojo tovarno, investira v nove stroje, nove obrate, povečanje števila zaposlenih, marketing itn., tudi delavec gospodari s svojim človeškim kapitalom in investira v svojo izobrazbo, nabira delovne izkušnje, izbrati delovno mesto, na katerem bo njegov človeški kapital optimalno investiran in kjer bo prinesel največje dohodke itn. Človeški kapital tako postane koncept, ki obenem nevtralizira politični naboj starega koncepta dela in omogoči zajeti delo v njegovih konkretnih razsežnostih – delo kot konkretna družbena praksa, v vseh svojih konkretnih socialnih, psiholoških, komuni-

kacijskih, družbeno interaktivnih itn. razsežnostih, se interpretira kot posameznikovo gospodarjenje z njegovim človeškim kapitalom. Metodološki individualizem in teorija racionalne izbire, ki sta osnovni epistemološki orodji neoliberalne ekonomike in ki ju omogoči epistemološka subsumpcija koncepta dela pod koncept kapitala, obenem nevtralizirata tudi klasične kritike alienacije in splošne psihološke in socialne bede dela v kapitalizmu – po novem ne gre več za nujne strukturne učinke kapitalizma, temveč za posledico slabih odločitev in premajhne akumulacije človeškega kapitala (ali, v najslabšem primeru za nasilno ali moralno sporno delovanje uprave podjetja, ki pa se da nadzorovati in sankcionirati z ustrezno zakonodajo in pravnim nadzorom).

Koncept mezdnega dela v neoliberalni ekonomski teoriji tako razpade na človeški kapital in njegov donos, medtem ko je konkretna delovna praksa praksa investiranja človeškega kapitala. A, če je delo praksa investiranja že obstoječega človeškega kapitala, odkod ta kapital izvira, kje, kako in iz česa se akumulira? Neoliberalni odgovor je: v procesu izobrazbe. Izobrazba je edina komponenta človeškega kapitala (vsaj do razvoja genetske tehnologije do stopnje, ki bo omogočala zavestno manipulacijo genetskega materiala in s tem prirojenih talentov in sposobnosti, ki so prav tako pomembne komponente človeškega kapitala, a nanje trenutno še ne moremo zavestno vplivati), na katero lahko posameznik zavestno vpliva. Proces izobraževanja je proces akumulacije človeškega kapitala, ki se kasneje investira v delovnem procesu in prinaša dohodek v obliki plače.¹⁵ A obenem je samo izobraževanje že prva primarna investicija, finančna investicija v – nič drugega kot znanje. V procesu izobraževanja se torej posameznikov finančni kapital investira v znanje kot človeški kapital, ki se nadalje investira v delovnem procesu in prinaša plačo oziroma dohodek kot »return« na primarno investicijo finančnega kapitala v izobraževanje. To je tudi glavni neoliberalni argument za šolnine, ki so del neoliberalnega paketa reform univerze – šolnine predstavljajo primarno finančno investicijo, ki se pretvori v človeški kapital in nato nazaj v finančni dohodek (po neoliberalni logiki se finančna investicija v izobraževanje oziroma znanje vedno povrne in prinese dodaten profit v obliki večjega dohodka, ki ga prejema bolj izobražen delavec oziroma zaposleni – šolnine tako niso le legitimne, temveč predstavljajo tudi neke vrste logično nujnost). Znanje je tako najpomembnejši element človeškega kapitala in družba znanja je družba, v kateri izobraževanje pomeni investicijo v in akumulacijo človeškega kapitala. Akumulacija človeškega kapitala se ne ustavi ko je konec procesa formalnega izobraže-

¹⁵ N. d., 215–239.

vanja, denimo z univerzitetno diplomo – aktualne strategije in deklaracije EU govorijo o »vseživljenjskem učenju«,¹⁶ kjer akumulacija človeškega kapitala poteka tudi vzporedno z delom (na način raznih seminarjev in dodatnih izobraževanj in usposabljanj) in znotraj samega delovnega procesa (na način pridobivanja delovnih izkušenj in učenja »skozi prakso«).

Neoliberalni obrat v tako ekonomski teoriji kot ekonomski politiki v EU ima tri pomembne in problematične učinke na polje izobraževanja (ki so vidni predvsem v aktualnih reformah univerze). Prvič, univerza se decentralizira in atomizira, napotki EU in lokalni reformni programi gredo v smeri razbitja veliki univerz in ustanavljanja posameznih majhnih lokalnih univerz ter parauniverzitetnih institucij (»centrov znanja«, »podjetniških inkubatorjev«, »odličnostnih inštitutov«). Drugič, univerza in neformalne izobraževalne institucije se komercializirajo, »odpirajo gospodarstvu«, iščejo »alternativne« (tj. korporativne) vire financiranja, se organizirajo in delujejo kot podjetja, uvajajo šolnine in razmišljajo o ali uvajajo privatizacijo. Tretjič, kurikulumi in organizacija samega izobraževalnega procesa se iz klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti vse bolj transformira v produkcijo in diseminacijo »uporabnih in aplikabilnih« (tj. podjetniških in spremljajočih jih pravnih) znanj.

Vse tri spremembe (oziroma tendence v aktualnih poskusih reformiranja univerz v Evropi) postanejo razumljive, če upoštevamo osnovne postulate neoliberalne ekonomske in splošne družbene teorije in prevlado neoliberalne ekonomske politike v EU. Eden izmed ključnih prelomov, ki ga izvrši neoliberalizem glede na klasični liberalizem, je prehod od koncepta tržne menjave kot osnovnega družbenega mehanizma in posameznika-trgovca kot osnovne družbene enote (Hayek denimo kritizira načelo *laissez-faire* in videnje tržnega obnašanja kot spontanega in naravnega kot naivno in anahronistično – v neoliberalizmu ne gre več za spontano interakcijo posameznikov trgovcev po naravnih pravilih prostega trga, temveč za ekonomsko igro konkurence po formalnih in abstraktnih pravnih pravilih) h konkurenci kot osnovnemu družbenemu mehanizmu in podjetju kot osnovni družbeni enoti.¹⁷ Centralizirana velika javna univerza, ki naj bi producirala in posredovala študentom celoten korpus vednosti klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti, je, z neoliberalne perspektive, prav takšna zabloda kot centralizirana državna administrativna

¹⁶ Gl. sklep Evropskega parlamenta in sveta o uvedbi akcijskega programa na področju vseživljenjskega učenja: <http://www.cmepius.si/files/cmepius/userfiles/LLP/Copy%20of%20sklep-o-llp-si.pdf> (december 2010).

¹⁷ R. Hull, n. d., 129–159.

služba za regulacijo in planiranje ekonomije. Tako kot v ekonomski produkciji tudi v produkciji znanja ta, če verjamemo neoliberalni družbeni teoriji, funkcionira najbolj učinkovito oziroma optimalno, če je organizirana v sistem konkurenčne igre med posameznimi izobraževalnimi enotami, ki so tudi same organizirane kot podjetja. Medtem ko naj bi velika javna centralizirana univerza dušila napredek, razvoj in inovativne ideje, naj bi konkurenčna igra med več manjšimi univerzami-podjetji vse to ne le omogočala, temveč tudi aktivno spodbujala – zato so neoliberalni reformistični napori usmerjeni v razbijanje in drobljenje obstoječih velikih in ustanavljanje novih majhnih univerz ter zasebnih fakultet ter parauniverzitetnih institucij, kar naj bi vzpostavilo konkurenčne odnose in s tem nesluten napredek in razvoj produkcije znanja.

To nas pripelje k drugemu učinku neoliberalnih reform izobraževanja, tendenci po komercializaciji, uvajanju managerskih načinov upravljanja, uvajanju šolnin ipd. v tako novih privatnih tudi obstoječih javnih univerzah. Za dejansko uveljavljanje konkurenčne igre ni dovolj le razbiti veliko javno univerzo, tudi vsak njen sestavni del mora funkcionirati kot podjetje, mora biti reorganiziran na način, ki bo omogočal in spodbujal konkurenčno obnašanje na trgu izobraževalnih inštitucij. Tretji učinek, sprememba kurikulumov in načinov poučevanja od klasične humanistike in pozitivne naravoslovne znanosti k uporabnemu in praktičnemu znanju (denimo od filozofije k družboslovnemu pravu ali managementu človeških virov ter od teoretske fizike k tehnološkim študijam) je posledica novega pojmovanja figure študenta kot investitorja v in akumulatorja človeškega kapitala, kot postajajočega podjetnika, ki ga zanima znanje, ki mu bo prineslo čimvečji donos na človeški kapital na trgu delovne sile in ne abstraktno ter za iskanje zaposlitve neuporabno filozofiranje klasične humanistike ali za pristaša znanja že v načelu sumljiva pozitivna naravoslovna znanost. V vseh treh primerih se kaže izjemno proaktivna narava neoliberalnih ekonomskih in družbenih politik, ki je svetlobna leta daleč od klasičnega *laissez-faire* principa klasičnega liberalizma¹⁸ – konkurenčna družba znanja ne bo vzniknila sama od sebe, če bomo le pustili ekonomske akterje naj svobodno sledijo svojim naravnim impulzom, potrebno jo je aktivno vzpostaviti in organizirati, tudi (in predvsem) z aktivno državno politiko (katere racionalnost vladanja je v neoliberalni zgodovinski situaciji ekonomska racionalnost).

¹⁸ N. d., 159–185.

Družba znanja, trg delovne sile in zgodovinske naloge univerze

Če povzamemo osnovni zgodovinski determinanti koncepta družbe znanja – v neoliberalni polemiki proti socialistični regulaciji ekonomije in ekonomskemu planiranju se rodi koncept partikularnega znanja posameznega podjetnika kot protiutež objektivni, vsezajemajoči pozitivni znanosti socialističnih ekonomistov; in, v neoliberalni polemiki proti konceptu dela, kot ta nastopa v klasični liberalni politični ekonomiji in njeni marksistični kritiki – ko, po neoliberalnem epistemološkem obratu, delo ni več nekaj ločenega od in nasprotnega kapitalu, temveč tudi samo postane kapitalistična oziroma podjetniška praksa, le da v njej samostojni podjetnik-delavec ne razpolaga s produkcijskimi sredstvi, temveč upravlja s in investira le svoj »človeški kapital« –, se znanje pokaže kot najpomembnejši element človeškega kapitala, ki delavcu-podjetniku povečuje konkurenčnost na trgu delovne sile in s tem zagotavlja donos na investicije v izobraževanje in s tem človeški kapital. Iz tega sledi, da je pogoj družbe znanja deregulirana ekonomija in da je izobraževanje v njej neločljivo vezano na trg delovne sile. V socialni državi s polno zaposlenostjo družba znanja ne bi imela smisla – smiselna je le v zgodovinski situaciji visoke nezaposlenosti, zaostrenega boja za delovna mesta in kjer na trgu delovne sile med posamezniki iskanci zaposlitve vladajo odnosi konkurence. V družbi znanja izobraževanje nima svoje lastne, avtonomne politike in razvoja (teoretski oddelki v naravoslovju ali klasična humanistika so v bolonjski reformi »the first to go«), temveč postane suplementarna institucija trga delovne sile, »mala šola podjetništva«, kjer bodoči investitorji svojega človeškega kapitala tega akumulirajo.

To potrjuje tudi hkratno izvajanje lizbonske (ki je namenjena povečanju konkurenčnosti in učinkovitosti evropskega gospodarstva, katerega pogoj naj bi bil fleksibilen trg delovne sile) in bolonjske strategije (ki je namenjena uveljavljanju družbe znanja ter praktičnega, aplikabilnega ter z gospodarstvom povezanega izobraževanja) na ravni EU, kar sta nova dva velika projekta EU po ustanovitvi enotne valute in enotnega trga ter konsolidaciji prevlade neoliberalnega ekonomskega modela. Obe reformi (trga delovne sile in izobraževanja) sta tesno povezani. Prva je razredna ofenziva kapitalistov, ki si visoko stopnjo profitov zagotavljajo z ukinjanjem socialnih pravic, množičnim odpuščanjem (»fleksibilen« režim zaposlovanja), spremembami plačnega režima (plače vse bolj nadomeščajo honorarji oz. »fleksibilne« oblike plačila) in spremembami načina zaposlenosti, ki prav tako postaja vse bolj »fleksibilen« (namesto zaposlitev za nedoločen čas je vse

več različnih oblik zaposlitev za določen čas, na pogodbe ipd.). V situaciji množične brezposlenosti, oteženega iskanja zaposlitve, brutalnega socialno darvinističnega konkurenčnega boja za iskanje in ohranjanje obstoječih delovnih mest in mizernih plač, ki niti približno ne zadoščajo osnovnim materialnim in družbenim potrebam prebivalstva (ko denimo življenje v preplačani najeti sobi vse bolj postaja vseživljenjska perspektiva in si lahko le premožni privoščijo kredit za nakup stanovanja, medtem ko nakup stanovanja brez kredita ni dostopen skoraj nikomur več), se pravi, v situaciji realno obstoječega fleksibilnega oziroma dereguliranega trga delovne sile, ki naj bi – tako lizbonska strategija¹⁹ – zagotavljal konkurenčnost in učinkovitost gospodarstva, se, ob spremljavi ognjemetov in fanfar, kot rešitev pojavi družba znanja.

Družba znanja naj bi, po končani reformi izobraževalnega sistema, bodočim podjetnikom nudila znanje, s katerim lahko oplemenitijo svoj človeški kapital in pridobijo konkurenčno prednost pred ostalimi ter najdejo dobro zaposlitev za dobro plačilo tudi v novih, težjih pogojih, v razmerah naraščanja brezposlenosti in padanja realnih plač. Kljub vzneseni retoriki in vsemu podjetniškemu patosu, ki spremljata uvajanje družbe znanja, lahko takoj opazimo dva očitna paradoksa. Prvi je premeščanje odgovornosti za katastrofalno situacijo na trgu delovne sile na univerzo. V tem perverznejšem in neutemeljenem obratu perspektive zagovorniki bolonjske reforme odgovornost za visoko stopnjo nezaposlenosti in težave mladine pri iskanju zaposlitve krivijo domnevno rigidno in anahronistično univerzo, ki ne ponuja pravih znanj, veščin in kompetenc in jo je zato potrebno privatizirati, komercializirati in »poznanjiti« – po tej logiki je brezposlenost posledica tega, da iskalci zaposlitve nimajo dovolj znanja in s tem človeškega kapitala, zaradi česar težko najdejo službo. Iz takšne perspektive izgine tako sistemski pogled na kapitalizem in na brezposlenost kot obliko razrednega boja kapitalističnega razreda, ki z množičnim odpuščanjem in omejevanjem števila delovnih mest zaostre konkurenco na trgu delovne sile, kar je vzvod za nižanje plač (saj lahko kapitalisti, še posebej če so postopki odpuščanja »fleksibilni«, odpustijo obstoječe delavce, če ti niso zadovoljni z višino plače, in jih nadomeščajo s prej nezaposlenimi, ki so pripravljeni delati za manj) kot zgodovinski spomin – v času reguliranega trga delovne sile sta bili stopnja zaposlenosti in višina plač visoki kljub temu, da so delavci svojo izobrazbo pridobivali na klasični javni in avtonomni univerzi.

Drugi paradoks družbe znanja je, da rešitve, ki jih nudi, temeljijo na povečani konkurenčnosti posameznika, kar pomeni, da nujno ne veljajo za

¹⁹ Gl. http://europa.eu/scadplus/glossary/lisbon_strategy_en.htm (december 2010).

vse – posamezni podjetnik je lahko konkurenčen le na račun kolegov, s katerimi tekmuje na trgu delovne sile in družba znanja je nujna ekskluzivna in neegalitarna. Manično pridobivanje znanja in akumulacija človeškega kapitala je lahko, v najboljšem primeru, le obupana individualna strategija, a ne more zagotoviti splošnega blagostanja in polne zaposlenosti, saj je nujni pogoj konkurence socialna neenakost. Distribucija znanja na novi, podjetništvu prijazni, univerzi je zato ekskluzivna in elitistična – najboljše znanje, ki bo kasneje prineslo najboljšo plačo, si lahko privoščijo le tisti, ki lahko plača najvišjo šolnino. Družbi znanja ne gre za povečanje splošne stopnje izobraženosti ter materialnega in simbolnega blagostanja (tega podjetniške univerze ne morejo in tudi nočejo doseči), temveč le reproducira neenakost in družbeno izključevanje, ki ga producira deregulacija trga delovne sile. Z drugimi besedami: družba znanja ne bo rešila problemov povečevanja družbene neenakosti ter padanja življenjskega standarda in ukinjanja socialnih pravic, bo pa uničila univerzo.

Univerza ne le da ni odgovorna za destruktivne socialne učinke ekonomske deregulacije, teh niti ne more reševati ne v svoji javno-avtonomni ne v svoji bolonjsko-podjetniški obliki. Izobraževalne institucije ne morejo neposredno vplivati na državno (ali transdržavno) ekonomsko politiko in čeprav bi bila najelegantnejša rešitev težav, ki jih prinaša deregulacija trga delovne sile in ekonomije na splošno, njena ponovna regulacija na ravni celotne EU, je to, v trenutnih zgodovinskih razmerah, ko je dominantna tendenca v ekonomskih politikah EU oddaljevanje ekonomske in monetarne politike od kakršnegakoli javnega in demokratičnega nadzora in vpliva,²⁰ malo verjetno. A po drugi strani, čeprav univerza ne more neposredno vplivati na stopnjo zaposlenosti in družbene neenakosti, lahko nanjo vpliva posredno – a le, če se odpove klasičnemu konceptu avtonomije, na katerem temelji večina aktualnih kritik bolonjske reforme in družbe znanja, torej konceptu avtonomije, po katerem je univerza »hram duha« in mesto produkcije čiste in objektivne znanosti, ki jo moramo obraniti pred vulgarnimi in prostaškimi napadi ekonomije in podjetništva, ter začne aktivno delati na produkciji anti-neoliberalnih in anti-kapitalističnih teorij, ki so lahko osnova in/ali inspiracija za politične programe, gibanja in akcije, ki lah-

20 »V zvezi s tem so centralne banke zelo pomembne. Država in vladajoči razred sta bila zelo prebrisana. Neodvisnost centralnih bank – tj., ločitev monetarnega odločanja od volilnega procesa, ki omogoča vsaj nekaj nadzora – je bila zelo prebrisana poteza. Monterana politika je postala ekskluzivna zadeva specialistov in o njej javnost ne more razpravljati. To je neumnost. Monetarna politika bi morala biti, tako kot je davčna politika, podvržena javnim razpravam, ljudskim zahtevam in razrednemu boju.« (Costas Lapavistas, *The Credit Crunch*, *International Socialism* 117 (2007), <http://www.isj.org.uk/?id=395> (december 2010).)

ko potencialno ukinejo neoliberalizem. To ne pomeni popolne odpovedi konceptu avtonomije, le njegovo redefinicijo – avtonomija ne več kot proizvodnja čiste in objektivne teorije, temveč avtonomija kritične in angažirane teorije, ki ne popušča pod pritiski trenutno dominantne neoliberalne ideologije (tudi v njenih mehkejših različicah, denimo stiglitzevskega post-Washingtonskega konsenza ali giddensovske tretje poti), avtonomija, ki bo omogočala eksplicitno politično motivirano teoretsko produkcijo v smeri kritike družbe znanja in delanja akcijskih načrtov za njeno ukinitv. Tudi neoliberalizem se je začel kot intelektualno gibanje²¹ in morda je boj za ohranitev javne univerze in redefinicijo njene avtonomije prelomna strateška zgodovinska priložnost – posebej glede na to, da je aktualna ekonomska in finančna kriza že sama zamajala neoliberalno dogmo in vzbudila dvom v upravičenost neoliberalnih ekonomskih in monetarnih politik – za kreacijo prostora, kjer se lahko – kot je pokazala politična lucidnost in teoretska prelomnost aktualnih študentskih uporov po vsej Evropi – začne teoretska in politična produkcija novih oblik socializma.²²

21 Dieter Plehwe in Bernhard Walpen, *Between Network and Complex Organization: The Making of Neoliberal Knowledge and Hegemony*, v: Gisela Neunhöfer, Dieter Plehwe in Bernhard Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, London in New York 2006, 27–51.

22 Perry Anderson, *Beyond Neoliberalism*, 2000, <http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=1562&C=1432> (december 2010).

Monografija temelji na raziskovalnem projektu Oblikovanje, razvoj in pojma Evrope v slovenskih časopisih v drugi polovici 20. stoletja, ki je potekala na Pedagoškem inštitutu od februarja 2008 do februarja 2011. Tekom raziskave smo analizirali poročanje Dela in Dnevni-ka o šestih, za zgodovino Evrope prelomnih, dogodkih: madžarski vsta-ji leta '56, zaprtju meje med obema Nemčijama in začetku gradnje Berlin-skega zidu leta '61, študentskem upor in splošni stavki v Franciji leta '68, okupaciji Češkoslovaške leta '68, uvedbi vojnega stanja na Poljskem leta '81 in rušenju Berlinskega zidu leta '89.

Dogodke smo analizirali z metodo kritične analize diskurza (v izvirni-ku critical discourse analysis ali krajše CDA), ki vključuje tako lingvistič-no analizo in analizo argumentacije v izbranem (v našem primeru časopi-snem) diskurzu kot hkratno analizo zgodovinskega, političnega in družbe-nega ozadja ter pogojev tega diskurza. Prvi del monografije sestavljajo razi-skovalna poročila in materiali o naštetih dogodkih oziroma besedila, ki so neposredno vezana na raziskavo.

Drugi del je sestavljen iz besedil, ki predstavljajo podrobnejšo in širšo obravnavo predvsem dveh prelomnih let: '68 in '89 oziroma dogodkov, ki so se v teku raziskave pokazali za najpomembnejše za oblikovanje pojma Evrope, kot ga poznamo danes. Leto '68 je v zgodovini Evrope predstavlja-lo prvo množično in precizno politično artikulirano problematizacijo po-vojne evropske družbeno-politične ureditve tako na kapitalističnem Zaho-du kot na socialističnem Vzhodu. Na obeh straneh železne zavese so leta '68 izbruhnili upori proti rigidnemu sistemu državne administracije, bedi

tovarniškega življenja in družbe dela in deficitu neposredne demokracije oziroma dejanske ljudske participacije v političnem življenju. Glavne zahteve leta '68 lahko strnemo pod zahtevo po demokratičnem socializmu, tj. preseganju tako etatizma in politične dominacije strank(e) kot produkcijskih razmerij, značilnih za industrijske družbe srede 20. stoletja.

Če je leta '68 v Evropi prevladovala levičarska politična imaginacija, je bilo leta '89 obratno. Zahteve po demokratičnem socializmu so se umaknile klasično liberalnim zahtevam po človekovih pravicah, svobodi govora in gibanja, parlamentarni demokraciji za vse in tihemu pristanku na domnevno neizogibnost globalne prevlade kapitalizma. Evropski politični imaginarij se je skrčil na opozicijo svobodni svet / totalitarizem, kjer je pripadanje svobodnemu svetu oziroma ukinjanje »totalitarnega« realno obstoječega socializma pomenilo tudi določeno, pogosto neprijetno, koncesije »zahodnemu načinu življenja«. Obrat v desno po letu '89 je očiten tako v razvoju EU v devetdesetih kot v politični klimi postsocialistične vzhodne Evrope v obdobju tranzicije.

Tretji del monografije sestavljajo besedila, ki niso neposredno vezana na raziskavo in ki obravnavajo sodobnejše teme v družbeno-političnem razvoju Evrope od leta '89 dalje. Prvo poglavje tretjega dela obravnava razvoj politike dela v Evropi od dilem industrijske družbe in eksperimentov z delavskim samoupravljanjem do ekspertnega »managementa«, ki naj bi bil nujnost v tako imenovani postindustrijski družbi. Drugo poglavje podrobneje obravnava spremembe v načinu dela in produkcije v kulturnem polju, kjer pokažemo, da v sodobnih transformacijah načina produkcije ne gre za prehod od industrijske k postindustrijski družbi, temveč za industrializacijo prej avtonomnih področij kulturne in intelektualne produkcije, kot so novinarstvo, umetnost in znanost. V tretjem poglavju tretjega dela se podrobneje ukvarjamo s politično-ekonomskim razvojem EU od začetka devetdesetih do danes in z reformami univerze ter trga delovne sile (Bolonjska in Lizbonska strategija), ki pomenijo tako degradacijo intelektualnega dela kot prekarizacijo prej stabilnih delovnih razmerij, značilnih za socialno državo 20. stoletja.

This book is based on the research project “The Formation, Development, and Uses of the Concept of Europe in Slovenian Newspapers in the Second Half of the Twentieth Century,” which was carried out at the Educational Research Institute from February 2008 to February 2011. During the research project, reports published in *Delo* and *Dnevnik* on six watershed events for Europe were analyzed: the Hungarian Revolution of 1956, the closure of the border between the two German states and the beginning of construction of the Berlin Wall in 1961, the student uprising and general strike in France in 1968, the occupation of Czechoslovakia in 1968, the introduction of martial law in Poland in 1981, and the fall of the Berlin Wall in 1989.

The events were analyzed using critical discourse analysis (CDA), which includes both linguistic analysis and analysis of argumentation in selected (in this case, newspaper) discourse as well as simultaneous analysis of historical, political, and social backgrounds and the conditions for this discourse. The first part of the volume consists of research reports and materials on these events; that is, texts that are directly connected to the research.

The second part comprises texts representing a more detailed and broader treatment of two watershed years in particular: 1968 and 1989, or the events that, during the course of this research, turned out to be the most important for shaping the concept of Europe as it is known today. The year 1968 was the first mass-movement and specifically politically articulated problematization of the postwar sociopolitical arrangement in both the capitalist West and the communist East. On both sides of the Iron Cur-

tain, unrest broke out in 1968 against the rigid system of state administration, the misery of factory life and the “labor society,” and the lack of direct democracy or actual popular participation in political life. The main demands of 1968 can be summed up as the demand for democratic socialism; that is, moving not only beyond statism and the political domination of the party (or parties), but also beyond the production conditions typical for industrial societies of the mid-twentieth century.

Whereas 1968 in Europe was dominated by the leftist political imagination, 1989 was the opposite. Demands for democratic socialism gave way to traditional liberal demands for human rights, freedom of speech and freedom of movement, parliamentary democracy for all, and tacit acquiescence to the presumably inexorable global domination of capitalism. The European political imagination shrank to the opposition between the free world versus totalitarianism, in which membership of the free world or the abandonment of “totalitarian” communism in practice also represented specific, often unpleasant, concessions to the “Western lifestyle.” This shift to the right after 1989 was manifest both in the development of the EU in the 1990s as well as in the political climate of post-communist eastern Europe during the transition period.

The third part of the volume consists of texts that are not directly connected to the research and that address more contemporary topics in the sociopolitical development of Europe from 1989 onwards. The first chapter in part three addresses the development of labor policy in Europe, from the question of industrialized society and experiments with workers’ self-management to professional “management,” which is considered a necessity in “postindustrial” society. Chapter two takes a closer look at changes in work and production patterns from a cultural perspective, showing that modern transformations of the mode of production do not involve a transition from industrial to postindustrial society, but the industrialization of what were previously autonomous areas of culture and intellectual production such as journalism, art, and science. The third chapter in part three focuses on the political and economic development of the EU from the beginning of the 1990s to the present and on university and labor-market reforms (the Bologna and Lisbon Processes), which represent both a degradation of intellectual labor as well as precarization of the previously stable working conditions characteristic of the twentieth-century welfare state.

- Aglietta, M., *A Theory of Capitalist Regulation*, Verso, London in New York 1987.
- Allen, C. S., »Ordo-liberalism« trumps Keynesianism: Economic policy in Federal republic of Germany and the EU, v B. H. Moss ur., *Monetary union in crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 199–222
- Althusser, L., Ideologija in ideološki aparati države, v: Zoja Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
- Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London in New York 2006.
- Anderson, P., Beyond Neoliberalism, 2000. [Http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=1562&C=1432](http://www.religion-online.org/showchapter.asp?title=1562&C=1432) (december 2010).
- Angelis, M. in D. Harvie, Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education, v: *University of Leicester research archive*, april 2006. [Https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680](https://lra.le.ac.uk/handle/2381/2680) (december 2010).
- Arrighi, G., Adam Smith in Beijing, Verso, London in New York 2008.
- Arrighi, G., *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, Sage, London 1985.
- Arrighi, G., *The Long Twentieth Century*, Verso, London in New York 2002.
- Bague, E., N. Comerma in I. Terradas, An Analytical Perspective for the Understanding of the Higher Education European Space: A View from the University of Barcelona, v: *New proposals* 2 (2010), 9–19.

- Balibar, É., *Mi, državljani Evrope?* Sophia, Ljubljana 2007.
- Baškovič, C., *ČSSR 1968*, KRT, Ljubljana 1982.
- Baškovič, C., P. Gantar, M. Pungartnik in P. Zgaga, *Študentsko gibanje 1968–1972*, KRT, Ljubljana 1982.
- Bauman, Z., *Tekoča moderna*, Založba /*cf, Ljubljana 2002.
- Becker, G. S., *Human Capital*, Chicago University Press, Chicago 1993.
- Bell, D., *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York 1976.
- Bieling, H. J., Neoliberalism and Communitarism: Social Conditions, Discourses and Politics, v: G. Neunhöfer, D. Phlewe in B. Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, Routledge, London in New York 2006, 207–222.
- Bourdieu, P., *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge 1997.
- Bourdieu, P., *On Television*, The New Press, New York 1998.
- Bourdieu, P., *The Field of Cultural Production*, Columbia University Press, New York 1993.
- Bourdieu, P., The Political Field, the Social Science Field, and the Political Field, v: R. Benson and E. Neveu (ur.), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Polity Press, Cambridge in Malden 2005, 29–48.
- Boutang, Y. M., Cognitive Capitalism and Entrepreneurship, prispevek na Conference on *Capitalism and Entrepreneurship*, Cornell University, Ithaca 28.9. 2007. [Http://www.economyandsociety.org/events/YMoulier_Boutang.pdf](http://www.economyandsociety.org/events/YMoulier_Boutang.pdf) (december 2010).
- Braverman, H., *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, New York 1998.
- Breznik, M. in L. Radojevič, Polje kulturne produkcije na področju glasbenih umetnosti, (raziskovalno poročilo), Filozofska fakulteta, Ljubljana 2009.
- Buden, B., Children of Postcommunism, v: Radical philosophy 159 (2010). [Http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=-2369&editorial_id=28990](http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=-2369&editorial_id=28990) (december 2010).
- Caffentzis, G., Crystals and Analytic Engines: Historical and Conceptual Preliminaries to a New Theory of Machines, v: *Ephemera* 7 (2007), 24–45.

- Caffentzis, G., The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri, 1998. [Http://korotonomedia.net/otonomi/caffentzis.html](http://korotonomedia.net/otonomi/caffentzis.html) (december 2010).
- Caffentzis, G., Why Machines Cannot Create Value; or, Marx's Theory of Machines, v: J. Davis, T. A. Hirschl in M. Stack (ur.), *Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, Verso, London in New York 1997, 29–55.
- Castells, M., *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Malden, Oxford in West Sussex 1999.
- Centrih, L., P. Krašovec in T. Velagić (ur.), *Oddogodenje zgodovine*, ZAK, Ljubljana 2008.
- Cillia, R., K. Liebhart, M. Reisigl in R. Wodak ur., *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2003.
- Cleaver, H., Notes on the Origin of the Debt Crisis, v: *Midnight Notes* 11 (1990), 18–22. [Http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc4.pdf](http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc4.pdf) (december 2010).
- Clover, J., 1989: *Bob Dylan Didn't Have This to Sing About*. University of California Press, Berkeley 2009.
- Dernovšek, I., Bolj se spleča plačati kazni kot izplačati plačo, v: *Dnevnik*, 19.5. 2010, 4.
- Doogan, K., *New Capitalism?* Polity Press, Cambridge, Oxford in Boston 2009.
- Ducrot, O., *Izrekanje in izrečeno*, Studia humanitatis, Ljubljana 1988.
- Dumenil, G. in D. Levy, The Neoliberal Counterrevolution, v: D. Johnston in A. Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Pluto Press, London in Ann Harbor 2005, 9–20.
- Engels, F. in Marx, K., *Komunistični manifest*, Komunist, Ljubljana 1976.
- Fairclough, N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London in New York 1995.
- Fairclough, N., *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge 1992.
- Federici, S., Inscrutable China: Reading Struggles through the Media, v: *Midnight notes* 11 (1990), 30–34. [Http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc7.pdf](http://www.midnightnotes.org/pdfnewenc7.pdf) (december 2010).
- Federici, S., Precarious Labor: A Feminist Viewpoint, v: *Upping the Anti*, 7. 6. 2008. [Http://auto_sol.tao.ca/node/3074](http://auto_sol.tao.ca/node/3074) (december 2010).

- Fine, B., Financialisation, the Value of Labour Power, the Degree of Separation, and Exploitation by Banking, v: *Summer Seminar Series*, 30.4. 2009. [Http://eprints.soas.ac.uk/7480/](http://eprints.soas.ac.uk/7480/) (december 2010).
- Fisher, M., *Capitalist Realism*, Zero Books, London 2009.
- Foucault, M., *Society Must be Defended*, Penguin, London 2004.
- Foucault, M., *The Birth of Biopolitics*, Basingstoke, Palgrave MacMillan 2008.
- Foucault, M., *Vednost – oblast – subject*, Krt, Ljubljana 1991.
- Foucault, M., *Zgodovina seksualnosti*, ŠKUC, Ljubljana 2010.
- Frank, A. G., The Development of Underdevelopment, v: *Monthly Review* 18 (1966). [Http://findarticles.com/p/articles/mi_m1132/is_n2_v41/ai_7659725](http://findarticles.com/p/articles/mi_m1132/is_n2_v41/ai_7659725) (december 2010).
- Friedman, G. »Has European Economic Integration Failed? v: B. H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 173–197.
- Friedman, M., *Capitalism and Freedom*, Chicago University Press, Chicago 1982.
- Gorz, A., *Zbogom proletarijatu*, Ranička štampa, Beograd 1982.
- Gowan, P., Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe, v *New Left Review* 213 (1995), 3–60.
- Gramsci, A., Amerikanizem in fordizem, v: *Izbrana dela*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1974, 299–344.
- Harvey, D., *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Harvey, D., *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Henninger, M., Doing the Math: Reflections on the Alleged Obsolescence of the Law of Value under Post-Fordism, v: *Ephemera* 71 (2007), 158–177.
- Hobsbawm, E. J., *Zanimivi časi*, Sophia, Ljubljana 2004.
- Holmstrom, N. in R. Smith, The Necessity of Gangster Capitalism Primitive Accumulation in Russia and China, *Monthly Review* 2000. [Http://monthlyreview.org/200holm.htm](http://monthlyreview.org/200holm.htm) (december 2010).
- Hull, R., The Great Lie: Markets, Freedom and Knowledge, v: G. Neunhöfer, D. Phlewe in B. Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, Routledge, London in New York 2006, 141–156.

- Ivelja, R., Znanost in javna univerza v neusmiljenih lovkah komercializacije, v: *Dnevnik*, 19. 5. 2010, 5.
- Jameson F., *Postmodernizem*, Analecta, Ljubljana 2001.
- Johnston, D. in A. Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Pluto Press, London 2005.
- Krašovec, P., Dvojno delo ideologije, avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti, v: Krašovec, P., Žagar, I. Ž. ur., *Medijske politike v postsocializmu*, Pedagoški inštitut, Ljubljana 2009.
- Krašovec, P., Kako misliti NOB in Jugoslavijo? Reaktivacija revolucionarne politike proti revizionističnim pasijonom in nostalgiji za kulturo. (v tisku)
- Krašovec, P., Politika politike konsenza, v Božidar Flajšman (ur.), *O argumentaciji in retoriki v političnem in javnem prostoru*, Državni svet Republike Slovenije, Ljubljana 2009, 77–83.
- Krašovec, P., Svi antikomunisti su tigrovi od papira, v: *Novosti* 546 (2010). [Http://www.novosti.com/2010/06/svi-antikomunisti-su-tigrovi-od-papira](http://www.novosti.com/2010/06/svi-antikomunisti-su-tigrovi-od-papira) (december 2010).
- Kundera, M., *Življenje je drugje*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1979.
- Lacan, J., *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*, Analecta, Ljubljana 1996.
- Laclau, E., in Mouffe, C., *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, London in New York 1985.
- Lapavistas, C., The Credit Crunch, v: *International Socialism* 117 (2007).
- Lazzarato, M., From Capital-Labour to Capital-Life, v: *Ephemera* 43 (2004), 187–208.
- Lebowitz, M., *Build it Now: Socialism for the Twenty-first Century*, Monthly Review Press, New York 2006.
- Lenin, V. I., Kaj delati?, v: *Izbrana dela I.*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.
- Li, M., *Vzpon Kitajske in propad kapitalističnega gospodarskega sveta*, Sophia, Ljubljana 2010.
- Lleras, M. P., *Investing Human Capital*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Luxemburg, R., *Izbrani spisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.

- Luxemburg, R., Kaj hoče Spartakova zveza? V: *Izbrani spisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.
- Majakovski, V. V., *Lirika*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972.
- Majer, B. *Ob filozofsko-političnih tezah v Novi reviji*. Komunist, Ljubljana 1987.
- Marx, K. in F. Engels, Nemška ideologija, v: MEID II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 5–352.
- Marx, K. in F. Engels, Nemška ideologija, v: MEID II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 5–352.
- Marx, K., *Kapital I*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1961.
- Marx, K., *Kapital II*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1987.
- Marx, K., Prispevek k židovskemu vprašanju, v MEID I., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1969, 149–188.
- Marx, K., Razredni boji v Franciji, v: MEID III, Cankarjeva založba, Ljubljana 1967, 7–163.
- Marx, K., Uvod v *Očrte kritike politične ekonomije*, v: MEID IV, Cankarjeva založba, Ljubljana 1968, 11–47.
- Mayall, R., *Dear Granny Smith: A Letter from your Postman*, Short Books, London 2009.
- Medina, E., Designing Freedom, Regulating a Nation: Socialist Cybernetics in Allende's Chile, v: *Journal of Latin American Studies* 38 (2006), 571–606.
- Močnik, R., *3 teorije: Ideologija, nacija, institucija*, Založba /*cf., Ljubljana 1999.
- Močnik, R., *Extravagantia II: Koliko fašizma?*, Studia humanitatis, Ljubljana 1995.
- Močnik, R., *Julija Primic v slovenski književni vedi*, Sophia, Ljubljana 2006.
- Močnik, R., *Julija Primic v slovenski književni vedi*, Sophia, Ljubljana 2006.
- Močnik, R., Mit v teoriji ideologije, v: Veyne, P. *So Grki verjeli v svoje mite?* Založba /*cf, Ljubljana 1998.
- Močnik, R., *Veselje v gledanju*, Založba /*cf., Ljubljana 2007.
- Moss, B. H. (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke in New York 2005.

- Moss, B. H., From ERM to EMU: EC Monetarism and its Discontents, v: B. H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 145–171.
- Moss, B. H., National Labor Regimes: The EC in Class Context, v: B. H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 92–121.
- Moss, B. H., Socialist Challenge: Class Politics in France, v: B. H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 121–145.
- Moss, B. H., Theories of Integration: American Political Paradigms, v: B. H. Moss (ur.), *Monetary Union in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, 74–92.
- Negri, A., in Hardt, M., *Imperij*, Študentska založba, Ljubljana 2003.
- Negri, A., in Hardt, M., *Multituda*, Študentska založba, Ljubljana 2005.
- Neveu, E., Bourdieu, the Frankfurt School, and Cultural Studies: On Some Misunderstandings, v: R. Benson and E. Neveu (ur.), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Polity Press, Cambridge in Malden 2005, 195–214.
- Nights of Labor, State or Market? What Links Red Star, Cybersyn and Flower Market? v: *Nights of Labor*, 1. 7. 2010. [Http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/07/01/state-or-market-what-links-red-star-cybersyn-and-flower-market](http://nightsoflabour.wordpress.com/2010/07/01/state-or-market-what-links-red-star-cybersyn-and-flower-market) (december 2010).
- OECD, *The Knowledge-based Economy*, 1996. [Http://www.oecd.org/data-oecd/51/8/1913021.pdf](http://www.oecd.org/data-oecd/51/8/1913021.pdf) (december 2010).
- Pejović, S., *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1966.
- Perelman, M., *The Invention of Capitalism*, Duke University Press, Durham in London 2000.
- Pirjevec, J., *Jugoslavija Nastanek, razvoj ter razpad Karadjodjevićeve in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper 1995.
- Plehwe, D. in B. Walpen, Between Network and Complex Organization: The Making of Neoliberal Knowledge and Hegemony, v: G. Neunhöfer, D. Phlehwe in B. Walpen (ur.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, Routledge, London in New York 2006, 27–51.
- Pleterski, J. in B. Božič, *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije*, Založba Obzorja, Maribor 1975.

- Popov, N., *Jugoslavija pod naponom promjena*, Samozaložba, Beograd 1990.
- Postone, M. *Time, Labor and Social Domination*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.
- Rifkin, J., *Konec dela*, Krtina, Ljubljana 2007.
- Ross, K., *May '68 and its Afterlives*, Chicago University Press, Chicago 2002.
- Smith, T., The »General Intellect« in the *Grundrisse* and Beyond, 2008. [Http://www.public.iastate.edu/~tonys/10%20The%20General%20Intellect.pdf](http://www.public.iastate.edu/~tonys/10%20The%20General%20Intellect.pdf) (december 2010).
- Tamas, G. M., Gdje smo pogriješili? 2010. [Http://www.slobodnifilozofski.com/2010/02/ljetna-skola-intervju-s-gaspar-miklos.html](http://www.slobodnifilozofski.com/2010/02/ljetna-skola-intervju-s-gaspar-miklos.html) (december 2010).
- Therborn, G., *From Marxism to Post-Marxism*, Verso, London in New York 2008.
- Toporowski, J., Neoliberalism: The Eastern European Frontier, v: D. Johnston in A. Saad-Filho (ur.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Pluto press, London in Ann Harbor 2005, 215–222.
- Tripalo, M., *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb 1989.
- Tronti, M., Politics at Work, 2008. [Http://conjunctural.blogspot.com/2008/10/old-guard-on-new-crisis-pt-2-mario.html](http://conjunctural.blogspot.com/2008/10/old-guard-on-new-crisis-pt-2-mario.html) (december 2010).
- Van Leeuwen, T., The Representation of Social Actors, v: C. R. Caldas Coulthard in M. Coulthard (ur.), *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*, Routledge, London in New York 1996.
- Veyne, P., *So Grki verjeli v svoje mite?* Založba /*cf., Ljubljana 1998.
- Vezjak, B., Medijska fenomenologija: O avtonomiji in cenzuri v Sloveniji skozi logiko navideznosti, v: P. Krašovec in I. Ž. Žagar (ur.), *Medijska politika v postsocializmu.*, Pedagoški inštitut, Ljubljana 2009, 36–62.
- Weis, G. in R. Wodak, *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2003.
- Wodak, R., R. de Cillia, M. Reisigl in K. Liebhart, *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999.
- Wood, E. M., *The Retreat from Class*, Verso, London in New York 1998.

1968 25, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 59, 61,
65, 69, 81, 82, 87, 88, 92, 93, 125,
126, 127, 128, 136, 139, 141, 145,
146, 147, 148, 150, 151, 152, 155,
157, 160, 171, 176, 177, 180, 184,
196, 197, 198, 232, 235, 236, 256
1989 11, 85, 88, 91, 92, 94, 127, 146,
169, 170, 181, 182, 183, 184, 185,
262

A

absolutna presežna vrednost 220,
221, 233
akumulacija z razlašanjem 222, 223
alienacija 196, 198, 199, 207, 208, 234
Anderson, Benedict 136, 249
Angelis, Massimo de 207
antifašistični boj 30, 149, 160, 164,
166
antifašizem 27, 91, 93, 145, 149, 160,
162, 164, 166, 169, 172, 173, 175,
177, 198, 201, 202
antikapitalizem 151, 152
Arrighi, Giovanni 50

B

Bahtin, Mihail 134
Balibar, Etienne 91
Bauman, Zygmunt 219
Berlin 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45,
46, 47, 49, 50, 52, 85, 88, 89, 99,
100, 104, 110, 112, 118, 120, 122,
169, 170, 181, 183, 184, 197, 198
Berlinski zid 11, 45, 46, 47, 48, 53, 82,
85, 86, 88, 89, 90, 92, 94, 101, 118,
122, 169, 181, 183
birokratski socializem 25, 105, 109,
136, 138, 139, 140, 142, 143, 158,
165, 167, 172, 181, 233
Borba 104, 127, 128, 133, 134, 140,
141
Bourdieu, Pierre 139, 141, 191, 211,
212, 213, 214, 215, 223, 224, 229
Brandt, Willy 50
Budimpešta 11, 15, 16, 18, 20, 22, 24,
27, 29, 30, 31, 40, 70, 86, 95, 98, 112

C

Caffentzis, George 207

civilna družba 192, 194

Cohn-Bendit, Daniel 56, 57, 58, 62,
101, 103, 149

Cybersyn 208

Č

Českoslovaška 20, 47, 50, 52, 65, 66,
67, 69, 70, 71, 72, 73, 91, 104, 106,
108, 109, 110, 111, 118, 125, 126,
129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 157, 158, 161, 162, 163,
165, 166, 167, 171, 176, 180, 198človeški kapital 203, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248

D

de Gaulle, Charles 56, 57, 58, 59, 62,
63, 101, 103, 104, 107, 153, 155

deindustrializacija 202, 205

delavci 15, 18, 20, 21, 22, 23, 30, 38,
41, 42, 46, 47, 56, 57, 58, 62, 63, 73,
87, 95, 97, 99, 100, 101, 103, 104,
111, 112, 115, 117, 125, 136, 151,
152, 153, 154, 155, 164, 177, 181,
182, 185, 190, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 202, 204, 206, 207, 208,
217, 220, 221, 225, 227, 229, 234,
235, 247delavske pravice 190, 191, 192, 194,
195, 197, 199, 201, 203, 205, 209delavski razred 15, 30, 32, 40, 62, 78,
95, 96, 97, 99, 101, 104, 108, 109,
110, 112, 115, 116, 150, 152, 156,
179, 180, 195, 197, 199, 202, 203,205, 206, 216, 221, 222, 223, 233,
234, 235delavski sveti 21, 22, 31, 79, 172, 173,
175, 177, 178, 180, 199delavsko samoupravljanje 30, 34,
35, 36, 57, 87, 96, 98, 102, 105, 109,
115, 119, 126, 139, 140, 146, 152,
155, 156, 163, 164, 167, 169, 170,
175, 176, 180, 218delo 18, 38, 39, 49, 90, 105, 115, 140,
151, 155, 156, 157, 170, 176, 182,
189, 190, 192, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 200, 201, 202, 203, 204,
205, 206, 207, 208, 209, 218, 220,
221, 222, 225, 226, 227, 228, 229,
233, 234, 242, 243, 244, 246Delo 11, 37, 38, 40, 41, 42, 45, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59,
61, 65, 67, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
82, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 119,
120, 121, 122, 128, 132, 141, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
155, 156, 157, 158, 160, 161, 162,
163, 165, 166, 167, 189delovna sila 40, 189, 194, 203, 205,
221, 222, 224, 226, 227, 228, 236,
242, 245, 246, 247, 248demokracija 17, 20, 21, 22, 23, 30, 32,
34, 35, 36, 48, 53, 57, 63, 81, 82, 83,
87, 89, 90, 92, 93, 96, 98, 102, 105,
109, 116, 119, 135, 137, 140, 142,
143, 146, 148, 149, 150, 152, 155,
156, 159, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 167, 169, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 180, 181, 182,
184, 185, 192, 198, 199, 234, 237demokratični socializem 25, 34, 71,
143, 166

demonstracije 17, 39, 49, 55, 147

deregulacija 181, 216, 217, 241, 248
deskilling 221, 222, 225, 229

Dnevnik 11, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 37,
 41, 42, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 55,
 61, 65, 67, 69, 75, 76, 78, 82, 85, 86,
 88, 89, 90, 91, 101, 119, 120, 122,
 128, 129, 146, 147, 148, 149, 150,
 152, 153, 154, 157, 158, 160, 165,
 194, 227

Doogan, Kevin 219

družba znanja 222, 240, 241, 242,
 246, 247, 248, 249

Dubček, Aleksander 70, 71, 104,
 109, 149

Ducrot, Oswald 135

E

ekonomija 189, 192, 193, 194, 195,
 198, 201, 202, 203, 205, 208

eksploatacija 84, 200, 204, 207, 208,
 209, 228, 242

Engels, Friedrich 158

EU 84, 91, 145, 189, 190, 193, 231,
 232, 233, 235, 236, 237, 244, 246,
 248

Evropa 11, 23, 24, 25, 29, 36, 38, 45,
 46, 47, 55, 59, 61, 67, 70, 73, 75, 76,
 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108,
 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
 119, 120, 121, 122, 126, 145, 146,
 147, 150, 151, 153, 156, 157, 159,
 160, 161, 162, 164, 165, 166, 169,
 170, 171, 173, 175, 178, 182, 183,
 184, 185, 195, 196, 198, 204, 205,
 217, 222, 231, 232, 234, 236, 244,
 249, 251

evropska integracija 88, 90, 91, 92,
 93, 102, 145

F

Fairclough, Norman 132, 134

Federici, Silvia 182, 206, 207

Fisher, Mark 200

fleksibilizacija 189, 194, 200, 211, 226,
 227, 228, 229

formalna subsumpcija 220, 226

Foucault, Michel 48, 81, 141, 158,
 159, 160, 163, 167, 195, 199, 236,
 238, 239

Francija 11, 43, 49, 51, 56, 57, 58, 62,
 63, 80, 82, 102, 116, 135, 147, 149,
 150, 151, 152, 153, 154, 156, 164,
 167, 180, 182, 211

Freud, Sigmund 93

formalna subsumpcija 221

G

globalizacija 219, 223

governmentality 199, 238, 239, 240,
 242

H

Harvey, David 82, 84, 92, 146, 179,
 207, 216, 222

hladna vojna 46, 49, 50, 52, 82, 83,
 84, 89, 92, 105, 119, 122, 170, 178

I

identiteta 192, 193

ideologija 32, 36, 39, 49, 58, 139, 144,
 154, 171, 178, 190, 211, 214, 232,
 249

imaterialno delo 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 223

industrializacija 195, 196

industrija 195, 199, 200, 204

inflacija 179, 232, 233, 235, 236, 238

informacijska doba 217, 225

informacijska družba 208, 219, 223

intertekstualnost 134

ironija 135

J

Jaruzelski, Wojciech 75, 76, 77, 78,
79, 112, 117, 177, 178, 216

Jugoslavija 12, 16, 18, 19, 23, 25, 29,
30, 31, 33, 52, 53, 57, 61, 62, 65, 66,
67, 70, 72, 81, 85, 86, 87, 88, 93, 95,
97, 98, 104, 108, 109, 111, 113, 115,
118, 119, 122, 126, 127, 128, 133,
135, 136, 140, 146, 148, 150, 152,
156, 157, 160, 161, 162, 163, 164,
165, 166, 171, 175, 176, 189, 190,
198, 199, 201, 202

K

Kadar, Janos 17, 23, 24, 31, 34, 35,
36, 95, 97, 98, 104, 176

kapital 203, 204, 205, 207, 208, 220,
221, 224, 225, 228, 246

kapitalizem 19, 21, 22, 24, 25, 53, 87,
90, 92, 96, 105, 107, 140, 143, 146,
148, 149, 150, 151, 152, 155, 156,
157, 161, 162, 163, 164, 165, 166,
167, 169, 171, 172, 174, 176, 179,
181, 182, 183, 184, 185, 192, 194,
195, 196, 201, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 215, 219, 220, 221,
222, 223, 225, 226, 228, 231, 232,
233, 234, 238, 240, 242, 243, 247

Keynes, John M. 201

komercializacija 211, 218, 227, 245

komunitarizem 237

komunizem 59, 72, 93, 102, 104, 113,
143, 155, 156, 159, 173, 183, 196,
202, 204, 205, 207, 217

konkurenca 51, 87, 93, 102, 202, 223,
224, 225, 228, 238, 239, 240, 241,
244, 245, 246, 247, 248

konkurenčnost 189, 194, 195, 200,
226, 228, 233, 236, 246, 247

konkurenčnost gospodarstva 189,
194, 195, 200

konstantni kapital 221, 225, 227

kontrarevolucija 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 56,
96, 98, 105, 109, 111, 115, 116, 133,
134, 140, 142, 143, 158, 162, 171,
176, 177, 178, 180, 215

Krašovec, Primož 154

Kristeva, Julia 134

kulturno polje 126, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 217, 218, 219, 223,
224, 225, 227, 228, 229

L

Lacan, Jacques 142, 143

Lange, Oskar 201

Lebowitz, Michael 199

Lenin, Vladimir Iljič 104, 109, 113,
156, 157, 158, 170, 174, 196

ljudska demokracija 16, 17, 20, 32,
87, 93, 96, 160, 164, 169, 170

ljudstvo 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
31, 32, 33, 35, 36, 45, 46, 65, 66, 80,
93, 95, 96, 97, 104, 109, 112, 115,
125, 133, 141, 154, 155, 158, 163,
164, 165, 199, 200

Luxemburg, Rosa 141, 146, 170, 173,
174, 175, 178, 184, 198

M

Maastrichtska pogodba 232, 236, 237

Madžarska 11, 16, 18, 20, 21, 23, 24,
25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36,

47, 52, 82, 85, 86, 88, 95, 97, 98,
104, 108, 111, 118, 122, 125, 133,
169, 170, 171, 172, 173, 176, 177,
198, 204

marksizem 23, 96, 98, 119, 127, 189,
190, 193, 198, 203, 206, 214, 238,
242

Marx, Karl 90, 104, 109, 158, 159,
182, 195, 196, 197, 199, 203, 204,
207, 218, 219, 220, 221, 222, 226,
228, 233, 236, 257

militarizem 41, 53, 70, 71, 84, 106,
161, 162, 164, 165, 178

mir 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 35, 36,
38, 39, 40, 41, 45, 47, 48, 49, 50, 52,
53, 56, 58, 70, 72, 76, 79, 81, 84, 91,
96, 97, 98, 99, 100, 102, 105, 106,
107, 108, 110, 114, 116, 118, 119,
135, 141, 149, 157, 160, 161, 162,
164, 165, 166, 238

množice 16, 18, 19, 24, 25, 30, 33, 34,
35, 47, 58, 87, 93, 95, 96, 100, 104,
115, 144, 153, 163, 172, 173, 174,
177, 181, 183, 195, 197, 204, 206,
217, 218, 220, 226, 240

Močnik, Rastko 93, 136, 139, 158,
191

N

Nagy, Imre 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25,
31, 32, 34, 35, 95, 97, 98

narod 16, 23, 97, 99, 101, 109, 111,
118, 133

nasilje 30, 32, 56, 63, 96, 102, 105,
110, 114, 147, 149, 151, 152, 166,
172, 190, 228

NATO 99, 104, 107, 108, 109, 111,
113, 118, 121

Negri, Antonio 203, 204, 206

Nemška demokratična republika
37, 38, 39, 41, 43, 46, 88, 89, 90, 92,
99, 100, 108, 111, 118, 119, 120, 121,
122, 125, 133, 134, 176

neodvisnost 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25,
30, 31, 36, 40, 70, 73, 96, 98, 99,
105, 110, 114, 135, 161, 165, 173

neoliberalizem 84, 93, 146, 170, 176,
178, 180, 181, 183, 190, 194, 207,
215, 216, 217, 218, 219, 223, 224,
229, 231, 232, 233, 235, 236, 237,
238, 239, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 248, 249

nevmešavanje 18, 25, 72, 80, 81, 82,
84, 96, 98, 110, 114, 165

normalizacija 24, 25, 36, 96, 98, 100,
102, 105

normalnost 25, 36, 40, 76, 79, 100,
114

nova Evropa 86, 87, 91, 94, 118

novinarsko polje 154, 211, 212, 214,
215, 218, 219, 224, 226, 227, 229

O

oboroženi boj 17, 18, 32, 33, 34, 36

okupacija 11, 25, 45, 47, 50, 51, 65, 66,
67, 69, 70, 71, 72, 82, 87, 91, 105,
108, 110, 125, 126, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 139, 141, 142, 143, 145, 149,
156, 157, 159, 160, 161, 162, 163,
165, 166, 167, 175, 177

OZN 23, 31, 34, 36, 42, 43, 71, 72,
95, 98, 104

P

Pariz 45, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62,
91, 99, 101, 103, 107, 112, 118, 121,

146, 147, 149, 155, 157, 182
partija 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 31, 33, 39, 46, 50, 58, 70, 76, 77, 78, 81, 85, 88, 95, 96, 97, 104, 112, 113, 115, 118, 125, 133, 134, 141, 143, 157, 163, 170, 176, 181, 182, 183, 199, 217
pluralizem 77, 87, 88, 114, 119, 185
poličijska država 48, 81, 159, 160, 163, 171
poličijsko nasilje 55, 56, 147, 148, 149, 152
Politika 93, 128, 129, 189, 195
Poljska 11, 20, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 89, 104, 106, 108, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 125, 133, 150, 152, 169, 170, 176, 177, 178, 179, 185, 198, 216
Pompidou, Georges 56, 57, 58, 59, 62, 101, 103, 155
postindustrijska družba 203, 217, 223, 229
Postone, Moishe 196
postsocializem 189, 193, 199, 205
Praga 11, 25, 31, 37, 40, 45, 46, 47, 51, 65, 69, 72, 73, 82, 87, 104, 108, 109, 112, 118, 125, 128, 129, 130, 132, 134, 136, 145, 146, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 177
Pravda 22, 38, 47, 66, 67, 100, 104, 112, 118, 134, 135, 139, 142, 171
pravna država 90, 93, 184, 192, 240, 241, 242
pravni »framework« 236, 237, 238, 240, 241
prekarizacija 205
presežna vrednost 204, 207
privatizacija 183, 184, 189, 202, 211, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223,

225, 229, 232, 235, 236, 238, 240, 244

produktivnost 84, 189, 198, 207, 217, 224, 226, 233, 234, 235

proletariat 182, 195, 196, 203, 220

proletarizacija 211, 227, 228, 229

prvotna akumulacija 218, 219, 220, 221, 222, 225

R

racionalnost vladanja 158, 159, 160, 162, 167, 238, 239

raison d'état 81, 238, 239, 242

Rajko, Laszlo 15, 27, 28, 95, 98, 172, 173, 176

Rakosi, Matyas 16, 20, 24, 28, 36, 88, 95, 172, 176

razredni boj 151, 203, 205, 209, 222, 232, 247

razredni kompromis 179, 183, 216, 233, 234

razširjena reprodukcija 219, 220

realna subsumpcija 221, 226, 227, 228

realpolitika 39, 46, 48, 51, 143

red 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 35, 36, 47, 58, 71, 76, 79, 81, 96, 98, 102, 105, 110, 114, 115, 133, 139, 190, 208

relativna presežna vrednost 221, 233

resnični socializem 16, 141, 142, 143

revolucija 22, 30, 31, 35, 36, 58, 79, 90, 96, 108, 116, 151, 156, 162, 164, 170, 171, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 182, 185, 195, 197, 198, 207, 208, 234, 235

rezervna armada delovne sile 220, 226, 228

S

samoupravljanje 190, 191, 192, 198, 199, 202, 208
 Schumpeter, Joseph 201
 simbolna moč 213
 simbolni kapital 211, 212, 213, 214, 223, 224
 sindikati 63, 190, 194, 195, 236
 Slobodna Dalmacija 129, 135, 140, 141
 Smith, Adam 203
 socialistična demokracija 17, 18, 19, 20, 22, 35, 96, 98, 115, 173, 175, 176, 180, 181, 183, 184, 185, 198
 socializem 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 46, 48, 51, 52, 53, 63, 71, 72, 75, 77, 78, 79, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 98, 102, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 119, 122, 125, 126, 127, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 208, 215, 216, 217, 232, 234, 235, 236, 240, 249
 socialna država 146, 151, 156, 179, 184, 201, 217, 219, 223, 224, 228, 231, 232, 233, 235, 237, 240, 241, 246
 socialne pravice 148, 179, 181, 182, 183, 195, 205, 216, 218, 234, 235, 246, 248
 Solidarnost 75, 76, 77, 78, 79, 112, 117, 120, 176, 177, 180

sovjetska vojska 17, 23, 24, 25, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 71, 106, 176
 Sovjetska zveza 18, 20, 29, 30, 31, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 51, 66, 67, 70, 71, 72, 76, 80, 84, 85, 89, 96, 99, 100, 104, 107, 109, 111, 118, 120, 125, 126, 134, 149, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 171, 172, 176, 198
 splošna stavka 11, 55, 56, 57, 62, 71, 72, 82, 102, 109, 113, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 167, 175
 stalinizem 15, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 94, 96, 98, 105, 109, 117, 139, 163, 171, 176
 Stalin, Josip 27, 28, 57, 107, 176
 svoboda gibanja 38, 40, 100, 119

Š

študenti 18, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 101, 102, 103, 127, 147, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 182, 200
 študentski upor 11, 52, 56, 61, 62, 127, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 249

T

taylorizem 196
 Tianamen 170, 181, 182, 183, 185
 Tito 20, 21, 22, 23, 25, 29, 33, 34, 58, 66, 95, 98, 104, 106, 109, 110, 127, 138, 139, 140, 142, 146, 149
 totalitarizem 49, 93, 169, 171, 183, 184, 185, 192, 193, 241
 tovarištvo 201, 202
 tovarna 190, 198, 199, 200, 202, 205, 206
 tranzicija 90, 92, 180, 189, 192, 199, 200, 202, 204, 215, 217

Trocki, Lev 174

Tronti, Mario 189

U

ulični boji 30, 58, 59

univerza 56, 61, 101, 218, 222, 226,
227, 231, 235, 240, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249

V

van Leeuwen, Theo 132

variabilni kapital 221, 224, 225, 227,
228

varnost 47, 48, 49, 79, 81, 98, 100, 108,
116, 117, 118, 184, 190, 196, 201

Varšavski pakt 23, 34, 37, 38, 42, 46,
47, 51, 65, 66, 67, 71, 72, 73, 95, 98,
99, 100, 104, 108, 113, 118, 125,
126, 131, 132, 133, 140, 143, 146,
172

Vjesnik 128, 136, 137, 138, 140

vojaški svet 75, 76, 77, 78, 79, 111, 177,
178, 216

vojno stanje 11, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 114, 169, 176, 177,
178, 180, 185, 216

von Hayek, Friedrich 241, 244

vrednost 203, 204, 207

vseživljenjsko učenje 244

Vzhod 7, 38, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89,
90, 91, 92, 95, 99, 100, 103, 104,
108, 113, 118, 145, 146, 150, 156,
160, 161, 162, 164, 178, 179, 180,
183, 185, 193, 196, 197, 215, 216,
217, 234, 235, 236

Z

Zahod 7, 38, 39, 40, 41, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 95, 99, 100, 103,
104, 113, 118, 145, 146, 149, 150,
156, 160, 161, 162, 164, 166, 173,
177, 178, 179, 180, 183, 193, 195,
196, 197, 199, 201, 205, 215, 216,
217, 222, 234, 235, 236

zakonitost 25, 71, 96, 99, 105, 110,
114

zakon vrednosti 203, 207, 234

znanje 241, 242, 243, 244, 245, 246,
247, 248

Zvezna republika Nemčija 38, 39,
40, 41, 46, 49, 50, 51, 53, 63, 67, 80,
84, 90, 99, 100, 101, 111, 113, 118,
120, 135, 150, 232, 239

Ž

Žagar, Igor Ž. 154

